

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 6 (20)*

Київ 2017

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 10/17 від 14 вересня 2017 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
М. Левицька – дійсний д-р психології; О. В. Сушиї – д-р наук з держ. упр.;
А. С. Роза – д-р філософії в галузі психології; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Золоті ворота, 2017. – Вип. 6 (20). – 256 с.

Досліджуються політико-психологічні питання побудови громадянського суспільства в Україні, аналізуються у психологічному аспекті злочинність, насильство та корупція. Наводиться низка наукових узагальнень результатів теоретичних та емпіричних досліджень, які розкривають процеси становлення політико-правової та громадянської свідомості української молоді, описуються регіональні особливості її комунікативних практик в освітньому середовищі. Висвітлюються актуальні проблеми долання особистістю наслідків воєнного конфлікту та пошуку нею ресурсів життєздатності в цих умовах. Результати наукових розвідок розкривають стратегії адаптації, чинники самоефективності військовослужбовців і цивільних осіб, учасників бойових дій і ветеранів АТО. Представлено підсумки вивчення психологічного стану дітей, пропонуються соціально-психологічні засоби роботи з підлітками, на життя яких вплинули бойові дії на сході України.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

- © Асоціація політичних психологів України, 2017
- © Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

НЕМАЄ ЛЮДИНИ – НЕМАЄ ПРОБЛЕМИ: ДЕЯКІ ГІПОТЕЗИ ЩОДО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ З МАСОВОЮ КУЛЬТУРОЮ І ПОБУТОВОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ

М. М. Слюсаревський, І. І. Ревера, м. Київ

Обґрунтовується потреба переходу від умоглядних тверджень до конкретно-наукового розроблення проблеми впливу трагічних подій радянського минулого на масову психологію та поведінку сучасних українців. На думку авторів, обов'язковим проміжним кроком на цьому шляху має стати висунення придатних для емпіричної перевірки наукових гіпотез. Робиться спроба запропонувати гіпотетичний конструкт, що поєднує масові політичні репресії 30-х років ХХ ст. з фактами побутової злочинності в посттоталітарних суспільствах і зразками сучасної масової культури. Як факти побутової злочинності розглядаються замовні вбивства, що скоюються заради вирішення пересічними громадянами життєвих проблем; як зразки масової культури аналізуються телесеріали, що мимохіть “підказують” такий спосіб вирішення життєвої проблеми. При цьому констатується принципова відмінність ставлення до вбивства у видовищних практиках масової культури і класичних творах художньої літератури, які, засуджуючи вбивство як найтяжчий злочин, засвідчують водночас наявність у масовій психології тенденцій прийнятності побутової злочинності як способу вирішення життєвих проблем. Припускається, що, маючи опертя в масовій психології, політичні репресії 1930-х років справили на неї “зворотний” деструктивний вплив, посиливши та поглибивши згадані тенденції. Висувається також припущення, що інспіроване політичними репресіями трансгенераційне вкорінення стереотипів побутової злочинності відбувається, з одного боку, безпосередньо (за допомогою каналів міжпоколінної комунікації), з другого – за посередництвом масової культури, яка теж обтяжена психологічними наслідками масових політичних репресій. Здійснено мисленневий експеримент, що продемонстрував можливість операціоналізації запропонованого гіпотетичного конструкта і, отже, його емпіричної перевірки.

Ключові слова: масова психологія і поведінка, політичні репресії 1930-х років, побутова злочинність, масова культура, телесеріали, замовні вбивства, трансгенераційне вкорінення поведінкових стереотипів.

Постановка проблеми. Нинішнім поколінням українців дісталась у спадок виповнена багатьма трагічними подіями історія радянських часів. Тож природно, що ці події широко обговорюються в науковій літературі та публіцистиці. У процесі такого обговорення цілком виправдано актуалізується проблема їхнього впливу на сучасний стан українського соціуму. Найбільше уваги при цьому приділяється Голодомору 1932–1933 років [9; 12; 19], який дедалі частіше осмислюється не лише в аспекті його соціально-демографічних наслідків, а й також як психологічна травма, що передається трансгенераційними механізмами від минулого до сучасності [4; 5; 13; 14].

Однак на сьогоднішній день українські вчені роблять лише перші кроки в напрямку конкретно-наукового розроблення проблеми впливу трагічних подій радянського минулого на масову психологію і поведінку сучасних українців. Інакше кажучи, проблему можна вважати такою, що радше тільки поставлена, ніж ґрунтовно розробляється. Це засвідчують передусім публікації, присвячені тому ж Голодоморові.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. У публікаціях на тему Голодомору йдеться про його етнокультурні [1], духовно-моральні [16], морально-психологічні [23], соціально-психологічні [20] та політико-психологічні [15] наслідки, стверджується, що він справив деструктивний вплив на суспільну психологію українців [10], їхню національну свідомість [8], національний характер та групову ідентичність [4; 5] тощо. Ставити під сумнів ці твердження ніби й не випадає з огляду на їхню постульовану очевидність. Проте у строго науковому сенсі вони все ж залишаються припущеннями, які потребують доведення. Але вразливим місцем таких припущень є те, що їх здебільшого не вдається операціоналізувати, а отже, неможливо й перевірити. Тому подальше розроблення проблеми віддалених психологічних наслідків трагічних подій радянського минулого передбачає, як обов'язковий проміжний крок, висунення придатних для емпіричної перевірки наукових гіпотез.

Першим прецедентом висунення (і підтвердження!) такого плану гіпотез стало дослідження “Голодомор 33: Розбити тишу”, проведене нещодавно Вікторією Горбуною та Віталієм Климчуком, які на великій емпіричній базі простежили зв'язок між пережитим українськими родинами досвідом Голодомору і деструктивними переконаннями та стратегіями поведінки нащадків [2; 3]. На нашу думку, це дослідження може слугувати певним взірцем для висунення науково обґрунтованих гіпотез щодо віддалених психологічних наслідків не лише Голодомору, а й інших трагічних подій радянської історії.

Маємо на увазі зокрема масові політичні репресії 1930-х років [17], психологічні наслідки яких в українській соціогуманітарній науці обгово-

рюються наразі вочевидь недостатньо, не кажучи вже про конкретні дослідження.

Нерозробленими при цьому є такі аспекти проблеми, як:

- імовірна взаємозалежність злочинних за своєю сутністю політичних репресій і побутової злочинності;
- імовірний вплив масових політичних репресій на масову культуру посттоталітарного суспільства;
- імовірна роль масової культури у трансгенераційному вкоріненні деструктивних стереотипів побутової поведінки.

Означені аспекти проблеми й стали предметом нашого пошукового дослідження. Як необхідний елемент їх аналізу розглядалися також особливості ставлення до злочину у видовищних практиках масової культури порівняно з творіннями класичної художньої культури.

Мета статті: запропонувати гіпотетичний конструкт, який поєднує зразки масової культури і факти побутової злочинності зі сферою політики, а саме з масовими політичними репресіями 1930-х років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерельну базу наших міркувань склали чотири інформаційно-змістові блоки, які ми спробували співвіднести між собою, щоб отримати згаданий гіпотетичний конструкт. Перший блок – сучасні телесеріали як зразки масової культури, другий – класичні твори художньої літератури на тему вбивства заради особистого “щастя”, третій – масові політичні репресії в колишньому Радянському Союзі, четвертий – доступна статистика замовних убивств на побутовому ґрунті сьогодні в Україні.

Почнемо з телесеріалів, які, власне, й наштовхнули на ідею цього дослідження. Ми проаналізували вісім серіалів, що демонструвалися впродовж 2017 року на телеканалах “Інтер” та “Україна” (табл.). Усі вони є творами мелодраматичного жанру, відповідно до законів якого після веремії перебільшено драматичних подій серіал повинен мати щасливе для головних персонажів завершення.

Коротко відтворимо сюжет одного із цих серіалів – “Заборонено кохання”. Події серіалу розпочинаються з пригоди: незаміжня Катерина (актриса – Ольга Гришина), будиши вагітною, ледь не потрапляє під колеса дорогого джипа. У непритомному стані її доставляють у пологовий будинок, а коли вона приходить до тями, повідомляють, що дитя померло. Насправді ж його оголошують сином Крістіни – громадянської дружини успішного бізнесмена Віктора Олексійовича, яка імітувала вагітність, аби домогтися з ним офіційного одруження. Проте, закрутивши роман з лікарем пологового будинку, Крістіна цей шанс втрачає: дізнавшись про роман, розгніваний Віктор Олексійович з нею пориває, а сина, якого вважає своїм, забирає, запросивши Катерину на роль няньки.

Проаналізовані телесеріали

Назва	Режисер	Сценарист	Де і коли створено	Кількість серій	Жанр
Капітанша	Володимир Янощук	Катерина Андерсон	Україна, 2017	16	мелодрама
Друге життя Єви	Олександр Ітиглов-молодший	Алла Сніцар	Україна, 2017	8	мелодрама
Заборонене кохання	Ігор Забара	Віктор Приходько	Україна, 2016	12	мелодрама
Інша жінка	Олександр Басаєв	Ярослава Сегал	Україна, 2014	4	мелодрама
Сила серця	Ігор Штернберг	Асія Сулеєва	Росія, 2012	4	мелодрама
Я тебе нікому не віддам	Володимир Янощук	Аліна Семерякова, Ольга Кулагіна	Спільне російсько-українське виробництво, 2010	4	мелодрама
Найщасливіша (Самая счастливая)	Костянтин Фролов	Євген Фролов	Спільне беларусько-російське виробництво, 2010	4	мелодрама
Райські яблука	Валерій Дев'ятилов	Олена Старкова	Росія, 2008	12	мелодрама

Так вона опиняється в розкішному будинку, де бізнесмен мешкає разом зі своєю демонічно підступною сестрою і двома племінниками, один з яких хороший (працює на фірмі дядечка), а другий, що захоплюється наркотиками, – поганий, як і його підступна матуся. Катерина, живучи у свого благодійника і перебуваючи у вельми складних стосунках з його родичами, інтуїтивно дедалі більше впевнюється, що то її, а не його дитина. Тим часом у неї закохуються: і сам Віктор Олексійович, і його хороший племінник на ім'я Герман, і зрештою – це кращий, це позитивніший Германів друг і співробітник Єгор. Віктора Олексійовича Катерина не кохає, Германа спочатку кохає, потім розлюблює і в кінцевому підсум-

Психологічні чинники побудови громадянського суспільства та демократизації політичного життя

ку закохується в Єгора. Після низки сюжетних колізій бізнесмена, змовившись, убивають його сестра і позаний племінник, хороший племінник Герман гине в авіакатастрофі, а Катерина виходить заміж за Єгора, котрий завдяки невпізнанно зміненим унаслідок авіакатастрофи зовнішності та голосу, видає себе за Германа, дістає за заповітом увесь бізнесменів спадок і домагається повернення Катерининої дитини, яку була відібрана намовлена конкурентами Віктора Олексійовича Крістіна.

Ось так щасливо для головної героїні завершується серіал. Заради цього щасливого фіналу сценарист послідовно умертвляє небажаних претендентів на її руку і серце. Їхня смерть де-факто стає умовою щасливого кінця. Адже зрозуміло, що якби залишився в живих хоч один, Катеринине “щастя” було б затьмарене неминучими матеріальними чи моральними втратами. Їй довелося би якось співіснувати в цьому дуже непростому світі з людьми, в яких вона їхня ймовірне щастя так чи інакше відібрала. І це співіснування, зрозуміло, було б далеко не безхмарним.

Так само чинять сценаристи й усіх інших проаналізованих мелодрам. У кожному телесеріалі заради щасливого для головної дійової особи фіналу хтось з легкої руки сценариста гине:

- чоловік героїні, який, повернувшись із в’язниці, стає на заваді її новому, кращому, коханню (телесеріал “Я тебе нікому не віддам”);
- негативний персонаж, котрий викрадає в позитивної героїні дитину, справжнім батьком якої він є (телесеріал “Найщасливіша”);
- закоханий у героїню пристарілий багатій-благодійник, що з доброго дива віддає їй свою спадщину, а також його непутящий син (телесеріал “Інша жінка”);
- молода коханка чоловіка головної героїні, яка залишає ніби спеціально на втіху подружжю свою новонароджену дитину (телесеріал “Райські яблучка”);
- рідна сестра героїні, що дає їй змогу одружитися із сестриним чоловіком (телесеріал “Друге життя Єви”);
- дуже близька головній героїні бездітна сім’я, яка, сама того не відаючи, виховувала, взявши з притулку, її дитину (телесеріал “Капітанша”);
- грошовитий лікар-хірург поважного віку, за якого, оскільки він урятував її маленького брата, змушена була вийти заміж юна героїня і страшенно цим мучилася, а тепер, звільнившись від обтяжливого шлюбу, отримує в спадок чоловікову клініку і на додачу – молодого чоловікового асистента, котрого встигла палко покохати (телесеріал “Сила серця”).

Отже, маємо чималу (достатню для початкового припущення) вибірку – вісім різних телесеріалів, створених у різних країнах пострадянського простору, у різні роки, різними режисерами і сценаристами.

Але в кожному віднаходимо *один і той самий сценарний хід*. Тобто вочевидь простежується певна тенденція.

Причому цей сценарний хід використовується як суто допоміжний прийом, додатковий і малозначущий з погляду провідної сюжетної лінії, провідного мотиву і мети твору (вдосталь похвилювати глядача, щоб затим потішити щасливим кінцем мелодрами). Цей хід, ці сюжетно допоміжні смерті видаються як авторам, так і продюсерам та демонструвальникам серіалів настільки буденними і несуттєвими, що про них зазвичай навіть не згадується в рекламних анотаціях. Усе дуже просто: певний персонаж повністю вичерпує свій драматургічний потенціал і його сценарист усуває, щоб не заважав завершити фільм відповідно до законів жанру – щасливою розв'язкою.

Такий підхід кардинально відрізняє телесеріали від класичних творів художньої літератури, що, здавалось би, перегукуються із серіалами, зображуючи вбивства, скоєні не в ім'я якихось ідеалів і не в стані афекту, а свідомо – заради досягнення особистих цілей чи вирішення особистих проблем, тобто, як прийнято їх кваліфікувати, убивства на побутовому ґрунті.

Найбільш репрезентативними в цьому сенсі творами світової літератури правомірно вважати: трагедію “Макбет” Вільяма Шекспіра [21], роман “Злочин і кара” Федора Достоевського [6], роман “Тереза Ракен” Еміля Золя [7], повість “Леді Макбет Мценського повіту” Ніколая Лескова [11]. Усі ці твори зображують не маніяків, не садистів, а звичайних і в принципі незлостивих людей, таких самих як і герої сучасних телесеріалів. Навіть шекспірівська леді Макбет, що, здавалось би, є втіленням світового зла, вочевидь просто “накручує” себе, вдається до самонавіювання, щоб непохитно виконати взяту на себе роль організаторки вбивства. Проте відмінність від телесеріалів тут очевидна: у творах красного письменства вбивство заради особистого “щастя”, фізичне усунення іншої людини посідає *центральне місце*, зображується як *злочин* з детальним аналізом його мотивів і психологічних наслідків.

Можна б говорити про виродження класичної теми художньої літератури в допоміжний прийом телесеріалів. Проте більш вірогідним видається припущення, що *насправді тут узагалі немає жодного зв'язку*. Пишучи телесценарії, їхні автори про ці художні твори скоріше за все навіть не згадують. Тому варто пошукати інші причини поширення вбивства як допоміжного прийому телесеріалів.

У період між створенням означених шедеврів художньої літератури відбулися дві світові війни, революції, кривава громадянська війна. Це, безперечно, створило сприятливий фон для поширення полегшеного ставлення до вбивства людини. Проте безпосередня причина його вкорінення в масовій культурі, на наш погляд, була все ж інша. Її важко не побачити в

масових політичних репресіях 30-х років ХХ ст., що розпочалися з убивства С. М. Кірова.

Під машкарою продовження класової боротьби (пригадаймо ліквідацію куркульства як класу) здійснювалося банальне усунення потенційних політичних конкурентів, що прогностично теж могли претендувати на “щастя” володіння абсолютною владою. А далі все відбувалося за сценарієм Шекспірового “Макбета”: знищувались усе нові й нові з можливих симпатиків усунутих конкурентів, які у хворобливій уяві узурпатора могли з мотивів помсти загрожувати його особистій безпеці, відібрати у нього “щастя” неподільної влади.

Концептуальним оформленням цього безумства став приписуваний Сталіну і легковажно повторюваний у роки критики культу особи та й до сьогодні афоризм “*Немає людини – немає проблеми*”*. До втілення його в життя у геометричній прогресії долучалися сотні й тисячі вождів меншого масштабу – партійних секретарів, голів рад різного рівня, а також пересічних громадян, що писали доноси, оскільки їхній кар’єрі, спокою чи добробуту заважав колега по роботі, сусід, дружинин коханець тощо [17].

Масові політичні репресії не лише залякали суспільство, вони імпліцитно виконали *функції*: легітимізації вбивства іншої людини як способу розв’язання особистих проблем чи досягнення особистих цілей, узвичаєння цього способу, його спрощення та масовизації. І в кінцевому підсумку дегуманізували процес сприйняття найтяжчого злочину, що скоюється на побутовому ґрунті (в особистих інтересах).

Але масові політичні репресії у величезній країні навряд чи були б можливими, якби не мали опертя в людській природі, у наявній на той час масовій психології. Масова психологія в певному сенсі була до них готова, принаймні на рівні непоодиноких, якщо не сказати багатьох, представників соціуму. Про це, гадаємо, переконливо свідчить повість Н. Лескова “Леді Макбет Мценського повіту”, яка докорінно відрізняється від інших творів на тему вбивства людини заради особистого “щастя” тим, що показує: далеко не всім людям властиві ті нестерпні муки сумніння, які постулювали Шекспір, Золя і Достоевський як нібито неминучу кару за порушення біблійної заповіді – за вбивство ближнього. Немає сумніву в тому, що персонажі Лескова, скоївши жахливі вбивства, безбідно жили б собі далі, не знаючи майже ніяких докорів совісті, якби не безглузда жадібність захланного коханця Катерини Ізмайлової – цієї повітової Леді Макбет.

* Частота звернень до цього афоризму, який згадують у публічному та побутовому дискурсах зазвичай із сумнівною іронією, на нашу думку, може бути предметом окремого аналізу.

На жаль, на відміну від більшості інших живих істот людина з незапам'ятних часів надто часто вбивала собі подібних, не відчуваючи при цьому особливих мук сумніння. На ці ганджі людської натури й спиралися масові політичні репресії, разом з тим багатократно поглиблюючи і посилюючи їх.

Можна припустити, що на позасвідомому рівні культивування гонимого концепту “Немає людини – немає проблеми” відбувається й сьогодні – як у масовій культурі (тих же серіалах), так і в масовій поведінці, одним з найпотворніших виявів якої є тяжкі злочини на побутовому ґрунті, а саме *замовні вбивства*.

Навряд чи випадково в Україні та інших країнах пострадянського простору замовні вбивства скоюються значно частіше, ніж у більшості держав Заходу. Вони становлять 10 % від загальної кількості вбивств, тоді як, наприклад, у Великій Британії та США – удвічі менше (5 %), а в Австралії – у п'ять разів менше (2 %). Як стверджує поліцейська статистика (далеко не бездоганна і почасти суперечлива), близько 90 % замовних убивств мають економічне підґрунтя (вбивають бізнесменів за борги, конкурентів по бізнесу тощо), а на побутовому ґрунті здійснюється, мовляв, *лише* кожне десяте замовне вбивство*. Однак у даному контексті це “лише” виглядає доволі моторошно, тим паче якщо взяти до уваги мізерні суми, за які люди задля вирішення особистих проблем замовляють кілерам своїх остогидлих чоловіків, коханців і коханок, братів і сестер. Оплата цієї послуги інколи становить смішні 10 або навіть 8 тисяч гривень!

Отже, вимальовується такий гіпотетичний конструкт (рис.). Із запропонованого конструкта випливає, що масові політичні репресії, точніше – їхні віддалені в часі наслідки, справляють вплив на нинішній стан побутової злочинності як безпосередньо (за допомогою сформованих у 30-ті роки поведінкових стереотипів, які передаються каналами міжпоколінної комунікації), так і опосередковано – через телесеріали, що демонструють найпоширеніші зразки “отруєної” тими ж політичними репресіями масової культури. І не виключено, що опосередкований вплив є навіть потужнішим, ніж безпосередній. Адже телесеріали мимохіть утілюють найзаповітнішу мрію всіх добropорядних убивць, що не мають садистських нахилів.

* З інформацією про замовні вбивства можна ознайомитися на сайтах: <https://ukr.segodnya.ua/criminal/zakaznye-ubiystva-v-ukraine-killerov-nahodyat-sredi-osuzhdenykh-i-studentov-784436.html>; <https://tsn.ua/ukrayina/kiler-bum-v-ukrayini-poslugi-naymanogo-vbivci-vid-tisyachi-dolariv.html>

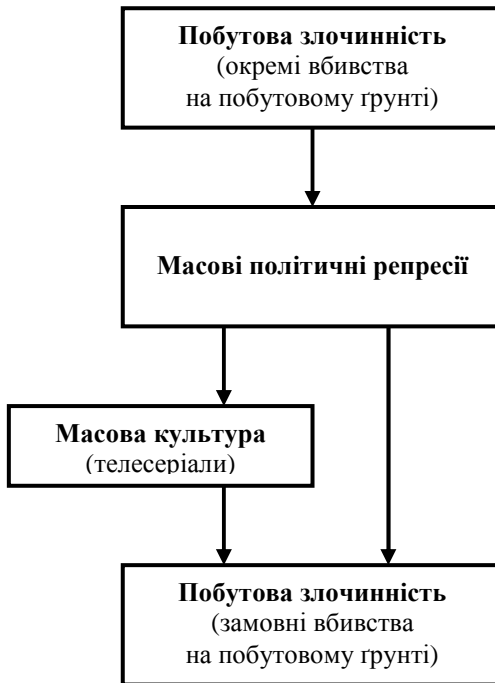

Рис. Гіпотетичні взаємозв'язки масових політичних репресій з масовою культурою і побутовою злочинністю.

“Ти честолюбний і величчя прагнеш, // Але без злочину зійти бажаєш // На висоту”, – говорить про Макбета його дружина, добре знаючи чоловіка і розуміючи, що свої злочинні прагнення він волів би реалізувати, як то кажуть, не забруднивши рук [21, с. 356]. Цю дуже влучну характеристику Макбета ще більш наочно увиразнено в російському перекладі Б. Пастернака:

Ты полон честолюбья.
Но ты б хотел, не замаравши рук,
Возвыситься и согрешить безгрешно.
.....
И ты колеблешься не потому,
Что ты противник зла, а потому, что
Боишься сделать зло своей рукой [22, с. 431].

Таку мрію час від часу потаємно леліють і чимало споживачів телесеріалів. А позаяк чудодійним, бажаним для суб'єкта чином у реальному житті інша людина, що є перепорою на шляху до омріяного "щастя", зазвичай не усувається, то не залишається нічого іншого, як найняти кілера. Може, він і погодиться за 8 тисяч... Відтак коло замикається: допоміжний сюжетний хід серіалу, осівши в підсвідомості, у слухний час виринає звідти у вигляді підказки щодо способу вирішення життєвої проблеми.

Безперечно, це поки що система гіпотез, які потребують перевірки. Така перевірка, звісно, нелегке завдання. Але воно принципово піддається розв'язанню.

Якщо піти, скажімо, шляхом Климчука і Горбунової, можна виокремити змінні, що відображають, з одного боку, досвід, пережитий українськими родинами за часів масових політичних репресій 1930-х років, з другого – ставлення нинішньої генерації цих родин до певних способів вирішення життєвих проблем. Відтак, підібравши відповідні індикатори, простежимо зв'язки між тими і тими змінними.

Так само, виокремивши потрібні змінні і відповідні індикатори, можна простежити зв'язки між частотою та інтенсивністю споживання пересічними громадянами телепродукції певного штибу і усвідомлюваною чи неусвідомлюваною прийнятністю для них тих підходів до вирішення життєвої проблеми, що допускають фізичне усунення іншої людини. Таким же чином можна дослідити й зв'язки між схильністю творців телесеріалів до послуговування певними сценарними прийомами і життєвим досвідом, набутим їхніми родинами за часів масових політичних репресій.

Складніше перевірити гіпотезу про те, що в масовій психології, ймовірно, були передумови для тотального поширення політичних репресій у тодішньому суспільстві. Але й це завдання теж можна розв'язати – зрозуміло, опосередковано, за допомогою так званих дистантних методів. Skorиставшись, наприклад, статистичними матеріалами (якщо вони десь є в наявності), які дали б змогу співвіднести локалізацію в певних місцевостях убивств, що скоювались на побутовому ґрунті до Жовтневого перевороту та в перше десятиліття після нього, з кількістю доносів, що писалися в цих місцевостях у 1930-ті роки.

Тобто запропонований гіпотетичний конструкт так чи інакше можливо операціоналізувати, що й потрібно для його емпіричної перевірки.

Висновки. На підставі проведеного дослідження правомірно припустити, що:

а) широкомасштабний розмах злочинних за своєю сутністю політичних репресій 1930-х років мав опертя у масовій психології, де простежувались тенденції прийнятності побутової злочинності (вбивства на побутовому ґрунті) як способу вирішення життєвої проблеми;

б) маючи опертя в масовій психології, політичні репресії справили на неї “зворотний” деструктивний вплив, посприявши вкоріненню в ній поведінкових стереотипів побутової злочинності, заснованих на прийнятності фізичного усунення іншої людини як способу вирішення життєвих проблем;

в) інспіроване політичними репресіями трансгенераційне вкорінення в масовій психології стереотипів побутової злочинності відбувається, з одного боку, безпосередньо (за допомогою каналів міжпоколінної комунікації), з другого – за посередництвом масової культури, яка теж зазнає впливу віддалених психологічних наслідків масових політичних репресій і, зазнаючи його, транслює стереотипи побутової злочинності;

г) одним із виявів укорінення у масовій психології поведінкових стереотипів побутової злочинності є поширення практики замовних убивств заради вирішення життєвих проблем.

Як показав мишленевий експеримент, цей гіпотетичний конструкт піддається операціоналізації. Його можна розгорнути у вигляді низки змінних, з виокремленням відповідних індикаторів, що дає змогу дослідити емпіричними методами ймовірні зв'язки між цими змінними і тим самим перевірити висунуті припущення.

Перспективи подальшого розроблення проблеми вбачаються як в емпіричній перевірці запропонованого гіпотетичного конструкта (що саме собою зрозуміло), так і у висуненні інших гіпотез щодо віддалених психологічних наслідків масових політичних репресій 1930-х років. На нашу думку, продуктивними могли би бути зокрема гіпотези, що стосуються ймовірної зумовленості деяких характеристик політичної (наприклад, електоральної) та економічної поведінки наших сучасників набутим їхніми родинами в часи масових репресій життєвим досвідом, сформованими під тиском тодішніх екстраординарних обставин стратегіями пристосування та виживання.

Література

1. Відлуння голодомору-геноциду, 1932–1933: етнокультурні наслідки голодомору в Україні / ред.: Кричів Р., Романів О. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 2005. – 199 с.
2. *Горбунова В.* Чи варто радіти життю: Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців / Вікторія Горбунова, Віталій Климчук // Україна молода. – 2017. – 8 серпня.
3. *Горбунова В.* “Ми можемо ставати пліч-о-пліч не лише під час революції, а й щодня” / Вікторія Горбунова, Віталій Климчук // Урядовий кур’єр. – 2017. – 27 жовтня.
4. *Горностай П. П.* Колективна травма та групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. – 2012. – Спец. вип. “Актуальні

- проблеми психології малих, середніх та великих груп”. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – С. 89–95.
5. *Горностай П. П.* Коллективные травмы и национальный характер / П. П. Горностай // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – № 1-2. – С. 127–137.
 6. *Достоевский Ф.* Преступление и наказание: Роман / Ф. Достоевский. – Москва : Олимп, 2001. – 496 с.
 7. *Золя Э. Тереза Ракен / Эмиль Золя // Тереза Ракен; Дамское счастье: Романы / Эмиль Золя ; пер. с фр. Ю. И. Данилина и Е. Гунста. – Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1986. – С. 3–174.*
 8. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – Київ : Основи, 1997. – 252 с.
 9. *Кульчицкий С.* Демографічні втрати України у ХХ столітті / Станіслав Кульчицкий // Дзеркало тижня. – 2004. – 2–8 жовтня.
 10. *Лащенко О.* Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію [Електронний ресурс] / Олександр Лащенко. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org>
 11. *Лесков Н.* Леди Макбет Мценского уезда / Н. Лесков // Повести и рассказы. – Москва : Правда, 1981. – С. 19–69.
 12. *Мейс Дж.* Післягноцидне середовище // День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Л. Івшиної. – Київ, 2008. – С. 156–157.
 13. *Найдьонова Л. А.* Трансгенераційна передача психологічної травми голодомору / Л. А. Найдьонова // Психологічні перспективи. – 2011. – Спец. вип. “Психологічні виміри українського соціокультурного простору”. – С. 3–12.
 14. *Найдьонова Л. А.* Исторична травма спільноти: як нащадкам пам’ятати трагічне? / Л. А. Найдьонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 2. – С. 48–55.
 15. *Обушний М.* Політико-психологічні аспекти Голодомору 1932–1933 років / Микола Обушний, Тетяна Воропаєва // Соціальна психологія. – 2009. – № 2. – С. 39–48.
 16. *Огірко О.* Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні / Олег Огірко // Персонал. – 2002. – № 11. – С. 25–27.
 17. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя “Великого терору” в СРСР : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 456 с.
 18. Психологічні наслідки Голодомору – занижена самооцінка і страх українців перед владою // Дзеркало тижня. – 2012. – 29 листопада.
 19. *Стасів Л. В.* Необхідно повернути і зберегти генетичну пам’ять / Л. В. Стасів // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ, 2003. – С. 259–261.
 20. *Трофімова Н.* Які соціально-психологічні наслідки Голодомору? / Н. Трофімова, В. Сонюк // День. – 2003. – 22 листопада.
 21. *Шекспір В.* Макбет / пер. Б. Тена (з участю В. Гуменюка) // Шекспір Вільям. Твори в 6 т. Т. 5. – Київ : Дніпро, 1986. – С. 344–415.

22. *Шекспир В.* Макбет / Вильям Шекспир ; пер. Б. Пастернака // Избранные произведения / Вильям Шекспир. – Москва : Гос. изд-во худож. лит-ры, 1953. – С. 425–465.
23. *Шитюк М.* Голод – геноцид 1933 року: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків на території Миколаївщини / М. Шитюк // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002. – С. 344–362.

References

1. Kruchiv, R., Romaniv, O. (2005). *Vidlunnia holodomoru-henotsydu, 1932–1933: etnokulturni naslidky holodomoru v Ukraini* [The echo of Holodomor-henocide, 1932-1933: enthocultural consequence of Holodomor in Ukraine]. Lviv: Shevchenko Scientific Society (ukr).
2. Horbunova, V. and Klymchuk, V. (2017). *Chy varto radity zhyttiu: yakymy ye psykholohichni naslidky Holodomoru v povsiakdennomu zhytti ukraintziv* [Is it worth to be glad about life: what are psychological consequences of Holodomor in everyday life of Ukrainians]. *Ukraina moloda* [Young Ukraine], 8 August (ukr).
3. Horbunova, V. and Klymchuk, V. (2017). “My mozhemo stavaty plich-o-plich ne lyshe pid chas revolutsii, a i shchodnia” [We can stand side-by-side not only during revolutionary times but every day]. *Uriadovi kurier* [Government courier], 27 October (ukr).
4. Hornostay, P. P. (2012). *Kolektyvna travma ta grupova identychnist* [Collective trauma and group identity]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk “Aktualni problemy psykholohii malykh, serednikh ta velykykh grup. Vol. 2. Problema tsilnosti suspilstva, hrupy ta osobystosti* [Psychological perspectives. Special Issue “Actual problems of psychology of small, medium and large groups”. Problem of integrity of society, group and personality], pp. 89–95 (ukr).
5. Hornostay, P. P. (2014). *Kollektivnyye travmy i natsionalnyy kharakter* [Collective trauma and national character]. *Psykholohichne konsultuvannia i psykhoterapiia* [Psychological counselling and psychotherapy], 1-2, 127–137 (rus).
6. Dostoyevskiy, F. (2001). *Prestupleniye i nakazaniye* [Crime and punishment]. Moscow: Olimp Publ. (rus).
7. Zola, E. (1986). *Thérèse Raquin; Damskoye schastye: Romany* [Thérèse Raquin; Ladies Paradise: Novels]. Kishinev (rus).
8. Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.* [Social change and national conscious in Ukraine in XX century]. Kyiv: Osnovy Publ. (ukr).
9. Kulchytskyi, S. (2004). *Demografichni vtraty Ukrainy u XX stolitti* [Demographical loss of Ukraine in XX century]. *Dzerkalo tyzhnia* [Week mirror]. 2-8 October (ukr).
10. Lashchenko, O. *Holodomor yak faktor vplyvu na suspilnu psykholohiiu* [Holodomor as an impact factor for psychology of society], retrieved at: <http://www.radiosvoboda.org> (ukr).
11. Leskov, N. (1981). *Ledi Makbet Mtsenskogo uyezda* [Lady Macbeth of the Mtsensk District]. *Povesti i rasskazy* [Novels and short stories]. Moscow: Pravda Publ. (rus).

12. Mace, J. (2008). Pisliahenotsydne seredovyshe [After-genocide environment]. *Den' i vichnist Dzheimsa Meisa* [Day and eternity of James Mace]. Kyiv, pp. 156–157 (ukr).
13. Naydonova, L. A. (2011). Transheneratsiina peredacha psykholohichnoi travmy holodomoru [Trans-generational transfer of psychological trauma of Holodomor]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk "Psykholohichni vymiry ukrain-skoho sotsiokulturnoho prostoru"* [Psychological perspectives. Special Issue "Psychological Dimensions of Ukrainian socio-cultural space"], pp. 3-12 (ukr).
14. Naydonova, L. A. (2012). Istorychna travma spilnoty: yak nashchadkam pamiataty trahichne? [Historical trauma of community: how successors should remember the tragedy?]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical psychology and social work], 2, 48–55 (ukr).
15. Obushny, M. and Voropayeva, T. (2009). Polityko-psykholohichni aspekty Holodomoru 1932–1933 rokiv [Political and psychological aspects of Holodomor of 1932-1933]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 2, 39–48 (ukr).
16. Ohirko, O. (2002). Dukhovno-moralni naslidky holodomoru v Ukraini [Spiritual and moral consequence of Holodomor in Ukraine]. *Personal* [Personel], 11, 25–27 (ukr).
17. Bazhan, O. and Podkur, R. (2013). *Politychni represii v Ukrainiskii RSR 1937–1938: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia "Velykoho teroru" v SRSR* [Political repression in Ukrainian Soviet Republic in 1937–1938: research and interpretation. For 75 years anniversary of "Great Terror" in USSR]. Kyiv: Institute of history of Ukraine (ukr).
18. Psykholohichni naslidky holodomoru – zanyzhena samoostinka i strakh ukraintsiv pered vladoiu [Psychological consequence of Holodomor – low self-esteem and fear of authority of Ukrainians]. *Dzerkalo tyzhnia* [Week mirror] (2012). 20 November (ukr).
19. Stasiv, L. V. (2003). Neobkhidno povernuty i zberehty henetychnu pamiat [We need to get back and preserve genetic memory]. *Holodomor 1932–1933 rokiv yak velychezna trahediia ukrain-skoho narodu* [Holodomor of 1932–1933 as a huge tragedy of Ukrainian nation]. Materials of All-Ukrainian scientific conference, Kyiv (ukr).
20. Trofimova, N. and Sonyuk, V. (2003). Yaki sotsialno-psykholohichni naslidky Holodomoru? [What are the social and psychological consequences of Holodomor?]. *Den' [Day]*, 22 November (ukr).
21. Shakespeare, W. (1986). Makbet [Macbeth]. In William Shekspir, *Tvory v shesty tomakh. Tom 5* [William Shakespeare. Works in 6 volumes. Vol. 5]. Kyiv: Dnipro Publ. (ukr).
22. Shakespeare, W. (1953). Makbet [Macbeth]. In William Shekspir, *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected works]. Moscow (rus).
23. Shytuyk, M. (2002). Holod – henotsyd 1933 roku: istoryko-politolohichniy analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv na terytorii Mykolaivshchyny [Famine-genocide of 1933: historical and political analysis of social-demographic and moral-psychological consequences on the territory of Mykolaiv region]. *Mykolaivshchyna: litopys istorychnykh podii* [Mykolaiv region: chronicle of historical events]. Mykolaiv (ukr).

Слюсаревский Н. Н., Ревера И. И. Нет человека – нет проблемы: некоторые гипотезы о взаимосвязи массовых политических репрессий с массовой культурой и бытовой преступностью

Обосновывается необходимость перехода от умозрительных утверждений к конкретно-научной разработке проблемы влияния трагических событий советского прошлого на массовую психологию и поведение современных украинцев. По мнению авторов, обязательным промежуточным шагом на этом пути должно стать выдвигание пригодных для эмпирической проверки научных гипотез. Предпринимается попытка предложить гипотетический конструкт, связывающий массовые политические репрессии 30-х годов XX в. с фактами бытовой преступности в посттоталитарных обществах и образцами современной массовой культуры. В качестве фактов бытовой преступности рассматриваются заказные убийства, совершающиеся с целью решения среднестатистическими гражданами возникших жизненных проблем; в качестве образцов массовой культуры анализируются телесериалы, произвольно “подсказывающие” такой способ решения жизненной проблемы. При этом констатируется принципиальное отличие отношения к убийству в зрелищных практиках массовой культуры и классических произведениях художественной литературы, которые, осуждая убийство как тягчайшее преступление, свидетельствуют одновременно о наличии в массовой психологии тенденций приемлемости бытовой преступности как способа решения жизненных проблем. Предполагается, что имея предпосылки в массовой психологии, политические репрессии 1930-х годов оказали на нее “обратное” деструктивное воздействие, усилив и углубив упомянутые тенденции. Высказывается также предположение, что инспирированное политическими репрессиями трансгенерационное укоренение стереотипов бытовой преступности происходит, с одной стороны, непосредственно (по каналам межпоколенческой коммуникации), с другой – посредством массовой культуры, которая тоже отягощена психологическими последствиями массовых политических репрессий. Осуществлен мысленный эксперимент, продемонстрировавший возможность операционализации предложенного гипотетического конструкта и, следовательно, его эмпирической проверки.

Ключевые слова: массовая психология и поведение, политические репрессии 1930-х годов, бытовая преступность, массовая культура, телесериалы, заказные убийства, трансгенерационное укоренение поведенческих стереотипов.

Slusarevskyy M. M., Revera I. I. No man, no problem: Some assumptions regarding correlation of mass political repressions with mass culture and domestic crime

The article justifies the need for the shift from the metaphysical speculations to the actual scientific exploration of the impact the tragic events of the Soviet past had on the contemporary Ukrainians' mass psychology and behavior. In the authors' view, a mandatory intermediate step towards this is to put forward the hypotheses that can be empirically verified. The authors make an attempt to propose a theoretical construct that links mass political repressions in the 30's of the XX century with the facts of domestic crime in the post-totalitarian societies and samples of modern mass culture. Assassinations performed by common citizens for the sake of solving their life problems are viewed as examples of domestic crime while the TV shows which casually “suggest”

that way of solving life problems to the viewers represent mass culture. The authors state a conceptual difference in the attitude to assassination in the showy practices of mass culture and in the classical literature works. They denounce murder as the gravest crime and, at the same time give evidence of the tendency of mass psychology to accept domestic crime as a way to deal with the wear and tear of life. It is assumed that being enrooted in mass psychology, political repressions of the 1930s had a “reverse” destructive influence amplifying and deepening the abovementioned tendency. The authors put forward an idea that inspired by political repressions the transgenerational rooting of domestic crime stereotypes occurs in a direct way (by means of inter-generational channels), on the one hand, and through mass culture, on the other, which is also burdened by psychological consequences of mass political repression. A mental experiment has been conducted, which proved a possibility to operationalize the proposed hypothetical construct and, thus, to verify it empirically.

Key words: mass psychology and behavior, political repressions of the 1930s, domestic crime, TV shows, assassinations, transgenerational rooting of behavioral stereotypes.

НАСИЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ТА ЕТИКО-МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ

К. О. Кальницька, Н. В. Шакур, м. Чернігів

Презентується теоретичний огляд феномену насильства, який актуально постає в сучасному світі у різних сферах життєдіяльності окремої особистості і на рівні функціонування всього людства. Наголошується, що детермінанти насильства лежать як у соціальній, так і в індивідуальній площині. Акцентовано сучасні тенденції трансформації соціального життя: глобалізацію, суспільну атомізацію, фрагментацію, дегуманізацію. Обґрунтовано причини зростання напруженості в соціальному середовищі, які проявляються у феномені нескінченності зростаючих бажань новочасної людини (плеонексія) та її здатності не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби її це не стосується (адіафоризація). Зауважено, що предметом соціально-психологічного аналізу в науковому дискурсі є найбільш поширені прояви насильства в суспільстві, зокрема феномен організаційної девіантності, насильство в сім'ї, агресивна поведінка як наслідок споглядання насильства в медіапросторі. Обстоюється думка, що неодмінною умовою запобігання насильству у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості є етика і практика ненасильства, спрямовані на "новий" гуманізм, що спирається на свободу особистості та ненасильницький активізм.

Ключові слова: насильство, агресивна поведінка, плеонексія, адіафоризація, гібридизація, організаційна девіантність, насильство в сім'ї, мораль, гуманізм, етика ненасильства.

Постановка проблеми. Нова планетарна реальність, характерними ознаками якої стають ускладнення соціальних структур та соціальних зв'язків, зміна характеру людської діяльності та взаємодії, породжує численні виклики. Від адекватної відповіді на них залежить як майбутнє конкретної особи, так і буття спільнот, народів, людства в цілому. Одним із таких викликів є насильство в сучасному світі. За даними американського Центру Всеосяжного Миру (CSP), на початок 2017 р. у всьому світі нараховувалося майже чотири десятки збройних конфліктів та війн, у яких брали участь 28 країн. Одна з таких війн триває в Україні. Шість мільйонів людей у нашій країні, за даними ООН, потерпають від різних видів насильства [18].

Поширення насильницьких практик та агресивної поведінки є частиною сучасних тенденцій трансформації соціальної і соціально-психологічної реальності особистості. Агресивні стратегії поведінки людини стають звичним явищем і вже не сприймаються спільнотою як від-

хилення від норми. Так, підвищення рівня агресивності поведінки дітей підліткового віку, збільшення кількості випадків насильства в сім'ї порівняно з показниками минулого року, а ще – важкий процес повернення з полону військовослужбовців, які перебували в зоні АТО, насильство в сім'ї, на роботі – усе це свідчить про зростання рівня агресії в сьогоднішньому українському суспільстві. У зв'язку із цим важливо, на наш погляд, з'ясувати соціально-психологічні причини насильства та віднайти морально-етичні засади, здатні гарантувати максимально можливу індивідуальну свободу людини, забезпечити конструктивну взаємодію між людьми, сприяти подоланню соціальних та міжособових конфліктів і зниженню соціально-психологічної напруженості в сім'ї, організаціях та суспільстві в цілому.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Про складність та багатовимірність феномену насильства свідчать результати аналізу його сутності в площині перетину філософського, психологічного, соціологічного, правового, політологічного, конфліктологічного, соціокультурного дискурсів. Так, сучасні тенденції соціального життя є предметом філософських студій таких західно-європейських мислителів, як Дж. Александер, У. Бек, М. Кастельс, Н. Луман, Е. Тоффлер та ін. Свій внесок у філософський аналіз феномену насильства зробили Т. Адорно, Х. Арндт, Ж. Батай, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Е. Левінас, Ж.-Ф. Ліотар, Г. Маркузе, С. Тулмін, М. Фуко. Соціологічні виміри насильства проаналізовано в працях Л. Герасіної, С. Соколова, В. Шерстобоева.

Значну увагу проблемі агресії та підпорядкування, насильства і ненасильства приділяли свого часу класики психологічної науки З. Фройд, А. Бандура, С. Мілграм та ін. Результати досліджень соціально-психологічних аспектів допустимості/недопустимості явища насильства знайшли відображення в доробку вітчизняних учених, серед яких Р. Апресян, О. Балакірева, К. Гаджієв, Є. Гальона, Г. Гарипова, А. Гжегорчик, Ж. Госс, А. Гусейнов, А. В. Малахова, Д. Метілка, А. Назаретян, В. Фуркало, В. Ярська та ін. Вплив споглядання насильства в медіапросторі на агресивну поведінку людини ґрунтовно дослідили представники соціально-когнітивної психології Л. Берковець, Л. Ірон, Дж. Фрідмен та ін. Новий напрям досліджень в організаційній психології – насильство на роботі – очолили зарубіжні соціальні психологи Л. Андерсон, Р. Беннет і С. Робінсон, К. Пірсон, К. Порас та ін. [14; 15; 19]. Ті чи ті аспекти проблематики насильства в сім'ї знайшли досить різнобічне висвітлення в працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників: А. Антонової, Л. Альперн, Л. Берковіца, А. Беседіної, Н. Блеклока, В. Бондаровської, Л. Валкер, І. Грабської, Л. Девіса, Е. Добаш, О. Кочемірівської, К. Курст-

Свангер, М. Мацковського, Ж. Петкоскі, А. Робертса, Е. Саттерленда, М. Страуса, Дж. Хагена, О. Шинкаренко та ін.

Загалом, увага сучасних науковців зосереджена переважно на аналізі сутності насильства у всіх його видах і формах прояву як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості. Разом із тим прийнятий наразі міждисциплінарний підхід до феномену насильства недостатньо розкриває його соціально-психологічну специфіку та етико-моральні засади протидії цьому соціальному явищу, які могли б стати реальною відповіддю на деструктивні виклики сучасної доби.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічні причини існування феномену насильства та визначити морально-етичні засади протидії цьому явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В очах світової громадськості насильство є однією з найбільш поширених форм порушення прав людини. Не подолавши це соціально небезпечне явище, неможливо створити умови для самореалізації людини, реалізації принципів рівних прав, свобод і можливостей кожного громадянина і кожної громадянки. Зауважимо, що актуальність соціально-психологічної та етичної проблематики посилюється в кризові періоди суспільної трансформації. Модернізація Української держави та її входження у світову спільноту збіглися з глобалізаційними викликами часу, наслідки яких проявились у зміні характеру усталених структур людської життєдіяльності.

Щоб сформувати дієві морально-етичні стратегії, альтернативні суспільній дегуманізації, спробуймо спочатку окреслити особливості концептуалізації насильства. У широкому тлумаченні поняття насильства, зазначає А. Гусейнов, воно є синонімом морального зла і включає в себе, поряд з убивством, брехню, лицемірство та інші моральні деформації. Таке широке розуміння насильства є цінним саме тому, що привертається увага до його морального виміру. Разом з тим воно має два недоліки: 1) втрачається власний зміст насильства; 2) його заперечення набуває форми безсилового моралізування. Моралізаторський абсолютизм є однією з основних причин, через яку ідеї ненасильства сьогодні не знаходять так само належного відгуку в суспільстві, як і дві тисячі років тому, коли вони, власне, і виникли. За такого підходу до проблеми виключається саме питання щодо будь-яких випадків морально виправданого застосування насильства [7, с. 35].

У вузькому значенні насильство зберігає свою специфіку, не розчиняється повністю в родовому понятті морального зла. Недолік такого тлумачення полягає в отождоженні насильства із застосовуваням ззовні щодо людини впливом; насильство не пов'язується з внутрішньою мотивацією поведінки.

Труднощі, пов'язані з визначенням насильства, можна подолати, якщо помістити його в простір вільної волі та розглядати як один з різновидів владно-вольових стосунків між людьми, вважають учені. І. Кант визначав силу як “здатність долати великі перешкоди”. Ця ж сила називається владою, насильством, якщо може подолати спротив того, що саме має силу.

Владу в людських стосунках можна було б визначити як прийняття рішення за іншого, посилення волі одного за рахунок іншого. Насильство є одним із засобів, який забезпечує панування однієї людини над іншою. Причини, чому одна воля панує над іншою, можуть бути різними: а) певна реальна перевага волі (типовий випадок – патерналістська влада, влада батька); б) попередній взаємний договір (типовий випадок – влада закону і законних правителів); в) насильство (типовий випадок – влада окупанта, завоювання, насильника).

Вітчизняна соціальна психологія розглядає прагнення до влади як диспозиційну характеристику особистості, яка виникає і формується в межах міжособової взаємодії. Стосунки, пише В. Васютинський, “що виникають у процесі інтерсуб'єктної взаємодії, завжди наповнені владно-підвладним змістом” [5, с. 438].

Насильство – не примус взагалі, не завдання загалом шкоди життю та власності, а такий примус чи така шкода, які здійснюються всупереч волі того чи тих, проти кого вони спрямовані. У розумінні насильства важливими є два моменти: а) те, що одна воля підпорядковує собі іншу; б) те, що це відбувається внаслідок фізичного примусу, застосовуваного зовні впливу.

Розгляньмо кілька підходів до класифікації причин насильства як соціального явища.

Комплексний підхід аналізує як зовнішні (соціальні), так і внутрішні (психологічні та соціально-психологічні) чинники, що його породжують. До зовнішніх чинників виникнення насильства відносять насамперед глобалізацію, яка розмила колишні лінії економічних, інформаційних, культурних, навіть адміністративно-державних розмежувань між народами світу, спричинила розмаїтість форм сучасної влади та суспільних конфігурацій, породила цілу низку деструктивних явищ – війн, руйнування природи і культури. Внутрішні чинники пов'язані з особистістю людини, її мотиваційною, емоційно-вольовою та когнітивною сферами і настановами.

Соціально-психологічний підхід до проблеми насильства вимагає різнопланового осмислення всіх складників людської природи, які роблять певний внесок у розгортання насильницьких дій. Об'єктивними чинниками насильства на рівні окремої людини є якісні зміни в громадянському суспільстві, соціальні умови мікросередовища, суспільні потреби,

біологічні фактори; суб'єктивними – виступають воля і цілі людини, усвідомлення індивідуальних потреб, переконання, здібності, мотиви та ін. На рівні суспільства до об'єктивних причин насильства відносять економічні умови, методи державного управління, соціальну інформацію, природні фактори, а до суб'єктивних – соціальні почуття і настрої, соціальні стереотипи та ідеологію. Насильство і ненасильство реалізуються в різноманітних формах – індивідуальній, міжгруповій, внутрішньогруповій, міждержавній.

Насильницька поведінка в соціально-психологічному дискурсі постає як агресія, спрямована на завдання уявної чи реальної шкоди іншій людині чи групі. Агресія – це результат дії як індивідуальних, так і ситуаційних чинників. До ситуативних слід віднести щільність населення, високу температуру середовища, непідконтрольний рівень шуму та вживання алкоголю. Через їхній вплив імовірність посилення агресивності зростає. Л. Грінберг і Дж. Барлінг вважають, що найбільш показовими є зв'язки між вживанням алкоголю та агресією. Вживання алкогольних напоїв призводить до звуження конфліктної ситуації та послаблення інтелектуальних і вербальних здібностей людини, до переоцінювання нею власних можливостей, що може викликати неадекватне тлумачення ситуації і підвищену впевненість у здатності розв'язати проблему за допомогою фізичної сили. Встановлено, що більшість осіб, які скоїли насильство на роботі, вживали перед інцидентом алкоголь [16; 17].

Одним із проявів насильства є феномен організаційної девіантності (антисоціальна поведінка на роботі), а саме фізичне насильство, вбивство на основі виробничих відносин. Це явище стало предметом розгляду організаційних психологів у 2000-х роках. Насильство на роботі досліджували Т. Кокс і Ф. Лізер, на думку яких людська агресія найчастіше є результатом міжособової взаємодії, коли двоє чи більше людей залучаються до дії та протидії, що розвиваються за спіраллю, і кожний з яких послідовно змінює імовірність прояву агресії [16, р. 222]. Таким чином, агресивна поведінка часто є природною відповіддю на попередні дії агресора. Тому агресивний акт можна частково розглядати крізь призму поняття організаційної справедливості, пов'язаної із психологічним контрактом. Порушення психологічного контракту – одна з головних причин насильства на роботі [12, с. 367].

Інший підхід до пояснення прояву насильства як феномену організаційної девіантності пропонують Л. Андерсон і С. Пірсон. Вони обґрунтували модель розвитку за спіраллю грубості на роботі. Грубість на роботі – це непрямо виражена девіантна поведінка з неявними намірами завдати шкоди об'єкту грубощів, що порушує норми взаємоповаги співробітників. Така поведінка є нечемною, образливою, нешанобливою до інших людей. Розвиток “за спіраллю” пов'язаний з тим, що грубість може перерости у

яскраво виражену агресивну поведінку. Андерсон і Пірсон стверджують, що розвиток грубості за “правилом спіралі” часто розпочинається з необдуманого дію або насмішки. Потім може дійти до умисної образи, яка спровокує зустрічну дію. Якщо відбувається ескалація конфлікту, виникає загроза фізичного впливу, що призводить до насильства. Дослідники вважають, що на спіралі є “точка нерівноваги”, коли накопичена агресія переростає в насильницькі дії навіть через незначні образи [14; 19].

Ф. Лізер виокремлює три типи організаційних стратегій, до яких варто вдатися, якщо фірма стикається з таким складним видом психосоціальної небезпеки, як насильство на роботі. Превентивна стратегія спрямована на усунення або зменшення впливу насильства чи ймовірності його виникнення. Реактивна – пов’язана з покращенням здатності організації розпізнавати загрозливі проблеми і швидко реагувати на них. Реабілітаційна стратегія допомагає співробітникам організації впоратися з уже наявними проблемами та відновити душевні сили після їх розв’язання [16].

Ще одним проявом агресії як небезпечного соціального явища є насильство в сім’ї. Прояви насильства в сім’ї не лише руйнують гармонію і злагоду в родині та спричиняють сімейне неблагополуччя, а й стають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Соціально-психологічний підхід розглядає насильство в сім’ї як продукт соціалізації, відтворення тієї моделі поведінки, того життєвого досвіду, які дитина за своїла в сім’ї.

Чинників, що можуть призводити до насильства в сім’ї, чимало: економічна нестабільність; стереотипи щодо уявлення про типову чоловічу і жіночу роль у соціумі; нівелювання моральних і духовних цінностей; недотримання прав людини; відчуття всюдозволеності й безкарності внаслідок недосконалого та корумпованого судочинства; соціальні проблеми і соціальна незахищеність; особистісні проблеми (нереалізоване самовизначення, невідповідність життєвого сценарію дійсності, неузгодженість між рівнем домагань і наявними можливостями); незбіг виховних ідеалів та реалій сучасного життя; негативний вплив телебачення та інформаційних технологій тощо [10, с. 143].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що наразі є чимало різноманітних класифікацій видів, форм та проявів домашнього насильства. Утім, сучасним українським законодавством вже чітко визначено чотири види насильства в сім’ї, а саме: фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. Усі форми насильства мають спільні ознаки: вони використовуються насильником для зняття напруженості (злості, стресу, розчарування) і незалежно від прояву можуть мати серйозні фізичні й психологічні наслідки. Мотивом поведінки кривдника є реалізація влади і контролю [9, с. 32].

А проте самого тільки розуміння соціально-психологічних детермінант насильства недостатньо для вироблення дієвих стратегій протидії цьому небезпечному явищу. Радикальна зміна суспільних інституцій, способу життя, характеру сім'ї, професій, зразків поведінки сучасної людини, на думку У. Бека, призводить до виникнення суспільства глобальної небезпеки. Досліджуючи соціальну архітектуру суспільства, він доходить висновку, що нинішні цивілізаційні загрози мають велику руйнівну силу, викликають соціально небезпечні ситуації, стають часом політичним детонатором [4, с. 56]. Отож маємо справу з новими “вузлами” соціальних взаємозв'язків і конфліктів, які посилюють напруженість у суспільстві, знижують рівень його людяності.

На соціальній чутливості суспільства позначається також зміна залежності від традиційних зв'язків на залежність від ринку праці і споживання. В Україні, як і у всьому світі, нині спостерігається процес перетворення “суспільства виробництва” на “суспільство споживання”, ознакою якого стає, за висловом Г. Арендт, плеонексія – “феномен нескінченності зростаючих бажань новочасної людини” [1, с. 11]. Це означає, що сучасна людина прагне будь-якою ціною здобути матеріальні блага та розваги, нерідко нехтуючи правами інших людей та відмовляючись від таких традиційних, здатних згуртувати суспільство цінностей, як добро, гідність, милосердя, взаємопідтримка. Наслідком споживацького ставлення людей одне до одного, суспільства, природи стає зниження моральної відповідальності людини за свої дії, втрата єдності з духовним, перевага матеріальних цінностей над духовними, зростання насильства у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості.

Важливим чинником, який призводить до поширення насильства в суспільстві, є ціннісна дезорієнтація сучасної людини. Регрес гуманності, нетерпимість і жорстокість людей починаються з дезінтеграції внутрішнього світу особистості, вакууму духовності. В умовах суспільної атомізації та фрагментації “нова людина” з легкістю може змінювати як типи діяльності, так і цінності, ідеали, переконання. Вона хворіє на моральну сліпоту, стає байдужою і нечутливою до проблем інших людей. Характеризуючи поведінку такої людини, Л. Доскінс та З. Бауман використовують термін “адіафоризація” – здатність не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби нас це не стосується [3, с. 26].

Отже, запропоноване розуміння насильства та його соціально-психологічних чинників залишає відкритим для раціонально аргументованого обговорення питання про етичну виправданість тих чи інших його форм та проявів. Адже проблема виправданості насильства пов'язана не із свободою волі взагалі, а з її моральною визначеністю, її конкретно-змістовою характеристикою як доброї або злої волі.

Питання про обґрунтованість насильства зводиться, по суті, до питання про те, чи правомірно взагалі ділити людей на добрих і злих. Без такого поділу було б абсолютно неможливо етично аргументувати насильство. Практиці насильства звичайно передують певна моральна демагогія, свого роду ідеологічна “артпідготовка”, направлена на те, щоб перетворити опонента на ворога, вивести його за межі розуму та моралі, зобразити його як утілення диявольського начала, з яким неможливе жодне інше поводження, окрім насильницького.

Але поділ людей на добрих і злих є неправомірним, оскільки він означає, що одна воля визнається абсолютно виключно доброю, а інша – виключно абсолютно злою, що є цілком неможливим. Поняття безумовно доброї або безумовно злої волі виключають поняття вільної волі, а тим самим і самих себе. Поняття безумовно злої та безумовно доброї волі можуть існувати лише як ідеальні конструкції, емоційно насичені образи, а не як характеристики реальних воль [6, с. 5]. Ніхто з людей не має привілею бути повноправним представником добра і визначати, хто є злом. Якщо хтось бере на себе моральне право оголосити інших носіями зла, то нічого не завадить іншим зробити те саме і щодо нього. А. Гусейнов робить висновок, що моральна аргументація не пом'якшує насильство, а, навпаки, посилює його. Позиція, яка мобілізує моральні аргументи для обґрунтування насильницьких дій, не обмежує насильство перемогою, а веде до приниження чи навіть знищення супротивника.

В основі сучасних концепцій ненасильства лежить переконання, згідно з яким людська душа є ареною боротьби добра і зла. Як писав Мартін Лютер Кінг, навіть у найгірших з нас є часточка добра і в найкращих – часточка зла. Людина відкрита як до добра, так і до зла. Тому в стосунках між людьми завжди можлива співпраця. Свідомо орієнтуючись на добре начало в людині, прихильники ненасильства, однак, виходять із переконання, що моральна амбівалентність є принципово неподоланною основою людського буття.

О. А. Назаренко у своїй роботі “Етичні аспекти діалогічних концепцій культури”, головним чином ґрунтуючись на діалогових концепціях Е. Левінаса та П. Рікера, наголошує, що проблема насилля є однією з причин осмислення проблеми діалогу саме як етичного ставлення. Поряд з етичними та моральними чинниками вона визначає морально-етичні чинники (відповідальність за і перед Іншим (Іншими), толерантність та ін.). Причому ідея застосування в сучасному суспільстві законів як етики, так і моралі є більш дієвою, аніж застосування лише етичних законів. Єдина можливість існування діалогових відносин “Я – Інший” – покладання в їх основу морально-етичних чинників. Тут поняття Самого та Іншого вже існують і взаємодіють між собою як рівноправні особистості, на відміну від левінасівської асиметрії: існування Я заради Іншого. Також дослідни-

ця зазначає, що намагання розв'язати проблему діалогових відносин “Я – Інший” приводить сучасних діалогових мислителів (Е. Левінас, П. Рікер) до більш глибокого і ґрунтовного аналізу основних понять цих відносин, а саме як ненасильницького ставлення до Іншого як інакшого [13].

А. Ф. Карась також розвиває цю думку, поєднуючи усунення насильства і дотримання прав людини в одному етичному дискурсі. Дотримання прав людини, вважає він, передбачає такого роду етику, що покликана змінити ставлення людини до Іншого й прийняти його становище на рівні гідності особи [9]. Насильство має перестати бути індивідуальною проблемою людини, а його усунення ставатиме спільною турботою про життя, у якому люди не зазнаватимуть приниження й усвідомленої образи і гідність не відчуватиме тиску обставин [11].

Етика ненасильства і є тією практикою філософського теоретизування, що обґрунтовує такі принципи і методи розв'язання проблем і конфліктів, які не допускають застосування насильства над особистістю. Загалом, аналізуючи історичні практики подолання зла, вчені-філософи виокремлюють такі лінії поведінки: а) пасивна покірність; б) насильницький спротив; в) ненасильницький спротив. Вони утворюють висхідний ряд і з прагматичного, і з аксіологічного погляду.

Принципами ненасильницького активізму є: відмова від монополії на істину, готовність до змін, діалогу та компромісу; критика власної поведінки, щоб виявити те, що в ній може провокувати ворожу позицію опонента; аналіз ситуації очима опонента, аби зрозуміти його і знайти такий вихід, який дав би йому змогу зберегти обличчя, вийти з конфлікту з гідністю; боротьба зі злом, але любов до людей, що за ним стоять; повна відкритість поведінки, відмова від прихованих намірів, брехні, тактичних хитрощів щодо опонента тощо [8].

Об'єктивними умовами трансформації насильницької діяльності в ненасильницьку є реформування суспільства, переформатування політичної системи і докорінна зміна суб'єкта історичної діяльності. До типів ненасильства належать консенсус, компроміс, співробітництво. Перехід від насильства до ненасильства потрібно здійснювати, використовуючи гуманістичні аспекти культури, можливості науково-технічного прогресу, міжнародного співробітництва, впроваджуючи новий гуманізм, поширюючи демократичні методи управління, створюючи децентралізовані організації.

Разом із сучасною переоцінкою онтологічних засад людського буття останнім часом відбувається і перегляд сутності гуманізму. Криза уявлення про гуманізм як крайній антропоцентризм, віру в прогрес і необмежені можливості людини спонукала до формування нового, “прагматичного” гуманізму. Останній спирається на свободу особистості та етику ненасильницького активізму, вимагає гуманізації суспільних від-

носин задля досягнення суспільного консенсусу. “Визначальна підстава сучасного гуманізму – переконання в можливостях гармонійного зростання позитивних людських здібностей і впевненість у тому, що внесення гуманістичних основ в соціальні відносини є, по-перше, можливим, а по-друге – необхідним” [2]. Суспільний вимір гуманізму, отже, передбачає толерантне, приязне ставлення індивідів одне до одного, прояви взаємоповаги, доброти, милосердя. Практичне втілення ідей “нового гуманізму” стане дієвим способом “олюднення” суспільного буття, який передбачає формування активної громадянської позиції, соціальної відповідальності індивіда за власну сім’ю, суспільство, державу.

Висновки. Проблема насильства набуває гостроти та актуальності для суспільств, які здійснюють соціальні, економічні, політичні, культурні реформи і намагаються піднятися на якісно новий рівень соціокультурної динаміки. Сьогодні такі процеси відбуваються і в українському суспільстві, яке прагне дати адекватні відповіді на виклики глобалізації.

Формування суспільства глобальної безпеки зумовлюється наростанням ризиків сучасності як невід’ємної складової процесів глобалізації, суспільної атомізації, фрагментації, дегуманізації. Соціально-психологічні детермінанти насильства як соціального феномену лежать як у соціально-культурній, так і в індивідуально-психологічній площині. Причинами зростання напруженості в соціальному середовищі є феномен нескінченності зростаючих бажань новочасної людини (плеонексія) та її здатність не реагувати на те, що відбувається у світі, або реагувати так, немовби нас це не стосується (адіафоризація).

Багатовимірність феномену насильства підтверджується аналізом його сутності в площині перетину філософського, психологічного, соціально-психологічного та соціокультурного дискурсів. Специфіка морально-етичної концептуалізації насильства полягає в тлумаченні цього феномену як прояву зла, антиномії моральності та людяності. У соціальній психології насильство розглядається як агресивна поведінка, спрямована на завдання уявної чи реальної шкоди іншій людині чи групі. У соціально-психологічному дискурсі виділяють об’єктивні і суб’єктивні чинники насильства. Об’єктивні – пов’язані з якісними змінами в суспільстві, у суспільних потребах та соціальних умовах мікросередовища, які породжують нову соціально-психологічну реальність особистості. Суб’єктивні чинники на рівні індивіда – це внутрішні детермінанти особистості, які проявляються як воля і цілі, усвідомлення індивідуальних потреб, переконання, мотиви та особистісні диспозиції. На рівні групи такими чинниками є соціальні почуття і настрої, соціальні стереотипи.

Сучасні психологи досліджують найбільш поширені прояви насильства в суспільстві, зокрема феномен організаційної девіантності, насильство в сім’ї, агресивну поведінку як наслідок споглядання насильства

в медіапросторі. Насильство на роботі розглядають крізь призму поняття організаційної справедливості, у моделі розвитку грубості за “правилом спіралі”, вживання алкоголю, що призводить до неадекватного тлумачення ситуації і підвищення впевненості щодо здатності розв’язати проблему за допомогою фізичної сили. Насильство в сім’ї стає нині проблемою, яка комплексно пов’язана з ідентифікацією насильства в усіх його видах, формах та проявах; дієвою системою правової та соціально-психологічної допомоги жертві насильства; подоланням його наслідків як для жертви, так і для сім’ї в цілому як цілісної системи за допомогою діяльності соціальної мережі підтримки, яка охоплює як державні, так і недержавні установи та організації; корекційною роботою з винуватцями насильства; профілактикою на різних етапах з різними цільовими групами. Насильство на роботі і в сім’ї не лише руйнує гармонію і злагоду в родині та спричинює сімейне та особистісне неблагополуччя, а й виступає однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Споглядання сцен насильства в засобах масової інформації, відеоігри агресивної спрямованості можуть стимулювати у спостерігачів агресивну поведінку, актуалізуючи думки, пов’язані з насильством.

Неодмінною умовою запобігання насильству у всіх його видах і формах як на рівні суспільства і державних інститутів, так і на рівні індивідуальної свідомості є етика та практика ненасильства. Об’єктивними умовами трансформації насильницької діяльності в ненасильницьку є реформування суспільства, переформатування політичної системи і докорінна зміна суб’єкта історичної діяльності. Формування етико-моральних засад протидії насильству передбачає орієнтацію на гуманістичні аспекти культури, можливості науково-технічного прогресу, міжнародного співробітництва, впровадження “нового” гуманізму, що спирається на свободу особистості та активну громадянську позицію і соціальну відповідальність.

Література

1. *Арендт Г.* Становище людини / Г. Арендт ; пер. Марія Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
2. *Балл Г.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. Балл. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
3. *Бауман З.* Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Бауман З., Донскіс Л. – Київ : Дух і літера, 2014. – 280 с.
4. *Бек У.* Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – Москва : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
5. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – Київ, 2005. – 492 с.
6. *Гусейнов А. А.* Моральная демагогия как форма апологии насилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 5–12.

7. Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35–41.
8. Гусейнов А. А. Этика : учебник / Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. – Москва : Гардарика, 1998. – 461 с.
9. Кальницька К. О. Допомога жертвам насильства в сім'ї в Україні: реалії сьогодення / К. О. Кальницька // Психологічні перспективи. “Психологія соціальної роботи” – Київ : Золоті ворота, 2011. – Спец. вип. – С. 31–37.
10. Кальницька К. О. Соціально-психологічні технології роботи з жінками-жертвами насильства в сім'ї та чоловіками-кривдниками / К. О. Кальницька // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 143–148.
11. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві [Електронний ресурс] / А. Карась. – 2001. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>
12. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – 7-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 539 с.
13. Назаренко О. А. Етичні аспекти діалогічних концепцій культури : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Назаренко Оксана Андріївна. – Київ, 2003. – 177 с.
14. Andersson L. M. Tit for Tat? The Spiraling Effect of Incivility in the Workplace / L. M. Andersson, C. M. Pearson // Academy of Management Review. – 1999. – Vol. 4. – P. 452–471.
15. Bennett R. J. Development of a measure of workplace deviance / R. J. Bennett, S. L. Robinson // Journal of Applied Psychology. – 2000. – Vol. 85. – P. 349–360.
16. Cox T. The prevention of violence at work: Application of a cognitive behavioural theory / T. Cox, P. Leather, C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.) // International review of industrial and organizational psychology. International review of industrial and organizational psychology. – Oxford, England : John Wiley. – 1994. – Vol. 9. – P. 213–245.
17. Greenberg L. Predicting employee aggression against coworkers, subordinates and supervisors: the roles of person behaviors and perceived workplace factors / L. Greenberg, J. Barling // Journal of Organizational Behavior. – 1999. – Vol. 20. – P. 897–913.
18. Marshall M. G. Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility [Electronic resource] / M. G. Marshall, G. Elzinga-Marshall. – 2017. – Access mode : <http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>.
19. Pearson C. M. Assessing and attacking workplace incivility / C. M. Pearson, L. M. Andersson, C. L. Porath // Organizational Dynamics. – 2000. – Vol. 29. – P. 123–137.

References

1. Arendt, H. (1999). *Stanovyshche liudyny* [The Human Condition]. Lviv: Litopys Publ. (ukr).
2. Ball, G. (2007). *Orientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittii, psykholohichnii sferakh)* [Reference points of modern humanism (in social, educational and psychological spheres)]. Rivne (ukr).

Психологічні чинники побудови громадянського суспільства та демократизації політичного життя

3. Bauman, Z., & Donskis, L. (2014). *Moralna slipota. Vrata chutlyvosti u plynnii suchasnosti* [Moral blindness. Loss of sensitivity in the current of modernity]. Kyiv: Dukh i Litera Publ. (ukr).
4. Beck, U. (2000). *Obshchestvo riska: Na puti k drugomu modernu* [Risk society: towards a new modernity]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ. (rus).
5. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psikhologhiia vldy* [Interactional psychology of power]. Kyiv (ukr).
6. Guseynov, A. A. (1995). Moralnaya demagogiya kak forma apologii nasiliya [Moral demagoguery as a form of apology of violence]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 5, 5–12 (rus).
7. Guseynov, A. A. (1994). Ponyatiya nasiliya i nenasiliya [Concept of violence and non-violence]. *Voprosy filosofii* [Questions of Philosophy], 6, 35–41 (rus).
8. Guseynov, A. A., & Apresyan, R. G. (1998). *Etika: uchebnik* [Ethics: handbook]. Moscow: Gardarika Publ. (rus).
9. Kalnytska, K. O. (2011). Dopomoha zhertvam nasyilstva v simi v Ukraini: realii siohodennia [Helping the victims of domestic violence in Ukraine: reality of nowadays]. *Psikhoplohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk "Psikhologhiia sotsialnoi roboty"* [Psychological perspectives. Special issue "Psychology of social work"] (pp. 31–37). Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
10. Kalnytska, K. O. (2014). Sotsialno-psikhologhichni tekhnologii roboty z zhinkamy-zhertvamy nasyilstva ta cholovikamy-kryvdnykamy [Social psychological methods of work with battered women and men-perpetrators of domestic violence]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenko. Seriia: Psikhologhichni nauky* [Herald of Shevchenko Chernihiv national university], 121, 143–148 (ukr).
11. Karas, A. (2001). *Etyka svobody i solidarnosti u hromadianskomu suspilstvi* [Ethics of freedom and solidarity in the civil society]. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm> (ukr).
12. Muchinsky, P. (2004). *Psikhologiya, professiya, karyera* [Psychology, profession, career]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
13. Nazarenko, O. A. (2003). Etychni aspekty dialohichnykh kontseptsii kultury [Ethical aspects of dialogical concepts of culture]. PhD thesis. Kyiv (ukr).
14. Andersson, L. M., & Pearson, C. M. (1999). Tit for Tat? The Spiraling Effect of Incivility in the Workplace. *Academy of Management Review*, 24, 452–471.
15. Bennett, R. J., & Robinson, S. L. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85, 349–360.
16. Cox, T., & Leather, P. (1994). The prevention of violence at work: Application of a cognitive behavioural theory. In C. L. Cooper & I. T. Robertson (Eds.), *International review of industrial and organizational psychology*. Vol. 9 (pp. 213–245). Oxford, England: John Wiley.
17. Greenberg, L. & Barling, J. (1999). Predicting employee aggression against co-workers, subordinates and supervisors: the roles of person behaviors and perceived workplace factors. *Journal of Organizational Behavior*, 20, 897–913.
18. Marshall, M. G., & Elzinga-Marshall, G. (2017). Global Report 2017: Conflict, Governance and State Fragility. Retrieved from <http://www.systemicpeace.org/vlibrary/GlobalReport2017.pdf>.
19. Pearson, C. M., Andersson, L. M., & Porath, C. L. (2000). Assessing and attacking workplace incivility. *Organizational Dynamics*, 29, 123–137.

Кальницкая Е. А., Шакун Н. В. Насилие как социальный феномен: социально-психологические причины и этико-нравственные принципы противодействия

Презентируется теоретический обзор феномена насилия, актуализирующегося в современном мире в различных сферах жизнедеятельности отдельной личности и на уровне функционирования всего человечества. Подчеркивается, что детерминанты насилия находятся как в социальной, так и в индивидуальной плоскости. Акцентируются современные тенденции трансформации социальной жизни: глобализация, общественная атомизация, фрагментация, дегуманизация. Обоснованы причины роста напряженности в социальной среде, которые проявляются в феномене бесконечности возрастающих желаний нововременного человека (плеонексия) и его способности не реагировать на происходящее в мире или реагировать так, словно его это не касается (адиафоризация). Отмечено, что предметом социально-психологического анализа в научном дискурсе являются наиболее распространенные проявления насилия в обществе, в частности феномен организационной девиантности, насилие в семье, агрессивное поведение как следствие созерцания насилия в медиaprостранстве. Обосновывается мнение, что необходимым условием предотвращения насилия во всех его видах и формах как на уровне общества и государственных институтов, так и на уровне индивидуального сознания являются этика и практика ненасилия, ориентированные на “новый” гуманизм, в основании которого свобода личности и ненасильственный активизм.

Ключевые слова: насилие, агрессивное поведение, плеонексия, адиафоризация, гибридизация, организационная девиантность, насилие в семье, мораль, гуманизм, этика ненасилия.

Kalnytska K. O., Shakun N. V. Violence as a social phenomenon: socio-psychological causes and ethical-moral principles of counteraction

The article presents a theoretical review of the phenomenon of violence actualized in today's world in different spheres of life of a personality as well as the whole humankind. It is highlighted that determining factors of violence can be found both in social and in individual realms. The authors emphasize modern trends in transformation of social life, e.g. globalization, social atomization, fragmentation, dehumanization. They argue that the reasons for increasing social tension and disturbance are reflected in the phenomenon of insatiably growing desires of a modern individual (pleonexia) and the ability to ignore what is happening around in the world or to react as if it has nothing to do with him or her (adiaphorisation). It is noted that the socio-psychological analysis focuses on the most widely spread manifestations of violence, namely phenomena of organizational deviance, domestic abuse, and aggressive behavior caused by seeing violence in media. The authors prove that one of the essential conditions of preventing violence in all its forms on both society, state institution and individual levels is ethics and practice of non-violence aimed at the “new” humanism, which is based on freedom of personality and non-violent activism.

Key words: violence, aggressive behavior, pleonexia, adiaphorisation, hybridization, organizational deviance, domestic abuse, moral, humanism, ethics of non-violence.

КОРУПЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ: НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ ПІДТРИМКИ ДИТИНИ ТА СІМ'Ї

Г. М. Бевз, м. Київ

Аналізуються явища корупції та соціальної аномії як різнорівневі характеристики єдиного соціального процесу, що виявляється в зниженні здатності людей, спільнот та соціальних систем керуватися традиційними соціально схвалюваними нормами. На основі інтеграції напрацювань у галузі міждисциплінарних знань зроблено висновок, що корупція як соціально-психологічне явище найчастіше пов'язувалася з політичною, соціально-економічною та адміністративно-правовою сферами. Однак вивчення її переважно в цих сферах наукових знань створило, з одного боку, дефіцит психологічних дефініцій у її трактуванні, а з другого – підготувало досить об'ємний дослідницький матеріал для розгортання досліджень з метою системного охоплення психологічної суті цього явища. На основі міждисциплінарного аналізу явища корупції та аномії визначено як відхилення у функціонуванні соціальних систем, що на рівні індивіда виявляються в різноманітних формах адаптивної поведінки. Описану в статті структурно-функціональну модель аналізу життєздатності соціальних систем представлено як концепцію, що пояснює динаміку соціальних процесів, зокрема активізацію соціальних аномій, та дає змогу прогнозувати заходи щодо їх упередження. Основою для розроблення моделі слугували: концепція “конкретної структури норми” Д. І. Дубровського, “цикли соціального опікування” Г. М. Бевз, а також принципи здорового розвитку (особистості, сім'ї, громади, держави) та критерії державної соціальної політики, спрямованої на покращення добробуту людей. Прикладне застосування моделі пов'язується з аналізом державних соціальних програм у різних сферах суспільного життя, у тому числі і для запобігання поширенню корупції в цих сферах.

Ключові слова: соціальні системи, нормативна поведінка, відхилення, соціально-психологічні прояви корупції, соціальні аномії, моделювання.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена поширенням у сучасному світі такого негативного явища, як корупція. Це явище помітно гальмує процеси реформування державної системи нашої країни, посилюючи деструктивні тенденції та дискримінуючи позитивні зрушення в розбудові громадянського суспільства в Україні. У 2016 році за світовим індексом сприйняття корупції (CPI) Україна отримала 29 балів зі 100 можливих, що у світовому рейтингу відповідає 131-й позиції серед 176 країн, а самі українці вважають свою державу однією з найбільш корумпованих у світі [11; 24; 30]. Наразі, обираючи шлях децентралізації державного

управління й утвердження демократичних засад розвитку суспільства, Україна долучилася до виконання міжнародно-правових зобов'язань у сфері протидії та запобігання корупції. Потребу в законодавчому визначенні поняття “корупція” було адміністративно ініційовано 2-м пунктом Постанови Верховної Ради “Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю” від 23.01.1993 р. та листом Кабінету Міністрів України від 02.04.1993 р. № 19-683/4 з приводу його виконання. Результатом цих дій стало правове визначення поняття “корупція”, ухвалення низки законодавчо-правових актів у сфері запобігання та протидії корупції, а також посилення наукових досліджень з цієї проблематики [14]. При цьому переважну більшість наукових зусиль було зrealізовано саме в адміністративно-правовій та економічній сферах науки й практики і меншою мірою – щодо поглиблення розуміння соціально-психологічної природи самого явища [1; 5–8; 17; 20; 21; 24; 27].

Психологічна наука, утримуючи тут певну дистанцію, наразі більше фокусується на дотриманні власних методологічних засад та змісту ustalених понять. На пострадянському просторі питання соціально-психологічних аспектів корупції на особистісному рівні вивчають здебільшого в контексті проблеми злочинності та її проявів у поведінці (П. М. Баликов, М. М. Решетников, Г. В. Циганенко), низки характерних девіацій, однією з яких є корумпована поведінка людини у владно-підвладних відносинах (Д. Саймон, Д. Ейтцен, О. В. Камнева, Ю. А. Жуйкова), а також у контексті розбудови особистісної структури та ідентичності людини (О. В. Ванновська, О. Є. Гавріна, О. В. Литвинчук) [22; 27]. На перетині індивідуального та соціального ця тематика може вплітатися в контекст вивчення таких явищ, як соціальна аномія (Г. М. Бевз, К. А. Феофанов), соціальні процеси маргіналізації, споживацтво і конфліктогенність, а також дослідження адаптаційних механізмів індивідуального та соціального рівня (В. А. Журавльов, О. В. Литвинчук, Р. Мертон, В. О. Саламатов, А. В. Юревич) [10; 13; 22; 23; 27]. Безперечний дефіцит психологічних знань в осмисленні цього явища фіксують у дослідженнях сфери державного управління та права, зокрема, В. Д. Гвоздецький, Є. В. Невмержицький, О. О. Акімов, В. М. Сущенко [1; 6; 7; 20].

Мета статті: інтегрувати дослідницькі ініціативи щодо психологічних аспектів явища корупції та узагальнити його розуміння в контексті міждисциплінарних знань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми спрямували свою роботу на розроблення пояснювальної моделі динаміки структурування соціальних систем, спираючись при цьому на аналіз таких понять, як аномія та корупція, а також на результати нашого дисертаційного дослідження в контексті розбудови інституту прийомної сім'ї (дослідження прово-

дилосся на теренах України та перевірялося щодо соціальних систем інших держав, зокрема Польщі) [3, с. 259-266]. Як показав аналіз, питання корупції найчастіше порушуються в ході розгляду адміністративно-правової сфери [5], про що свідчить переважна більшість захищених в Україні дисертаційних робіт, як-то: “Взаємодія суб’єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект)” Д. Г. Заброди (2005 р.); “Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні” Є. В. Невмержицького (2009 р.), “Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні” С. С. Рогульського (2005 р.); “Адміністративно-правові засади боротьби з корупцією” Р. М. Тучака (2007 р.); “Адміністративно-правові засади протидії корупції в органах внутрішніх справ” О. В. Ткаченка (2008 р.); “Попередження корупційних злочинів під час виконання покарань” О. М. Симоненко (2010 р.); “Адміністративно-правові та організаційні засади запобігання і протидії корупції в Україні” В. Д. Гвоздецького (2015 р.) [20].

Законодавство України визначає корупцію як використання особою наданих їй службових повноважень та пов’язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов’язаних із цим можливостей [14]. Етимологія слова “корупція” і його трансформаційні історичні тлумачення вказують на дії співучасті під час здійснення спрямованих актів псування, руйнування, порушення, скасування, завдання шкоди, фальсифікування результатів, приниження гідності та знищення [2; 5]. Як правовий принцип цей термін вказує на “хибний висновок з розумних передумов” Історичні свідчення говорять про соціальне походження явища корупції, яке виникло з започаткуванням й утвердженням засад державності та управління (С. С. Серьогін) і зумовлене тенденціями розвитку суспільних відносин, політики, економіки, відображаючи соціальні суперечності, зокрема щодо розподілу ресурсів та зростаючих власних потреб [5].

Дослідники цього явища відмічають, що корупція руйнує соціальну основу державності (В. Д. Гвоздецький), знижує ефективність функціонування політичної системи та зазіхає на життєво важливі інтереси особистості (В. І. Берестень), зумовлює неефективний розподіл державних коштів та ресурсів, передусім привласнення їх довіреними особами задля своєї користі (О. В. Кудашкін, Т. Л. Козлов). Паразитуючи на суспільних відносинах, вона руйнує належний порядок речей, знижує здатність державного апарату вирішувати завдання на користь спільних інтересів, неправомірно переорієнтовуючи їх на сферу приватного ([1; 6; 7; 17; 20; 21; 28]. Для корупції характерне явище *зрощення*, а саме: *кримінальних і владних* структур (з проникненням представників криміналітету в апарат державної влади); *влади і бізнесу*; *політичного керівництва і верховних суддів*

(О. Бондаренко, А. А. Мельниченко). Тлумачення корупції як суспільно небезпечного діяння, що порушує встановлений законом порядок функціонування державних структур та їх апарату, означає на рівні індивіда корисливе використання службового становища посадовими особами і пов'язаних з ним можливостей для збагачення, протиправного одержання матеріальних чи інших благ і переваг в особистих чи групових інтересах [14]. Ідеться про сукупність правопорушень, які можна трактувати як злочин, що передбачає адміністративну й кримінальну відповідальність та покарання. Дослідники зазначають, що, попри тенденцію зведення поняття корупції до адміністративно-правової категорії та посилення її криміногенних характеристик, коріння цього явища все-таки переважно соціальне із спектром різноманітних проявів у політичній, соціально-економічній та правовій сферах (М. І. Мельник, С. В. Невмержицький) [20; 21].

Наукою і практикою доведено, що корупція є не однозначним, а системним явищем, через що її неможливо подолати заходами прямої дії (А. Г. Хабібুলіна) (див. [5]). Корупція може проявлятися як хабарництво, здирицтво, протекціонізм, кумівство, обман, зловживання владою, розтрата бюджетних коштів. Дослідник у сфері корупції Ф. Фукуяма звертає увагу на численні “підводні рифи”, що можуть хибно сприйматися як ефективні засоби в процесі її подолання. Ідеться про авторитарні уряди як перспективніші та ефективніші; протекцію нібито на благо власного ресурсу; клієнтелізм як механізм отримання голосів виборців, що переростає в розкрадання ресурсів; прагнення до якісних послуг, які корумпована структура може надавати набагато краще, ніж та, яка має бездоганну репутацію; дії в напрямку забезпечення прозорості, що, як правило, не гарантує позитивних змін, а перекладає відповідальність на громадянське суспільство, переобтяжуючи його рутинністю неефективних дій контролю; визнання запорукою успіху належного рівня економічного достатку. Щодо останнього зауважимо, що економічні умови та злидні самі по собі не породжують жодних соціальних проблем і девіацій, у тому числі і крадіжок (Г. фон Майр, К. Шоу, Г. Маккей) (див. [5, с. 140]).

Проведений нами аналіз показав, що всі перераховані прояви корупції можна трактувати також як характеристики *соціальної аномії*, поширеність якої на різні сфери життя так чи інакше відображає ступінь ураження соціального організму. Поняття аномії пов'язують з відсутністю нормування та законності, зі станом суспільства, де переважає негативне та байдуже ставлення до усталених норм. Це криміногенність поведінки, втрата її соціальної регламентованості, розбалансованість між соціально значущими цілями і легальними засобами їх досягнення (Р. Мертон), декларування можливостей і водночас обмеженість ресурсів та механізмів їх реалізації, що породжує відчуття безсилля (А. Коен, М. Сіман). Саме ці

характеристики свідчать про сутнісні прояви аномії як системно зумовленого процесу руйнування базових життєствердних норм, що позначається передусім на устрої життя та культурі [16; 26]. Циклічні системопідтримувальні процеси між соціальним та індивідуальним рівнями суспільного розвитку призводять до подальшого вкорінення пристосувальної поведінки як реакції людини на неможливість досягти мети легальними способами, через що процеси аномії поглиблюються ще більше. Отже, аномія є результатом розбалансування, що проявляється в неможливості досягти мети законним шляхом [19], у суперечності між належним і наявним [16], аж до культурної травми (П. Штомка).

Натомість суспільство, яке рефлексує анонімичні прояви і має адекватні механізми реагування на них без конформістського пресингу (аж до знищення), можна вважати здоровим. Визнання в суспільній структурі можливості порушення ustalених норм (крайнім проявом тут є злочинність), на думку Е. Дюркгайма, стає платою за соціальні зміни та здатність до саморозвитку. На наш погляд, ця думка дістала свій подальший розвиток у сучасній концепції “конкретної структури норми” Д. І. Дубровського, яка передбачає врахування особливостей взаємозв’язку нормування поведінки (відповідна/невідповідна) та норм реагування (нагорода/покарання). Дослідник звертає увагу на різну регулятивну функцію двох ustalених норм – “норми поведінки/дії” та “норми реакції”. В авторській концепції Дубровського стверджується, що не самі “акти дії” відображають та передбачають відповідний тип реакції-відповіді, а лише їх нормативне визначення (уявлення щодо їх відповідності/невідповідності ustalеним нормам). Водночас, коли поведінка (дії, акти, інтервенції) співвідноситься з встановленими нормами, реакція на неї буде оцінюватися не з позиції “відповіді певного типу”, а згідно з індивідуальною ситуацією, випадком. Таким чином, поведінка співвідноситься з певним типом норми, а реакція на неї сприймається ситуативно як окремий акт у категоріях винагороди/покарання [12, с. 427).

Переживання людиною соціальної реакції на її власну поведінку (нормативну/ненормативну) завжди залежить від її власної унікальності і неповторності її життєвого досвіду. Колізія, що при цьому формується, фіксує утвердження норм поведінки на загальних засадах розбудови суспільного устрою життя, натомість наслідки порушення ustalених норм та правил стають відчутними на рівні індивіда. Це стосується як винагороди, так і покарання. За наявності відповідних соціальних механізмів регулювання ця суперечність, на нашу думку, може сприяти розвитку соціальної системи.

У соціальній сфері інструментом такої дії може виступати *практика соціальної роботи*, однією із функцій якої є ініціювання змін у соціальній політиці, у тому числі на основі перегляду зв’язку між “нормою

дії” і “нормою реакції”. У цьому процесі на перший план виступають питання безпеки, закріплення яких відбувається в усталеній практиці, щонайменше, на рівні правил і традицій і, щонайбільше, на рівні закону. Це знаходить постійне відображення в традиційності життя людини, що надає йому відчуття стабільності. Натомість явище аномії, яке свідчить про руйнацію зв’язків індивіда із суспільством, загрожує втратою відчуття безпеки. А загальне послаблення в суспільстві інтеграційних процесів та недостатність морального регулювання колективної свідомості, заходячи в суперечність із швидкими кількісними змінами, проявлятиметься в тому, що потреби певних верств населення не будуть знаходити легального способу їх задоволення [16; 19; 26]. Затребувані за таких умов репресивні заходи будуть знижувати здатність особистості до свободи вибору, підвищуючи почуття тривоги, ізолюваності, відстороненості від соціальної активності і посилюючи тим самим лінії розриву аж до структурної руйнації системи. Можна сказати, що корупція та аномія характеризують на різних рівнях одні й ті ж самі соціальні процеси, які зумовлюють зниження значущості соціальних норм та їх впливу на структурування суспільного життя. Тож вивчення цих явищ (як корупції, так і аномії) має спиратися на соціально-психологічні закономірності розбудови суспільного устрою життя в цілому й аналізуватися з позиції соціальних циклів.

Висловлені нами теоретичні міркування були практично втілені в ході вивчення *функціонування соціальних систем у сфері охорони дитинства і захисту дітей*. Розроблена з огляду на цей запит “Структурно-функціональна модель соціальної політики щодо дітей та сімей” (Бевз, Тарусова, 2005) дає змогу аналізувати державні програми з питань охорони дитинства та безпеки дитини для того, щоб оцінити силу та напрям їх впливу щодо підтримки перспективних шляхів розбудови суспільства чи його руйнації та посилення процесів деградації і формування аномії [3]. Модель передбачає роботу суб’єктів соціальної сфери задля досягнення єдиного результату – створення соціальної системи, здатної до еволюційного розвитку і разом з тим такої, яка запускає підтримувальні механізми в ситуаціях деформацій та кризи. Основою для розроблення моделі стали: концепція “конкретної структури норми” Д. І. Дубровського [12], “цикли соціального опікування” Г. М. Бевз [3], а також принципи здорового розвитку (особистості, сім’ї, громади та держави) та критерії державної соціальної політики, спрямованої на добробут людей.

Структурно-функціональна модель розбудови соціальної політики у сфері охорони дитинства та захисту дітей, зображена у вигляді кола, передбачає системотворчий секційний поділ нормативного простору на чотири нормативні стани: 1) *соціально схвалювана норма* (ідеальна), виконання якої схвалюється і передбачає визнання та винагороду; 2) *допустима норма*, дотримання якої винагороджується, а незначні відхилення компенсуються та абсорбуються; 3) *скоректоване порушення*, де

діють норми відміни покарання і де ще можливе застосування компенсації та абсорбування і 4) *порушення норми* як крайній вияв, коли ступінь відхилення настільки висока, що корекція або неможлива, або забороняється (рис.). Розроблена нами модель передбачає можливість визначення як переліку певних видів соціальних інститутів, так і відповідних видів діяльності, спрямованих на посилення наповненості перш за все перших двох типів нормативного простору засобами норми-нагородження, поваги та відзначення й коригування відхилень за допомогою механізмів заохочення, стимулювання та підтримки в напрямку бажаних змін. Що ж до двох останніх нормативних типів, то тут застосовуються інші механізми соціальної регуляції – санкції та обмеження (часткові або повні аж до позбавлення прав та свобод), які є похідними норм-покарання [12, с. 410-459]. На схематичному зображенні моделі пунктирна лінія вказує на зростання явища ентропії та посилення процесів маргіналізації і переміщення в напрямку секторів “порушення норми” та “скоректоване порушення норми”. Натомість посилення життєздатності людей, спрямованої на опанування власного соціального здоров’я та повернення до соціально схвалюваних норм, передбачає докладання певних власних зусиль, що має стимулюватися та наснажуватися з боку соціальних інститутів задля скеровування процесів соціального відновлення (цей процес символізує суцільна лінія стрілки). Умовою забезпечення такого соціально відтворювального руху має бути політика підтримки свобод і поваги до людини, що збігається з демократичним напрямом розвитку суспільства.

Згідно з концепцією “конкретної структури норми” кожна із чотирьох її типів має кількісні та якісні ознаки, що перебувають у стані динамічної рівноваги. Їхня конфігурація в спільному нормативному просторі створюється як під впливом соціально-історичних змін, так і під впливом спеціальної нормотворчої роботи, якою є в тому числі і соціальна політика. При цьому збереження якісно дискретного нормативного простору є важливою умовою функціональної спроможності системи загалом [12, с. 410-432]. Переходи між двома першими типами норм забезпечуються діалогічними взаємообмінами і підтримуються винагородами. Натомість у секторі порушення норм перехід між третім і четвертим типами може здійснюватися на основі процесів самоусвідомлення та власного коректування поведінки. Межа між сектором норми і сектором порушення норми є системним утворенням, що задається самою системою, визначаючи форму допуску автоматичного коректування аж до повної відмови щодо її можливості та позбавлення права на легітимність. Остання позиція, на нашу думку, і формує позначену на схемі *корупційну межу*, що фіксує ймовірність злиття владних та криміногенних елементів з позиції забезпечення привілеїв та привласнення спільного. Явище злиття, що характеризує явище корупції, стосується останнього та першого секторів нормативного простору.

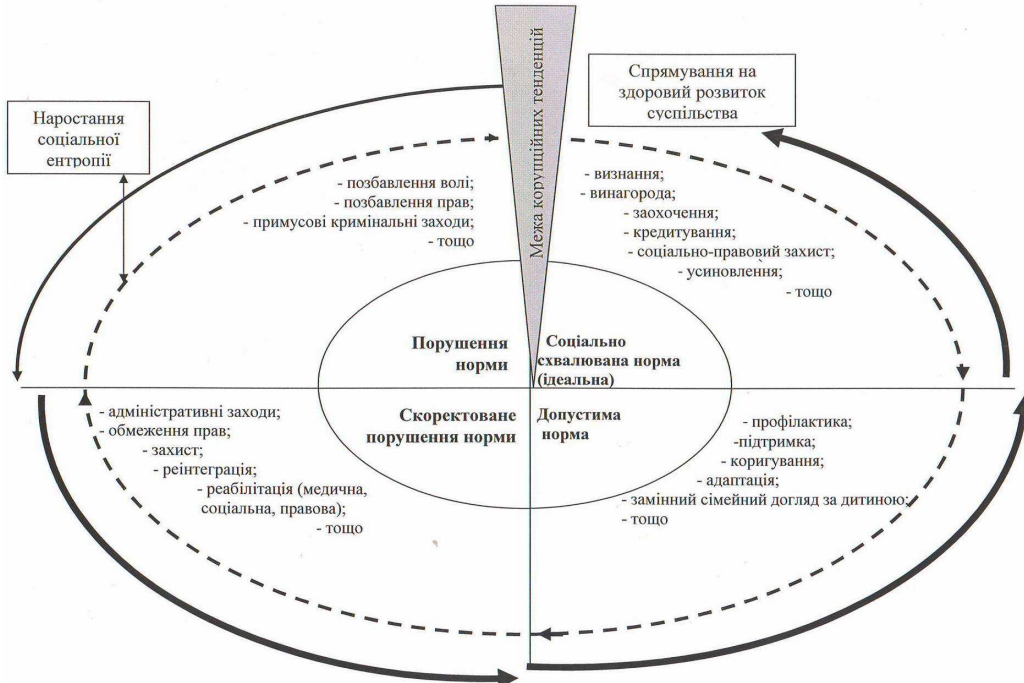

Рис. Структурно-функціональна модель соціальної політики щодо дітей та сім'ї

У разі загального зниження динаміки інтеграційних процесів у суспільстві напрацьовані адаптаційні механізми в процесі переходу із сектору “допустимої норми” в сектор “скоректованої” та “порушеної норми” озброюють індивіда повнотою досвіду щодо зразків ненормативної поведінки. Не будучи при цьому привабливою, траєкторія повернення “досвідченого індивіда” до “соціально схвалюваної норми” спонукає актора до пошуку більш економічних шляхів “входження” в соціально схвалюване суспільне поле, що й втілюється в актах корупції. За таких умов добродійність стає вагомим соціальним механізмом спокути своїх гріхів, про що писали свого часу, наприклад, Є. Сімеон, В. Ключевський та ін. [15]. У цьому ракурсі слід відмітити, що індивідуальний та соціальний рівні життя в певних ситуаціях можуть перетинатися. Як правило, акти допомоги людині в скруті є ситуативними і здійснюються без огляду на її минуле та її роль у завданні шкоди добробуту цілої системи. Такі акти завжди, у всі історичні епохи, схвально сприймаються соціумом. Це ще раз підкреслює доречність застосування для пояснення процесів розбудови соціальної структури концепції “конкретної структури норми”, де узагальнений характер нормотворчого процесу на рівні індивіда має “індивідуальне обличчя”.

З огляду на постулат Р. Даренфорда, що суспільство загального добробуту є суспільством двох третин, вважаємо, що соціальна політика кожної країни має орієнтуватися на підтримку власної соціальної системи саме в зазначених межах відповідності показникам соціально схвалюваної норми (див. [25]). Водночас слід розбудовувати і посилювати автоматичні системи коригування можливих відхилень у напрямку повернення до секторів як “схвалюваної”, так і “допустимої норми”. Досягнення соціальною системою відповідного кількісного секторального наповнення буде сприяти її самовідтворенню. Створений таким чином суспільно-нормативний простір виступатиме системним гарантом безпеки та оперативності внесення задля цього необхідних коректив. Прикладом таких коректив може служити процедура соціального замовлення, а також щорічні соціальні програми, які розробляються на запит потреб громади, тощо.

Згідно з цією моделлю можна зробити аналіз нормативних документів щодо їх внеску в кожний сектор. Перевага часток двох останніх секторів буде свідчити про запит на політику каральних та репресивних санкцій. Щодо дітей за такої політики перевага буде віддаватися їх вилученню з кривної родини та позбавленню їхніх батьків батьківських прав з подальшим влаштуванням вилучених дітей у спеціальні заклади (ефект ізоляції). Натомість переважання нормативних приписів щодо підтримки досягнень соціально схвалюваних орієнтирів свідчатиме про політику розвитку та пропозицій. За такої політики буде набувати ваги сектор соціально схвалюваної норми: підтримки дитини в сім'ї її кривного наро-

дження з максимальним заохоченням дорослих дбати належним чином про дитину. За таких умов буде знижуватися потреба в патерналістичній моделі соціальної роботи і розвиватиметься персоналістична з орієнтацією на надання послуг у громаді [18]. Прикладами такої політики можуть бути виплати за фактом народження дитини; призначення місячної квоти на утримання дитини аж до її повноліття, що реалізується за принципом “гроші ходять за дитиною”; зменшення податку в разі усиновлення дитини, встановлення системи бонусів, якщо родина купує продукти здорового харчування, тощо.

На жаль, соціальний простір України впродовж усього періоду її незалежного існування сповнений численних ознак аномії. Вони проявляються в зростанні кількості сімей, які неспроможні утримувати власних дітей, у явищі соціального сирітства, знеціненні моральних канонів суспільного життя та небажанні керуватися ними у виборі власної соціальної поведінки, а також у зростанні корупції. Та незначна частка дорослих, які й досі сповідають моральні норми поведінки, усе більше маргіналізується і, за визначенням Є. І. Головахи, ці люди стають “моральними аутсайдерами” [9, с. 20]. Факт збільшення кількості громадян країни, які нехтують цінностями попередніх поколінь, свідчить про помітний зсув суспільної структури в бік розширення секторів відхилення та порушення норми. Унаслідок цього зростає тиск на корупційну межу, а значить, формуються передумови для розмивання межі між соціально схвалюваною нормою і порушенням норм як соціальною деструкцією.

Наразі зниження життєвого рівня населення країни правовідповідно спрямовує законотворчість у річище “економіки дефіциту”. Ідеться насамперед про надання допомоги громадянам у разі виникнення певних ситуацій негараздів, як-то: осиротіння дитини, інвалідизація, погіршення стану здоров’я та обмеження функціональної здатності, що забезпечує, на жаль, лише мінімальний рівень виживання. Така “дефіцитарна політика” може нести ознаки стигматизації, споживацтва, поповнюючи тим самим сектор “скоректованої норми” і зменшуючи наповненість перших двох секторів (соціально схвалюваної та допустимої норми). Наразі країни пострадянського простору все ще віддають перевагу саме такому типу соціальної політики. Без сумніву, поєднання стратегічного бачення, яке пропонує “політика пропозицій”, і тактичного, що втілює “політика дефіцитарності” (з переважанням першого), буде важливим кроком цих країн у розбудові безпечної для дітей світу.

Запропонована модель допомогла б, на нашу думку, здійснити критичний аналіз чинної законодавчої бази та вже наявних соціальних програм, щоб реформувати їх відповідно до “політики пропозицій”, забезпечити системний перегляд суспільної структури країни в контексті відмови від політики репресій і тиску. Зокрема, автором у співпраці з колегами

вже здійснено подібний аналіз щодо таких соціальних інститутів, як інститут замінного догляду за дитиною та інститут середньої освіти в Україні [3; 4].

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що корупція, вияви якої пов'язані з адміністративно-правовим полем, є соціально-психологічним явищем, яке слід розглядати в контексті системного розвитку суспільства загалом. Застосування методу моделювання дало можливість означити критичну межу формування в суспільстві соціальних аномій і явища корупції. Розроблена інноваційна “структурно-функціональна модель соціальної політики” прояснює нормотворчі соціальні процеси та визначає місце соціальних аномій та корупції в суспільному розвитку як явищ, які потребують адекватних механізмів соціального реагування. Запропонована модель вказує на важливість урегулювання соціальної структури суспільства в напрямку соціально схвалюваної норми, дотримання якої гарантує безпеку та підтримує його розвиток. Вона досить ефективна для аналізу соціальної політики щодо її перспективної спрямованості на нормативно схвалюваний розвиток. Натомість зростання внесків у сектор “порушення норми” буде вказувати на ризики ентропії з розмиванням якісних міжсекторальних меж соціальної структури аж до їх руйнації.

Стаття є однією з перших, що порушує проблему психологічних засад явища корупції, розширюючи тим самим горизонти опанування цієї проблематики на теренах психологічної науки.

Література

1. *Акімов О. О.* Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні / О. О. Акімов // Державне управління: теорія та практика. – 2014. – № 1. – С. 181–188.
2. *Бартошек М.* Римское право. Понятие, термины, определения / М. Бартошек. – Москва : Юр. лит-ра, 1989. – 448 с.
3. *Бевз Г.* Приймона сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія / Г. Бевз. – Київ : Слово, 2010. – 352 с.
4. *Бевз Г. М.* Моделі аналізу надання освітніх послуг для дітей в умовах децентралізації / Г. М. Бевз, В. В. Вірковський, А. Й. Корець // Вісник післядипломної освіти. – 2015. – Вип. 14(27). – С. 22 – 31.
5. *Боднарчук О. Г.* Теоретичні основи та адміністративно-правові механізми протидії корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України : монографія / О. Г. Боднарчук. – Київ : Центр навч. л-ри, 2016. – 462с.
6. *Гвоздецький В. Д.* Корупція – відображення стану суспільного організму / В. Д. Гвоздецький // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси та право. – 2011. – № 3–4. – С. 124–133.
7. *Гвоздецький В. Д.* Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище / В. Д. Гвоздецький // Юридична наука. – 2012. – № 3. – С. 161–167.

8. *Голенкова З. Т.* Социальные неравенства в современной России: субъектность, основные направления развития / З. Т. Голенкова, О. Д. Игитханян // Социология и общество: социальное неравенство и социальная справедливость (Екатеринбург, 19-21 октября 2016 г.): материалы V Всерос. социол. конгр. – Москва: Рос. об-во социологов, 2016. – С. 7364–7370.
9. *Головаха Е. И.* Феномен “аморального большинства” в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е. И. Головаха // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 2002. – № 6. – С. 20–22.
10. *Грабовська С.* Споживацька мотивація: психологічний ракурс / С. Грабовська, О. Левкова // Вісник Львівського університету. Серія “Філософські науки”. – 2003. – Вип. 5. – С. 416–422.
11. *Гур’єва І. В.* Корупція в Україні як одна з найактуальніших соціальних проблем сучасності: аналітичний огляд / І. В. Гур’єва, Н. О. Гусак // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 2. – С. 30–32.
12. *Дубровский В.* Очерки по общей теории деятельности / В. Дубровский. – Москва: Ин-т развития им. Г. П. Щедровицкого, 2011. – 576 с.
13. *Журавлев В. Л.* Психологические факторы коррупции / В. Л. Журавлев, А. В. Юркевич // Прикладная юридическая психология. – Рязань: Акад. права и упр. Федеральной службы исполнения наказаний, 2011. – С. 8–21.
14. Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції”: Науково-практичний коментар. – Київ: Вид. дім “Скіф”, 2012. – 512 с.
15. *Ключевский В. О.* Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В. О. Ключевский; [сост. В. А. Александрова]. – Москва: Правда, 1990. – 624 с.
16. *Кочубейник О.* Психологічний зміст аномії: конструювання опитувальника / О. Кочубейник // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2017. – Вип. 1. – С. 7–14.
17. *Левчук Н. М.* Асоціальні явища як наслідок дефіциту соціального капіталу в Україні / Н. М. Левчук // Український соціум. – 2011. – № 1. – С. 135–147.
18. *Мак Кензі Б.* Диференційоване реагування в соціальному забезпеченні дітей у Північній Америці: від соціального захисту дитини до родинних послуг / Б. Мак Кензі; пер. з англ. Н. Гайдук. – Львів: Львів. політехніка, 2008. – 11 с.
19. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – Москва: Прогресс, 1966. – С. 299–313.
20. *Невмержицький Є. В.* Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політол. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси (політичні науки)” / Є. В. Невмержицький. – Київ, 1999. – 19 с.
21. *Пундей С. Дж.* Боротьба з корупцією. Критичний огляд з аналізом міжнародного досвіду / С. Дж. Пундей // Матеріали українсько-американського семінару “Проблеми економічного зростання: питання доброчесності”. – Львів, 1997. – С. 84–87.
22. *Решетников М. М.* Психология коррупции / М. М. Решетников. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. Ин-т Психоанализа, 2008. – 128 с.

23. Саламатов В. О. Соціально-психологічні й організаційні підгрунтя корупції / В. О. Саламатов // Психологія і особистість. – 2012. – № 2. – С. 68–80.
24. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009, 2011. Звіт за результатами соціологічних досліджень / Європ. досл.дн. асоц. – Київ, 2011. – 47 с.
25. Степаненкова В. М. Понятіе социального конфликта в теории Р. Дарендорфа / В. М. Степаненкова // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 141–142.
26. Тургенева О. Проблема аномії у сучасному суспільстві: соціально-філософський аспект / О. Тургенева, Я. Дудкова // Вісник НТУУ–КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – Вип. 1. – С. 71–75.
27. Циганенко Г. В. Довірчі контексти ставлення до хабарництва у середовищі держслужбовців (на прикладі групового обговорення) / Г. В. Циганенко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Ліра-К, 2013. – Вип. 14. – С. 75–86.
28. Шутаєва О. О. Глобальний характер та сучасні особливості розвитку тіньової економіки / О. О. Шутаєва // Культура народів Причорномор'я. – 2014. – № 277. – С. 80–84.
29. Fukuyama F. What is Corruption? Against Corruption: a collection of essays [Electronic resource] / F. Fukuyama. – Access mode : <https://zbruc.eu/node/52257>. (since 03.06.2016).
30. Transparency International – The Global Anti-Corruption Coalition [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.transparency.org/cpi2015>.

References

1. Akimov, O. O. (2014). Psykholohichni aspekty proiaviv koruptsii v derzhavnomu upravlinni [Psychological aspects of cases of corruption in the state government]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [State government: theory and practice], 1, 18–188 (ukr).
2. Bartoshek, M. (1989). *Rimskoye pravo. Poniatiye, terminy, opredeleniya* [Roman law. Concept, terms, definitions]. Moscow (rus).
3. Bevz, H. (2010). *Pryiomna simia: sotsialno-psykholohichni vymiry* [Foster family: socio-psychological dimentions]. Kyiv: Slovo Publ. (ukr).
4. Bevz, H. M., Virkovskiy, V. V. and Korets, A. Y. (2015). Modeli analizu nadannia osvitynih posluh dlia ditei v umovakh detsentralizatsii [Models of analysis of education service provision to the children in the conditions of decentralization]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity* [Postgraduate education bulletin], 14 (27), 22–31 (ukr).
5. Bodnarchuk, O. H. (2016). *Teoretychni osnovy ta administratyvno-pravovi mekhanizmy protydiv koruptsii v Derzhavni kryminalno-vykonavchoi sluzhbi Ukrainy* [The theoretical foundations and administrative and legal mechanisms of combatting corruption in the State Criminal-Executive Service of Ukraine]. Kyiv (ukr).
6. Hvozdzetskyi, V. D. (2011). Koruptsiia – vidobrazhennia stanu suspilnoho orhanizmu [Corruption is a reflection of the state of the social system]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy ta pravo* [Foreign trade: economics, finances and law], 3–4, 124–133 (ukr).

7. Hvozdet'skiy, V. D. (2012). Koruptsiia yak sotsialne, psykholohichne i moralne yavyshe [Corruption as social, psychological and moral phenomenon]. *Yurydychna nauka* [Legal science], 3, 161–167 (ukr).
8. Golenkova, Z. T., Igitkhanian, O. D. (2016). Sotsialnye neravenstva v sovremennoi Rossii: subiyektnost, osnovnyye napravleniya razvitiya [Social inequality in modern Russia: subjectivity, main trends of development]. *Sotsiologiya i obshchestvo: sotsialnoye neravenstvo i sotsialnaya spravedlivost* (Ekaterinburg, 19-21 oktyabrya 2016 goda). Materialy V Vserossiyskogo sotsiologicheskogo kongressa [Sociology and Society: social inequality and social equality (Ekaterinburg, 19-21 October 2016). Materials of the 5th All-Russia Sociological Congress] (pp. 7364–7370). Moscow (rus).
9. Golovakha, Ye. I. (2002). Fenomen “amoralnogo bolshinstva” v postsovet'skom obshchestve: transformatsiya massovykh predstavleniy o normakh sotsialnogo povedeniya v Ukraine [The phenomenon of the immoral majority in the postsoviet society: transformation of the public perception of social behavior norm in Ukraine]. *Ekonomicheskije i sotsialnyje peremeny: monitoring obshchestvennogo mneniya* [Economic and social changes: public opinion monitoring], 6, 20–22 (rus).
10. Hrabovska, S. and Levkova, O. (2003). Spozhyvatska motyvatsiia: psykholohichnyi rakurs [Consumer motivation: a psychological perspective]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya “Filosofski nauky”* [Lviv University Bulletin. Philosophical sciences series], 5, 416–422 (ukr).
11. Hurieva, I. V., Husak, N. O. (2007). Koruptsiia v Ukraini yak odna z naiaktualnishykh sotsialnykh problem suchasnosti: analitychnyi ohliad [Corruption in Ukraine as the most topical issue of nowadays: analytical review]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys* [South Ukrainian legal journal], 2, 30–32 (ukr).
12. Dubrovskiy, V. (2011). *Ocherki po obshchey teorii deyatel'nosti* [Essays on the general theory of activity]. Moscow (rus).
13. Zhuravlev, V. L. and Yurkevich, A. V. (2011). Psikhologicheskije faktory koruptsii [Psychological factor of corruption]. *Prikladnaya yuridicheskaya psikhologiya* [Applied legal psychology]. Ryazan (rus).
14. *Zakon Ukrainy “Pro zasady zapobihannia i protydi koruptsii”*. *Naukovo-praktychnyi komentar* [Law of Ukraine “On measures to combat corruption”. Scientific and practical comments]. Kyiv: Skif Publ. (ukr).
15. Klyuchevskiy, V. O. (1990). *Istoricheskiye portrety. Deyateli istoricheskoy mysli* [Historical portraits. Figures of historical thought]. Moscow: Pravda Publ. (rus).
16. Kochubeynyk, O. (2017). Psykholohichni zmist anomii: konstruiuvannia opytuvalnya [Psychological content of anomie: constructing a questionnaire]. *Pedahohichni protsesy: teoriia i praktyka* [Pedagogical process: theory and practice], 1, 7–14 (ukr).
17. Levchuk, N. M. (2011). Asotsialni yavyshecha yak naslidok defitsytu sotsialnoho kapitalu v Ukraini [Asocial phenomena as consequences of the social capital deficit]. *Ukrainskyi sotsium* [The Ukrainian society], 1, 135–147 (ukr).
18. Mak Kenzi, B. (2008). *Dyferentsiiovane reahuvannia v sotsialnomu zabezpechenni ditei v Pivnichniy Amerytsi: vid sotsialnoho zakhystu dytyny do rodynykh posluh* [Differential approach in children's social care in North America: from social security for child to family services]. Lviv: Lvivska politekhnikha Publ. (ukr).

19. Merton, R. (1966). Sotsialnaya struktura i anomiya [Social structure and anomie]. *Sotsiologiya prestupnosti: Sovremennyye burzhuaznyye teorii* [Sociology of criminality: contemporary bourgeois theories] (pp. 299–313). Moscow (rus).
20. Nevmerzhytskyi, Ye. V. (1999). Koruptsiia yak sotsialno-politychne yavyshe: osoblyvosti proiaviv i mekhanizmy podolannia v suchasni Ukraini [Corruption as a socio-political phenomenon: its features and combating mechanisms in modern Ukraine]. Ph. D. Dissertation. Kyiv (ukr).
21. Pundey, S. Dzh. (1997). Borotba z koruptsiu. Krytychnyi ohliad z analizom mizhnarodnoho dosvidu. Materialy ukrainsko-amerykanskooho seminaru “Problemy ekonomichnoho zrostantia: pytannia dobrochesnosti” [Combating corruption. Critical review with the analysis of the international experience. Material of the Ukrainian-American seminar “Issues of economic growth: the problem of virtue”] (pp. 84–87). Lviv (ukr).
22. Reshetnikov, M. M. (2008). *Psikholohia korruptsii* [Psychology of corruption]. St. Petersburg (rus).
23. Salamatov, V. O. (2012). Sotsialno-psykholohichni i orhanizatsiini pidgruntia koruptsii [Socio-psychological and organizational basis of corruption]. *Psikholohia i osobystist* [Psychology and individual], 2, 68–80 (ukr).
24. *Stan koruptsii v Ukraini. Porivnialnyi analiz zahalnonatsionalnykh doslidzhen: 2007–2009, 2011. Zvit za rezultatamy sotsiolohichnykh doslidzhen* [The state of corruption in Ukraine. Comparative analysis of the nationwide surveys: 2007–2009, 2011. Report on the findings of the sociological surveys]. Kyiv (ukr).
25. Stepanenkova, V. M. (1994). Ponyatiye sotsialnogo konflikta v teorii R. Darendorfa [The concept of social conflict in the theory of R. Dahrendorf]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological studies], 5, 141–142 (rus).
26. Turheneva, O. and Dudkova, Ya. (2012). Problema anomii u suchasnomu suspilstvi: sotsialno-filosofskyi aspekt [The issue of anomie in the modern society: socio-philosophical aspect]. *Visnyk NTUU–KPI. Filosofiia. Psikholohiia. Pedahohika* [NTUU–KPI Bulletin. Philosophy. Psychology. Pedagogy], 1, 71–75 (ukr).
27. Tsyhanenko, H. V. (2013). Dovirchi konteksty stavlennia do khabarnytstva u sere-dovyshechi derzhsluzhbovtsiv (na prykladi hrupovoho obhovorennia) [Trust contexts of the attitude to bribery among civic servants (group discussion analysis)]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in the development of a citizen of the Ukrainian state], 14, 5–86 (ukr).
28. Shutaieva, O. O. (2014). Hlobalnyi kharakter ta suchasni osoblyvosti rozvytku tinovoi ekonomiky [Global character and modern features of shadow economy development]. *Kultura narodov Prichernomoriya* [Culture of the nations of the Black Sea region], 277, 80–84 (ukr).
29. Fukuyama, F. (2016). What is Corruption? Against Corruption: a collection of essays, <https://zbruc.eu/node/52257>. (downloaded 3 June).
30. Transparency International – The Global Anti-Corruption Coalition, <http://www.transparency.org/cpi2015>.

Бевз Г. М. Коррупция как социально-психологическое явление: на примере анализа социальных систем поддержки ребенка и семьи

Анализируются явления коррупции и социальной аномии как разноуровневые характеристики единого социального процесса, проявляющегося в понижении способности людей, сообществ и социальных систем руководствоваться традиционными социально одобряемыми нормами. На основе интегрирования наработок в сфере междисциплинарных знаний сделан вывод, что коррупция как социально-психологическое явление чаще всего связывалась с политической, социально-экономической и административно-правовой сферами. Однако ее преимущественное изучение именно в этих сферах научных знаний создало, с одной стороны, дефицит психологических определений в ее трактовке, а с другой – подготовило достаточно объемный исследовательский материал для развертывания исследований с целью системного охвата психологической сущности этого явления. На основе междисциплинарного анализа явления коррупции и аномии определены как отклонения в функционировании социальных систем, проявляющиеся на уровне индивида в разнообразных формах адаптивного поведения. Описанная в статье структурно-функциональная модель анализа жизнеспособности социальных систем представлена как концепция, объясняющая динамику социальных процессов, в частности активизацию социальных норм, и позволяющая прогнозировать меры по их предупреждению. Основой для разработки модели послужили: концепция “конкретной структуры нормы” Д. И. Дубровского, “циклы социальной опеки” Г. М. Бевз, а также принципы здорового развития (личности, семьи, общества, государства) и критерии государственной социальной политики, направленной на улучшение благосостояния людей. Прикладное применение модели связывается с анализом государственных социальных программ в различных сферах общественной жизни, в том числе и для предупреждения распространения коррупции в этих сферах.

Ключевые слова: социальные системы, нормативное поведение, отклонения, социально-психологические проявления коррупции, социальные аномии, моделирование.

Bevz H. M. Corruption as a socio-psychological phenomenon: the analysis of social systems of child and family support

The article tackles the phenomena of corruption and social anomy as different level features of the integral social process, characterized by a decline in the ability of people, communities and social systems to follow traditional socially approved norms. The integration of the interdisciplinary outputs in the area proves that corruption is a socio-psychological phenomenon, which manifests itself in the political, socio-economic, administrative and legal spheres. However, its predominant exploration in those spheres of scientific knowledge created, on the one hand, a shortage of psychological definitions of its interpretation, and on the other hand, prepared sufficient research material to carry out an investigation aimed at systematic comprehension of its psychological essence. On the basis of the interdisciplinary analysis, the phenomena of corruption and anomie were interpreted as deviations in the functioning of social sys-

tems, which manifest themselves in a variety of forms of adaptive behavior at the individual level. The structural and functional model of the analysis of the social system viability described in this article is a concept that explains the dynamics of social processes, and activation of social anomies in particular, and allows preventive measures. The model was developed on the basis of D. I. Dubrovsky's concept of a concrete norm structure and H. M. Bevz' concept of the cycles of social care, as well as the principles of healthy development (of an individual, family, society and state) and the criteria of the state social policy aimed at improving people's welfare. The model can be applied to the analysis of the state social programs in various areas, including prevention of corruption in those areas.

Key words: social systems, normative behavior, deviation, phenomenon of corruption, social anomie, modeling.

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ В ТЕРМІНОЛОГІЇ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ Е. ЕРІКСОНА І Р. КЕГАНА

О. М. Лозинський, м. Львів

Ідентичність, згідно з підходами Е. Еріксона та Р. Кегана, є когнітивно-вольовим компонентом самосвідомості особистості (що в онтогенезі зазнає певних трансформацій), тому від рівня розвитку ідентичності залежить ставлення людини до політичної корупції. Людина не завжди загострено-негативно реагує на прояви корупції: одні не помічають посадових зловживань, інші до корупції ставляться байдуже (індиферентно), а є люди, які користаються з корупційних можливостей. Лише за умови авторського рівня розвитку ідентичності (Р. Кеган) людина відчуватиме з боку корупціонерів загрозу актуальним для неї цінностям – гідності, автономії, свободі волі, що може стати поштовхом до формування інтолерантного ставлення до посадової злочинності та політичної корупції. Аналіз результатів емпіричного дослідження (2013–2017 років) підтвердив висновки Transparency International про більшу (ніж у польській вибірці), поширеність у вітчизняних реаліях явищ побутової, службової, виборчої корупції, вищу психологічну толерантність наших співвітчизників до корупційних проявів. У вітчизняній вибірці виявлено більш авторитарну корпоративну культуру, помірно-низькі показники загальної самоефективності, вищий рівень самототалітаризму та самоцензури; нижчі прогностичні спроможності; більшу готовність респондентів потурати керівництву у скоєнні корупційних зловживань (порівняно з респондентами контрольної вибірки), що породжує нерішучість у протидії корупційним проявам. Відносини безпосередньої залежності підлеглих від корумпованих керівників емпірично ідентифіковано як найбільш корупціогенні. Отримані результати дають підстави стверджувати, що в українських реаліях зберігаються вагомі соціальні та психологічні передумови для подальшого існування політичної корупції. Змінити ці несприятливі соціально-психологічні тенденції можна шляхом демократизації політичної і корпоративної культури, зниження рівня самототалітаризму, підвищення морально-етичної відповідальності та самоефективності громадян.

Ключові слова: політична корупція, організаційна культура, ідентичність особистості, кризи ідентичності, ставлення до корупції, самототалітаризм, морально-етична відповідальність, самоефективність особистості.

Постановка проблеми. Попри поширеність політичної корупції в пострадянських спільнотах це явище мало досліджене в психологічному аспекті. На експертному рівні досі немає однозначного тлумачення поняття “політична корупція”, не конкретизовано перелік діянь, які

кваліфікують як політико-корупційні, на юридичному рівні не визначено кримінальну відповідальність за політико-корупційні дії, не систематизовано психологічні причини цього явища. Ще менш оптимістичною є ситуація щодо усвідомлення громадськістю сутності політичної корупції: політична корупція для більшості громадян була і залишається неконкретним, амбівалентним, відірваним від їхньої життєдіяльності явищем; більшість не усвідомлює особистої відповідальності за значне поширення корупційних практик у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З 1995 р. міжнародними організаціями та фінансовими інституціями (Transparency International, Freedom House, Світовий банк, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку) здійснюється щорічний моніторинг стану корупції в 176 державах, на його основі формується рейтинг держав за *індексом сприйняття корупції* (Corruption Perceptions Index – ІСК). Результати цього моніторингу визнаються валідними та надійними, зокрема для підготовки інвестиційних проєктів та визначення інвестиційних ризиків. Індекс сприйняття корупції вимірюється за 100-бальною шкалою (чим вищий бал, тим менш толерантне ставлення громадян до корупції, тим менш поширеною є корупція в державі). Україна в цьому рейтингу за останнє десятиріччя дещо покращила свої позиції, однак перебуває на 131 місці (ІСК України у 2017 р. – 29), тобто належить до 40 найкорумпованіших держав, таких як Іран, Казахстан, Непал, Росія, Гватемала, Нігерія, Мозамбик, Гамбія, Кенія, Нікарагуа, Уганда, Зімбабве, Чад, Конго та ін. [4].

Із психологічних позицій О. Ванновська, Е. Глоблер, М. Данчук, К. Піллей, Д. Фаббро трактують корупцію в контексті *теорії рис* як прояв індивідуально-психологічної схильності особистості до корупції. Б. Арутунян, J. Aceituno-Montes, M. Johnston, J. Kawata, S. Piattoni, A. Robles-Egea розширили й конкретизували перелік мотивів, що штовхають посадовців до корупційних дій: мотиви *клієнтизму, протекціонізму, непотизму*. Л. Кірчнер, А. Памула, Е. Шайн, Л. Харрісон у контексті неофрейдизму роблять висновок: політична корупція більшою мірою притаманна спільнотам, у яких поширені колективістські настановлення, що на мікросоціальному рівні проявляються у формуванні специфічної *корупційної організаційної культури*, в рамках котрої сприймаються як прийнятні авторитарні засоби тиску на тих громадян, які не приєднуються до корупційних правил [1; 10; 12; 15–18].

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Аналіз досліджень і публікацій із психології політичної корупції свідчить про те, що наразі гостро бракує досліджень з низки проблем. По-перше, досі не обґрунтовано індивідуально-психологічні передумови толерантності/інтолерантності особистості до проявів політичної корупції. По-друге, не

досліджено специфіку впливу організаційної культури на прояви толерантності/інтолерантності громадян до політичної корупції.

Мета статті: 1) обґрунтувати індивідуально-психологічні передумови толерантності/інтолерантності особистості до проявів політичної корупції в поняттях *его-психології* Е. Еріксона та *конструктивно-розвивальної теорії* Р. Кегана; 2) розкрити психологічну специфіку ставлення вітчизняних громадян до політичної корупції на основі результатів емпіричних досліджень, що здійснювались упродовж 2013–2017 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставлення особистості до соціальних об'єктів, зокрема до політичної корупції (та політичних корупціонерів), згідно з підходами Г. Алмонда і С. Верби є структурним елементом, що поєднує особистість та її активність: “*ідентичність суб'єкта* → *атитюд, ставлення до об'єкта* → *дія*” (див. [13]). Ідентичність суб'єкта є початковим пунктом у цій психосемантичній системі. Від того, якою є ідентичність, якою є Я-концепція індивіда, залежить характер його ставлення до аморальних та асоціальних, корумпованих гравців.

Ідентичність у теоретичних концепціях Е. Еріксона та Р. Кегана є когнітивно-вольовим компонентом самосвідомості людини, що охоплює її знання, соціально-професійний досвід, відчуття самоефективності [14, с. 31-33; 16]. Ідентичність особистості в онтогенезі постійно розвивається, стрибкоподібно трансформується внаслідок переживання криз ідентичності. Особа при цьому зазнає епістемологічних проривів у власній свідомості, самопізнанні. Між психологічними кризами ідентичність відносно стабілізується. Явище корупції (як соціальний об'єкт) може привернути до себе увагу людини лише на певному шаблі розвитку її ідентичності: до певного часу людина не помічає політичну корупцію, оскільки не розуміє особисто для себе шкоди від її існування.

Проблема психологічних чинників ставлення особистості до корупції дістала інтерпретацію в підходах *конструктивно-розвивальної теорії* Р. Кегана. Дослідник виділяє п'ять рівнів розвитку ідентичності особистості: *а) імпульсивний, мотиваційний (дитинство, підлітковий вік); б) соціалізований (конформістський – юнацький вік); в) самоврядний (авторський), самоперетворювальний (світоцентричний) – дорослий період життя.* На кожному наступному рівні розвитку ідентичності для особистості актуалізуються лише ті проблеми, до яких готова її самосвідомість, щодо яких вона почувається компетентною, а також ті, які потрапляють у сферу її інтересів чи зацікавлень. Якщо особистість відчуває себе психологічно, інтелектуально, соціально компетентною щодо розв'язання певної проблеми (зокрема проявів політичної корупції), вона актуалізує цю проблему і намагатиметься її розв'язувати.

У контексті конформістського (соціалізованого) рівня розвитку ідентичності особистості відбувається опанування людиною засобів існування в соціальних групах, суспільстві: особа засвоює наявну організаційну культуру групи (зокрема корупційну), стає її носієм, не відокремлює себе від її норм, не протиставляє себе чинним правилам. На цьому рівні розвитку особистість неспроможна протиставити себе корупційним проявам. Особа залишатиметься толерантною (конформною), без особливих вагань виконуватиме аморальні та протиправні вказівки корумпованих керівників. У таких осіб домінуватиме прагнення зберегти звичний, корумпований, стан справ, зручніше пристосуватися до нього, а при нагоді використати корупційні засоби для власної користі.

Авторський рівень розвитку ідентичності досягається особистістю в результаті самонавчання, подолання життєвих перешкод, здобуття самовладання та самодисципліни. Результатом є формування індивідуальної системи цінностей, стандартів, значень, правил, заборон. Соціум та його нормативи втрачають владу і контроль над волею та поведінкою людини. Така особистість намагається залишатись автором своїх рішень, здатна йти на ризик і зазнавати санкцій з боку навколишніх людей, корупціонерів. Сформовані нею особисті правила швидше за все будуть суперечити корупційним вимогам: особа відчуватиме емоційний дискомфорт, приниження від необхідності виконувати аморальні (злочинні) вимоги корумпованих менеджерів.

У цьому контексті нами запропоновано поняття “антикорупційна спроможність”. Це особистісна характеристика, що проявляється в здатності особи дистанціюватися від корупціогенної організаційної культури, у спроможності протистояти корупційному тиску і діяти в рамках моральних норм у соціально ризикованих ситуаціях. Розроблено шкалу “Антикорупційна спроможність”, що охоплює 7 тверджень-питань, на які респонденти могли відповісти: “не погоджуюсь” (1 бал), “частково погоджуюсь” (2 бали), “цілком погоджуюсь” (3 бали): “Доводилось відверто сперечатися з керівником з приводу робочих питань чи неправомірних його вимог”; “Я побоююсь відмовити керівнику, аби не зашкодити власним інтересам”, “У колективі є амбітні співробітники, які висловлюють перед керівництвом свою позицію без вагань”, “Мені байдуже, чи мій голос на виборах був (буде) спотворений”, “Якщо запропонують достатню суму, то проголосую на виборах так, як мене попросять”, “Я особисто брав(-ла) і братиму активну участь у масових акціях протесту з метою протидії політичній корупції”, “Корупція мене особисто не зачіпає, владні зловживання для мене не є проблемою”. Мінімальне значення за цією шкалою – 7 балів, максимальне – 21 бал.

Антикорупційна спроможність може з'явитися лише в контексті “авторського” (самоврядного) рівня розвитку ідентичності особистості. З яких причин? Імовірно є таке пояснення. З одного боку, на самоврядному

рівні розвитку ідентичності актуалізуються специфічні цінності – гідність, прагнення автономності та свободи волі. А з другого боку, корупціонери вимагатимуть від громадян (підлеглих) безапеляційного виконання їхніх аморальних корупційних вимог. Унаслідок цього виникне неминучий конфлікт між корумпованими посадовцями (політиками) і тими громадянами, які гостро реагують на спроби втягнути себе в корупційні маніпуляції і використати як безвольних маріонеток у створених корупціонерами корисливих, шахрайських схемах.

Р. Кеган розширив проблему і припустив, що не лише окремі громадяни, а й цілі суспільства мають різний рівень розвитку ідентичності (зрілості), що проявляється в їхній домінуючій політичній (організаційній) культурі. Організаційна культура відображає переважний рівень психологічної зрілості, компетентності, відповідальності громадян, їхнього самоконтролю, свідомого утримання від корупційних практик. Антикорупційні реформи з огляду на це мають бути скеровані не лише на механічну заміну законодавства, збільшення кількості антикорупційних органів чи судів, а передовсім на неухильну відмову від *організаційної (політичної) культури корупційного типу*, що легітимізує в масовій свідомості корупційні правила та практики. Антикорупційні реформи мають сприяти розвитку у якомога більшої кількості громадян *ідентичності самоврядного рівня* шляхом демократизації суспільних і трудових відносин, делегування владних повноважень тим громадянам, які психологічно “дозріли” до відповідальності, є компетентними, самоконтрольованими, самомотивованими. Це загалом означає формування в суспільстві більш зрілої організаційної культури самоврядного (авторського) рівня. Падіння грошових доходів громадян і залежність значної частини населення від субсидій (що спостерігається на цей час) не мають нічого спільного з антикорупційними реформами і є супротивною тенденцією, яка, навпаки, формуватиме все більш толерантне ставлення громадян до корупціонерів і корупції.

Розгляньмо результати емпіричного дослідження ставлення громадян до корупції [5]. Для дослідження особливостей ставлення громадян до політичної корупції нами впродовж 2013–2017 років було проведено чотири етапи анонімних анкетувань з використанням стандартизованих тестових методик та авторських шкал: *1-й етап анкетування* (2013): вибірка: 200 громадян України і 100 громадян Польщі. Мета: виявлення психологічних особливостей ставлення до корупції респондентів української та польської вибірок. *2-й етап анкетування* (2016): вибірка: 200 громадян України. Мета: визначення індексу амбівалентного ставлення респондентів до типових корупційних ситуацій. *3-й етап анкетування* (2017): вибірка: 100 респондентів. Мета: визначення впливу самоефективності на антикорупційну спроможність особистості. *4-й етап анкетування* (2017–2018): вибірка: 200 громадян

України і 200 громадян Польщі. Мета: визначення впливу організаційної культури на антикорупційну спроможність особистості.

Загалом у дослідженні взяло участь 800 осіб віком від 18 до 65 років, з них особи віком 18-35 років становили 49%; стаже 36 років – 51%; 43% опитаних – чоловічої, 57% – жіночої статі. Для діагностики впливу організаційної культури на ставлення респондентів до корупції застосовано комплекс стандартизованих методик: Методику дослідження макіавеллізму особистості Р. Крісті, Ф. Гейс; Питальник визначення рівня морально-етичної відповідальності; шкалу “консерватизм-радикалізм” питальника Р. Кеттелла; Питальник самоставлення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва; Метод вимірювання амбівалентності атитодів (Д. Гріффіна, М. Занна, М. Томпсон, І. Кеца, Р. Хеса); Питальник рівня патерналізму щодо інститутів влади (Т. Г. Стефаненко, О. О. Тихомандрицька, О. П. Белінська); Тест загальної самоефективності (Р. Шварцер, С. Маттіас, В. Г. Ромек); Питальник типу організаційної культури [2; 3; 6; 8; 9; 11].

Щоб визначити індекс амбівалентності ставлення респондентів до типових корупційних ситуацій, було використано авторські шкали: “Побутова корупціогенність”; “Демократичність-авторитарність організаційної культури”; “Службова корупціогенність”; “Антикорупційна спроможність” “Виборча корупціогенність”; “Критичність в ухваленні рішень”; “Несхильність до завбачливості”; “Самототалітаризм”; “Толерантність до аморальності в діловій сфері”.

Дані анкетування досліджено методами математичної статистики, зокрема кореляційним, порівняльним аналізом. Для аналізу даних використано комп’ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360. Ознаки перевірено на нормальність розподілу даних за допомогою тестів “Колмогорова – Смирнова та Лілліфорса”, W-тесту Шапіро – Уїлка, тесту “Нонмальних ймовірностей”.

Результати емпіричного дослідження свідчать про більшу (порівняно з контрольною вибіркою) поширеність явищ корупції у вітчизняних реаліях, а також про вищу психологічну толерантність наших громадян до виявів побутової, службової, політичної корупції. У вітчизняній вибірці емпірично встановлено більш високий рівень авторитарної корпоративної культури; меншу частку респондентів, які оптимістично оцінюють можливості тримання під контролем політичної корупції в масштабах держави. У респондентів-співвітчизників виявлено: толерантніше ставлення до аморальності в діловій сфері; нижчий рівень морально-етичної відповідальності; вищий рівень самототалітаризму та самоцензури; нижчі прогностичні спроможності щодо передбачення поведінки навколишніх людей (зокрема політичних суб’єктів); вищий поріг чутливості до сорому, роздратування, приниження від особистої участі в корупційних діях; більшу готовність потурати керівництву в скоєнні корупційних зловживань (порівняно з респондентами контрольної вибірки).

“Патрон-клієнтистські” службові стосунки ідентифіковано як ситуацію, що найбільшою мірою спричиняє амбівалентне ставлення у респондентів-співітчизників, і є найбільш корупціогенними: відносини безпосередньої залежності підлеглих від корумпованих керівників, а також відносини зі знайомими особами, котрі причетні до корупції. Виявлено помірно-низькі показники загальної самоефективності вітчизняних респондентів, що стимулює до нерішучості та знижує мотивацію в досягненні цілей, зокрема щодо протидії корупційним проявам.

У ході кореляційного аналізу даних виявлено, що загальна самоефективність має: помірну позитивну кореляцію зі шкалою “Бажання опіки” ($r = +0,44$; $p < 0,05$), помірну обернену кореляцію із шкалою “Підпорядкування закону та легальним інститутам влади” ($r = -0,37$; $p < 0,05$), помірну позитивну кореляцію із шкалою “Містифікація влади” ($r = +0,27$; $p < 0,05$); слабку позитивну кореляцію із шкалою “Патерналізм” ($r = +0,27$; $p < 0,05$) (питальника “Патерналізм до інститутів влади”); слабку обернену кореляцію із шкалою “Самототалітаризм” ($r = -0,22$; $p < 0,05$). Самоефективність особистості зростає при послабленні самототалітаризму, зменшенні підпорядкування законам та легальним інститутам влади, при збільшенні патерналізму, містифікації влади, бажання опіки (рис. 1).

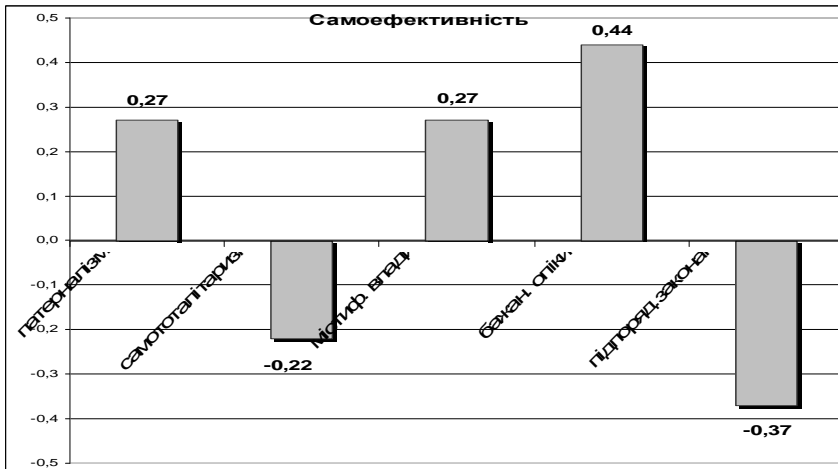

Рис. 1. Кореляції шкали Тесту загальної самоефективності (Р. Шварцер, С. Маггіас, В. Г. Ромек) із шкалами “Патерналізм”, “Самототалітаризм”, “Містифікація влади”, “Бажання опіки”, “Підпорядкування закону” Питальника рівня патерналізму щодо інститутів влади (Г. Г. Стефаненко, О. О. Тихомандрицька, О. П. Белінська) (N=100, респонденти – громадяни України)

Лише у 17% респондентів “антикорупційна спроможність” висока (понад 85%), у 26% вона низька (менше ніж 50%), у решти (57%) респондентів антикорупційна спроможність середня. Шляхом кореляційного аналізу ідентифіковано чинники антикорупційної спроможності респондентів (рис. 2).

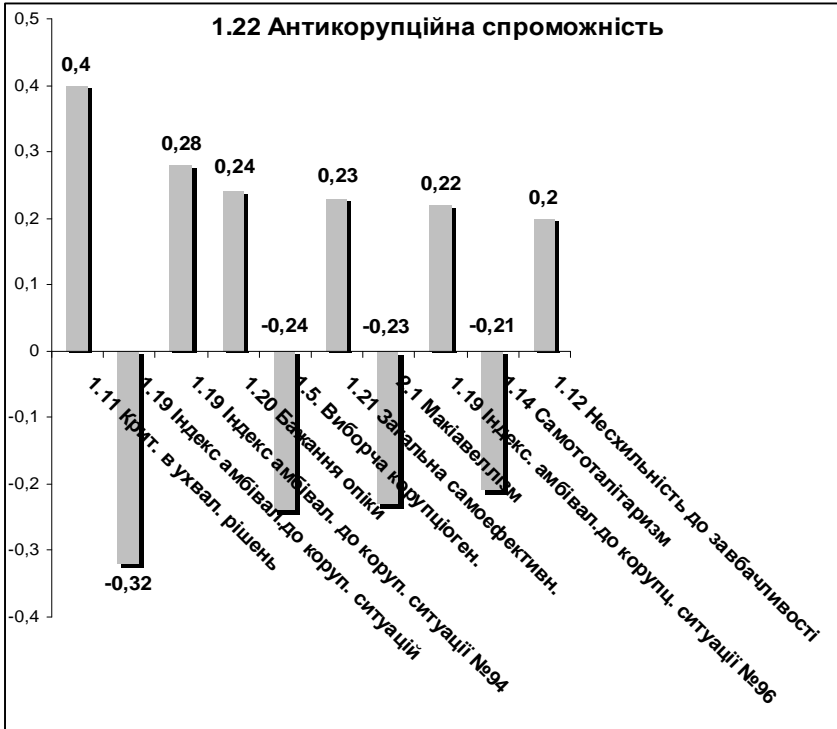

Рис. 2. Кореляційні зв'язки показників шкали “Антикорупційної спроможності” із шкалами “Критичність в ухваленні рішень”, “Бажання опіки”, “Виборча корупціогенність”, “Загальна самоефективність”, “Макіавеллізм”, “Самототалітаризм”, “Несхильність до завбачливості”

Шкала “Антикорупційна спроможність” має посередню пряму кореляцію із шкалою “Критичність в ухваленні рішень” ($r = +0,40$; $p < 0,05$); посередню обернену кореляцію із “Індекс амбівалентності до корупційних ситуацій” ($r = -0,32$; $p < 0,05$); слабку пряму кореляцію із шкалою “Бажання опіки” питальника “Патерналізм до органів влади” ($r = +0,24$; $p < 0,05$); слабку обернену кореляцію із шкалою “Виборча

корупціогенність” ($r = -0,24$; $p < 0,05$); слабку пряму кореляцію із шкалою “Загальна самоефективність” ($r = +0,23$; $p < 0,05$); слабку обернену кореляцію із шкалою “Макіавеллізм” ($r = -0,23$; $p < 0,05$); слабку обернену кореляцію із шкалою “Самототалітаризм” ($r = -0,21$; $p < 0,05$); слабку пряму кореляцію із шкалою “Несхильність до завбачливості” ($r = +0,2$; $p < 0,05$). Антикорупційна спроможність зростає в разі: *збільшення*: критичності в ухваленні рішень; бажання опіки з боку інститутів влади; загальної самоефективності; помилковості соціального прогнозування; *зменшення*: індексу амбівалентності до типових корупційних ситуацій; виборчої корупціогенності; макіавеллізму; самототалітаризму.

Отримані результати свідчать про соціалізований рівень розвитку ідентичності більшості респондентів (Р. Кеган) вітчизняної вибірки, що не сприяє формуванню в них інтолерантного ставлення до проявів посадової та політичної корупції [5].

Висновки. У результаті проведеного аналізу виявлено, що у вітчизняних реаліях є доволі значущі соціальні та психологічні передумови для подальшого існування корупції в суспільстві, зокрема на політичному рівні. Ігнорування несприятливих психологічних чинників здатне спричинити подальше процвітання корупційної субкультури в установах та державних інституціях, поширення корупційних махінацій на всіх суспільних рівнях, низьку результативність роботи державних антикорупційних органів. Ігнорування психологічних корупційних чинників спричинить зростання олігархізації відносин (мегаперерозподіл економічних та політичних ресурсів на користь нечисленного кола впливових гравців), зволікання та імітацію антикорупційних реформ, непривабливість вітчизняного ринку для іноземних інвестицій, низьку конкурентоздатність та стагнацію вітчизняної економіки, мізерні соціальні стандарти для більшості населення, психологічну втому від корумпованості вітчизняного політичного класу й втрату політичної підтримки України з боку європейських держав (що є вкрай небезпечним в умовах воєнної інтервенції зі сходу), подальше зростання загроз державному суверенітету держави.

Подолання корупційних чинників передбачає: розвиток ідентичності громадян (спрямування зусиль на поглиблення їхньої психологічної зрілості, компетентності, відповідальності за рішення, поінформованості, розвиток прогностичних навиків); подолання деструктивних схильностей до конформізму, самототалітаризму чи психологічної готовності сприяти корупціонерам за місцем праці; укріплення самоефективності та антикорупційної спроможності особистості; формування більш демократичної і антикорупційної організаційної (політичної) культури в суспільстві. Психологічні зміни в ставленні до корупції неможливі без зростання рівня економічних можливостей більшості

громадян, що вимагає подолання олігархізації суспільних відносин та проведення політики, скерованої на розбудову соціальної, демократичної держави.

Література

1. *Данчук М. Д.* Психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.09 / М. Д. Данчук; Нац. акад. Служби безпеки України. – Хмельницький, 2007. – 446 с.
2. *Зелінська Т. М.* Амбівалентність особистості: Теорія, діагностика і психокорекція / Т. М. Зелінська. – Київ: Каравела, 2016. – 256 с.
3. *Знаков В. В.* Методика исследования макиавеллизма личности / [сост. В. В. Знаков]. – Москва: Смысл, 2001. – 20 с.
4. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс] / Transparency international. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-korupsiyi-cpi-2016/>.
5. *Лозинський О. М.* Психологія політичної корупції: монографія / О. М. Лозинський. – [Вид. 2-ге, доп.]. – Львів: Сполом, 2017. – 368 с.
6. Опросник ДУМЭОЛП – диагностика уровня морально-этической ответственности личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://diploma.at.ua/publ/socialnaja_zrelost/oprosnik_dumeholp_diagnostika_urovnja_moralno_ehlicheskoj_otvetstvennosti_lichnosti/2-1-0-22.
7. *Райкрофт Ч.* Критический словарь психоанализа / Ч. Райкрофт; пер. с англ. Л. В. Топоровой, С. В. Воронина, И. Н. Гвоздева; под ред. С. М. Черкасова. – Санкт-Петербург: Вост.-Европ. Ин-т Психоанализа, 1995. – 288 с.
8. *Сербинович Л. Ю.* Управление организационной культурой: учеб. пособие [Электронный ресурс] / Л. Ю. Сербинович. – Ростов на-Дону, 2013. – 90 с. – Режим доступа: <http://um.co.ua/3/3-4/3-4027.html>.
9. Тест-опросник самоотношения [Электронный ресурс] / В. В. Столин, С. Р. Пантелеев. – Режим доступа: <http://psylist.net/praktikum/00111.htm>.
10. *Харрисон Л.* Главная истина либерализма / Л. Харрисон. – Москва: Новое издательство, 2008. – 282 с.
11. *Шварцер Р.* Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71–77.
12. *Шейн Э. Х.* Организационная культура и лидерство: [пер. с англ.] / Э. Х. Шейн; [под ред. В. А. Спивака]. – Санкт-Петербург, 2002. – 336 с.
13. *Шестопад Е. Б.* Политическая психология: учебник для вузов / Е. Б. Шестопад. – Москва: ИНФРА-М, 2002. – 448 с.
14. *Эриксон Э.* Юность: кризис идентичности / Э. Эриксон; пер. с англ. общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва: Прогресс, 1996. – 344 с.
15. *Kegan R.* The Evolving Self. Problem and Process in Human Development / Robert Kegan. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
16. *Kirchner L.* The Psychology of Bribery and Corruption. Oct. 23, 2014 [Electronic resource] / [Lauren Kirchner]. – Access mode: <http://www.psmag.com/politics-and-law/psychology-bribery-corruption-fbi-confidential-information-cops-crime-92955>.
17. *Pamula A.* The Social Psychology of Corruption. 2015. August 28 [Electronic resource]

/ Anusha Pamula. – Access mode : <http://globalanticorruptionblog.com/2015/08/28/the-social-psychology-of-corruption-lack-thereof/>.

18. Robles-Egea A. Clientelistic Relationships and Political Corruption: The Shortcoming of Democracy (Andalusia, a study case). Paper presented to Panel “Cooperation boundaries, shifting power”, Session RC37 “Rethinking Political Development”, IPSA XXII World Congress of Political Science, Madrid, July 8 to 12, 2012 [Electronic resource] / Antonio Robles-Egea, José Manuel Aceituno-Montes. – Access mode : http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_13346.pdf.

References

1. Danchuk, M. D. (2007). *Psyhkologichni osoblyvosti vynyknennia i podolannia koruptsiinoho deliktu pravookhorontsiv* [Psychological features of occurrence and overcoming of corruption delict of law enforcement]. Ph. D. Thesis, National Academy of Security Service of Ukraine, Khmelnytskyi (ukr).
2. Zelinska, T. M. (2016). *Ambivalentnist osobystosti: Teoriia, diahmostyka i psyhkorektsiia* [Ambivalence of personality: Theory. Diagnosis and Psychocorrection]. Kyiv: Karavela Publ. (ukr).
3. Znakov, V. V. (2001). *Metodika issledovaniya makiavellizma lichnosti* [Methodology of the study of the Machiavellian personality]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
4. Indeks spryiniattia koruptsii. Transparency international. [Corruption Perception Index], <https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2016/> (ukr).
5. Lozynskyi, O. M. (2017). *Psyhkologhiia politychnoi koruptsii* [Psychology of Political Corruption]. Ed. 2, supplemented. Lviv: Spolom Publ. (ukr).
6. Oprosnik DUMƏOLP – diagnostika urovnya moralno-eticheskoy otvetstvennosti lichnosti [Questionnaire – Diagnosis of the level of moral and ethical responsibility of the individual], http://diploma.at.ua/publ/socialnaja_zrelost/oproshnik_dumeholp_diagnostika_urovnja_moralno_etcheskoy_otvetstvennosti_lichnosti/2-1-0-22.
7. Rycroft, Ch. (1995). *Kriticheskii slovar psikhoanaliza* [A Critical Dictionary of Psychoanalysis. Second Edition (Penguin Reference Books). Edited by S. M. Cherkasova]. St. Petersburg (rus).
8. Serbinovich, L. Yu. (2013). *Upravleniye organizatsionnoy kulturoy* [Management of organizational culture]. Rostov-na-Dony (rus).
9. Stolin, V. V., Panteleev, S. R. Test-oproshnik camootnosheniya [Test-questionnaire of self-relationship], <http://psylist.net/praktikum/00111.htm>.
10. Harrison, L. E. (2008). *Glavnaya istina liberalizma* [The Central Liberal Truth: How Politics Can Change a Culture and Save It from Itself]. Moscow: Novoye izdatelstvo (rus).
11. Shvartser, R., Erusalem, M., & Romek, V. (1996). Russkaya versiya shkaly obshchey samoeffektivnosti R. Shvartsera i M. Erusalema [Russian version of the scale of general self-efficacy of R. Shvartser and M. Erusalem]. *Inostrannaya psikhologiya* [Foreign psychology], 7, 71–77.
12. Schein, E. H. (2002). *Organizatsionnaya kultura i liderstvo* [Organizational culture and leadership]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
13. Shestopal, Ye. B. (2002). *Politicheskaya psikhologiya: Uchebnik dlya vuzov* [Political psychology: Textbook for high schools]. Moscow: INFRA-M Publ. (rus).
14. Erikson, E. (1996). *Yunost: krizis identichnosti* [Identity, youth and crisis]. New York: W. W. Norton Company. Moscow: Progress Publ. (rus).

15. Kegan, R. (1982). *The Evolving Self. Problem and Process in Human Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
16. Kirchner, L. (Oct., 23, 2014). The Psychology of Bribery and Corruption, <http://www.psmag.com/politics-and-law/psychology-bribery-corruption-fbi-confidential-information-cops-crime-92955>.
17. Pamula, A. (August, 28, 2015). The Social Psychology of Corruption, <http://globalanticorruptionblog.com/2015/08/28/the-social-psychology-of-corruption-lack-thereof/>.
18. Robles-Egea, A. (2012). Clientelistic Relationships and Political Corruption: The Shortcoming of Democracy (Andalusia, a study case). Paper presented to Panel “Cooperation boundaries, shifting power”, Session RC37 “Rethinking Political Development”, IPSA XXII World Congress of Political Science, Madrid, July 8 to 12, 2012. / [Antonio Robles-Egea, José Manuel Aceituno-Montes], http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_13346.pdf.

Лозинский О. М. Отношение граждан к политической коррупции в терминологии психологических подходов Э. Эриксона и Р. Кегана

Идентичность, согласно подходам Э. Эриксона и Р. Кегана, является когнитивно-волевым компонентом самосознания личности (претерпевающим в онтогенезе определенные трансформации), поэтому от уровня развития идентичности зависит отношение человека к политической коррупции. Человек не всегда остро-негативно реагирует на проявления коррупции: одни не замечают должностных злоупотреблений, другие к коррупции относятся безразлично (индифферентно), а есть люди, которые пользуются коррупционными возможностями. Только при условии авторского уровня развития идентичности (Р. Кеган) человек будет ощущать со стороны коррупционеров угрозу актуальным для него ценностям – достоинству, автономии, свободе воли, что может стать толчком для формирования интолерантного отношения к должностной преступности и политической коррупции. Анализ результатов эмпирического исследования (2013–2017 гг.) подтвердил выводы Transparency International о большей (чем в польской выборке), распространенности в отечественных реалиях явлений бытовой, служебной, избирательной коррупции, более высоком уровне психологической толерантности отечественных респондентов к коррупционным проявлениям. В отечественной выборке выявлены более авторитарная корпоративная культура, умеренно-низкие показатели общей самоэффективности, высокий уровень самототалитаризма и самоцензуры; более низкие прогностические способности; большая готовность респондентов потакать руководству в совершении коррупционных злоупотреблений (по сравнению с респондентами контрольной выборки), что порождает нерешительность в противодействии коррупционным проявлениям. Отношения непосредственной зависимости подчиненных от коррумпированных руководителей эмпирически идентифицированы как наиболее коррупциогенные. Полученные результаты дают основания утверждать, что в украинских реалиях сохраняются значительные социальные и психологические предпосылки для дальнейшего существования политической коррупции. Изменить эти неблагоприятные социально-психологические тенденции можно путем демократизации политической и корпоративной культуры, снижения уровня самототалитаризма, повышения морально-этической ответственности и самоэффективности граждан.

Ключевые слова: политическая коррупция, организационная культура, идентичность личности, кризисы идентичности, отношение к коррупции, самототалитаризм, нравственно-этическая ответственность, самооффективность личности.

Lozynsky O. M. Citizens' attitude to political corruption in the framework of E. Erikson's and R. Kegan's psychological approaches

According to E. Ericson and R. Kegan, identity is a cognitive and will component of individual self-awareness, which undergoes changes in ontogeny. That is why individual attitude to political corruption depends on the level of his/her identity development. Individual's reaction to corruption is not always highly negative: some people do not notice abuses of authority, others are indifferent to corruption, but there are people who benefit from corruption. Only on the condition of the "self" level of identity development (R. Kegan) can an individual realize the threat to his/her actual values, such as dignity, autonomy and freedom of will, posed by the corruptionists. This may trigger the development of the attitude of intolerance to abuse of authority and political corruption. The analysis of the empirical study outcomes (2013–2017) has proved the conclusions of Transparency International about a higher rate (compared to the Polish sample) of domestic, official and election corruption in the Ukrainian environment, and higher level of psychological tolerance to corruption among our fellow citizens. The national sample have demonstrated a more authoritarian corporative culture, a relatively low rate of general self-efficacy, a higher level of self-totalitarianism and self-censorship, lower prognostic capabilities, and a higher readiness of the respondents to tolerate corruption abuse by the authorities (compared to the respondents of the control sample), which causes indecisiveness in combating corruption. It has been empirically proved that immediate dependence of employees from their corrupted bosses is the most corruption-genic factor. The findings provide evidence of the persistent powerful social and psychological preconditions for corruption in the Ukrainian realms. Those unfavorable socio-psychological conditions can be changed through democratization of the political and corporative culture, decrease of the self-totalitarianism level, increase of moral and ethical responsibility and citizens' self-efficacy.

Key words: political corruption, organizational culture, individual identity, identity crisis, attitude to corruption, self-totalitarianism, moral and ethical responsibility, individual self-efficacy.

КОМУНІКАТИВНА АКТИВНІСТЬ ГРОМАДЯН У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ У КОНТЕКСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ: ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ

О. І. Гуменюк, м. Київ

Запропоновано програму дослідження комунікативного простору соціальних мереж як інструменту психотехнологічного супроводу освітніх реформ. Описано організацію моніторингу динаміки поширення інформації щодо освітніх інновацій за допомогою мас-медійних, інтерактивних та міжособових каналів комунікації. Представлено процедуру, етапи та методи аналізу змісту комунікативної активності громадян у соціальномережевому просторі як реакцію на впровадження освітніх реформ. Визначено критерії відбору релевантних онлайн-майданчиків для збирання громадської думки (політична незалежність інформаційного ресурсу та постійна активність користувачів соціальних мереж), а також критерії включення в процес обговорення соціальних груп (регіон, професія, вік тощо). Описано інструменти дослідження: Google Alerts, програми та онлайн-платформи дослідження семантичного простору соціальних мереж за ключовими словами. Представлено операціоналізований спосіб збирання емпіричного матеріалу: кількісного – частоти згадувань ключових слів в інтернет-ЗМІ, якісного – текстів коментарів і дописів до поширень. З метою вияву мотивів, потреб і цінностей залучених у процес обговорення осіб, а також основних факторів спротиву реформам з боку певних соціальних груп запропоновано до використання як метод дослідження дискурс-аналіз коментарів.

Ключові слова: дискурс-аналіз, реформа освіти, соціально-психологічний супровід, упровадження інновацій, соціальні мережі.

Постановка проблеми. В умовах активного реформування всіх сфер суспільного життя проблема соціально-психологічного супроводу цих процесів стає пріоритетним напрямом психологічної науки. Основне завдання при цьому – збільшення кількості прихильників та союзників пропонуваніх інновацій шляхом налагодження конструктивного діалогу між їх упроваджувачами та громадськістю. Актуальність нашої розвідки зумовлена необхідністю розроблення операціоналізованого способу дослідження ефективності процесу впровадження реформ, що, відповідно, допоможе у створенні адресних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Програма дослідження ефективності впровадження освітніх інновацій базується на теоретичних засадах соціально-психологічного супроводження освітніх реформ (П. Д. Фролов, О. І. Хоріна, М. С. Каніболоцька), сучасних дослідженнях комунікативного простору (Т. ван Дейк, О. М. Кочубейник, С. М. Іванченко,

О. М. Плющ) та процесів упровадження нових практик (Д. Кемпбелл, Е. Роджерс) [1–9]. Зокрема, Д. Кемпбелл обґрунтував доцільність застосування якісних методів дослідження ефективності освітніх реформ на основі спостереження за процесом упровадження освітніх інновацій [5, с. 239].

У контексті досліджуваної проблеми слід звернутися до введеного в ужиток Е. Роджерсом поняття “дифузія інновацій”. Ним означають процес, під час якого інновація (ідея, практика чи об’єкт, які індивід або інший суб’єкт сприймає як нові) поширюється тими чи тими каналами з плином часу членами соціальної системи [7, с. 30]. У нашому дослідженні дифузія інновацій ототожнюється з процесом упровадження освітніх реформ. Аналізуючи семантичний простір коментарів, ми спиралися на модель прийняття рішень, яка охоплює п’ять етапів: 1) знання; 2) переконання; 3) рішення; 4) проведення; 5) підтвердження [7, с. 197]. Роджерс визначив канали комунікації в контексті теорії дифузії інновацій як засоби передавання повідомлення про певне нововведення від одного індивіда до іншого і виділив три такі канали: мас-медійний (через ЗМІ), інтерактивний (через інтернет) і міжособовий (особистий обмін інформацією). Мас-медійний канал комунікації, за Роджерсом, є найбільш ефективним на першому етапі прийняття рішення щодо впровадження інновації, а саме отримання знань про неї, тоді як міжособовий – на етапі переконування щодо корисності і доцільності впровадження інновації. Такий поділ зумовлений тим, що суб’єкт схильний вірити іншим індивідам, які мають схожий соціальний статус, тому цей обмін думками і досвідом про впроваджувану інновацію значно прискорює процес переконування. Автор теорії запропонував такий алгоритм дифузії інновації каналами комунікації: індивід, у якого є потреба в змінах, отримує інформацію із ЗМІ про інновацію (мас-медійний канал); виявивши зацікавленість, він шукає суб’єктивну оцінку цієї інновації в осіб зі схожим соціально-економічним рівнем, що вже мають досвід її упровадження; на основі цієї думки індивід формує схвальне або несхвальне ставлення до запропонованого нововведення [7].

Однак стрімкий розвиток інформаційних технологій, а саме поширення соціальних мереж та інтернет-ЗМІ, потребує перегляду запропонованого Роджерсом алгоритму, його уточнення відповідно до сучасних тенденцій. Нині всі охочі, у тому числі знайомі і друзі, миттєво дублюють новини в соціальних мережах. Таким чином, усі три канали комунікації задіюються одночасно, а перехід від етапу знання до етапу переконування значно прискорюється завдяки публічності обговорень. Цим також пояснюється і низка переваг згаданої теорії з погляду наукового вивчення динаміки та ефективності ходу реформ. Процеси отримання зрізу громадської думки, спостереження та накопичення якісних даних для аналізу

дискурсу стають більш доступними, потребують значно менше часу й охоплюють усе більшу кількість досліджуваних. З огляду на особливості зберігання і сортування інформації про будь-яку комунікативну активність користувачів з'являється можливість проведення ретроспективних досліджень. Утім, існують і значні загрози валідності дослідження комунікативного простору соціальних мереж, основні з яких ігнорувати було б очевидно недоцільно.

Мета статті: розробити програму дослідження комунікативної активності громадян у соціальних мережах у контексті впровадження освітніх реформ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запропонована програма складається з обов'язкових елементів, а саме: методів, інструментів, бази дослідження. Розгляньмо відтак їх більш детально.

Методи дослідження: дискурс-аналіз, контент-аналіз, соціально-демографічний аналіз, частотний аналіз.

Інструменти дослідження: Google Alerts (Сповіщення Google), програми та онлайн-платформа для дослідження семантичного простору соціальних мереж за ключовими словами (у процесі дослідження не було використано отримані з їх допомогою дані через причини, зазначені нижче).

База дослідження: коментарі, дописи до поширень під публікаціями українських новин та експертних думок щодо реформування освітньої сфери, зібрані в соціальній мережі Фейсбук. (На момент вибору цієї соціальної мережі як основної бази для збирання емпіричного матеріалу її аудиторія найбільш точно відповідала нашим запитам за віковими, соціально-демографічними та іншими показниками).

Програма нашого дослідження складалася з трьох етапів: *підготовчого* (березень 2017 р.), на якому було апробовано та уточнено процедурні, методологічні й організаційні засади дослідження; *первинного дослідження* (квітень – серпень 2017 р.), під час якого було проведено систематизацію зібраного емпіричного матеріалу; *дослідження проблематики* (вересень-жовтень 2017 р.), метою якого був аналіз причин спротиву освітнім реформам з боку окремих соціальних груп.

На підготовчому етапі дослідження вирішувалися такі завдання: організація програми дослідження, апробація методологічного інструментарію, уточнення процедури збирання даних, організація моніторингу згадувань в інтернет-ЗМІ.

У ході *дослідження мас-медійних каналів комунікації* в контексті впровадження освітніх реформ предметом розгляду стали такі питання:

1. Відбір релевантних інформаційних порталів та перевірка онлайн-активності на їхніх офіційних сторінках у Фейсбуці (співвідношення рей-

тингу інтернет-ЗМІ з кількістю підписаних користувачів / кількістю вподобань під публікаціями / кількістю коментарів / кількістю поширень).

Для успішного аналізу комунікативного простору соціальних мереж важливо, щоб офіційні сторінки інформаційних ресурсів і самі ресурси (телеканалів, журналів, газет, порталів) відповідали низці критеріїв. Назвемо насамперед такі:

– *політична незаангажованість*. У разі певної політичної спрямованості ресурсу бажано використовувати для дослідження інші ресурси, що мають протилежну політичну спрямованість. Це дає можливість отримати більш об'єктивну картину розподілу громадської думки;

– *постійна активність на сторінці*. Оптимальним для дослідження є показник активності близько 10% від загальної кількості підписаних на сторінку. (Активність вираховується як співвідношення числа оцінювань і коментарів з числом підписаних).

2. Моніторинг частоти згадувань ключових слів у заголовках і текстах повідомлень інтернет-ЗМІ за обраний період (квітень-серпень 2017 р.). Дослідження частоти згадувань освітніх реформ у ЗМІ дають нам уявлення про динаміку поширення інформації про інновацію за допомогою мас-медійних каналів комунікації.

Моніторинг інтернет-ЗМІ здійснювався за допомогою безкоштовного сервісу Google Alerts (Сповіщення Google), який дає змогу відстежувати публікації за заданими ключовими словами. Кількість ключових слів і мову публікацій користувач обирав самостійно. Попри очевидну зручність дані, отримані за допомогою цього сервісу, потребували додаткового аналізу: слід було вилучити, по-перше, повтори (та сама публікація одного інформаційного ресурсу українською та російською мовами могла подаватися як дві різні); по-друге, публікації, які безпосередньо не стосувалися ходу реформування, однак містили в собі ключові слова (згадування про реформу або імена впроваджувачів).

У результаті для аналізу було залишено публікації, які відповідали певним вимогам. Це були:

– інформаційні повідомлення про реалізацію реформ, їх фінансування, характеристики нововведень;

– регіональні новини про реалізацію освітніх реформ у межах певного населеного пункту або навчального закладу;

– повідомлення про виступи/звіти, а також інтерв'ю з особами, які ініціюють модернізацію освіти на державному рівні;

– експертні оцінки процесу реформування.

3. Добір ключових слів для автоматичного моніторингу повідомлень інтернет-ЗМІ.

4. Відбір найбільш активних груп та сторінок у Фейсбуці, що є реальними або потенційними майданчиками для обговорення освітніх реформ.

На цьому етапі було також апробовано доступні інструменти для моніторингу динаміки кількості повідомлень у соціальних мережах за заданими ключовими словами. Скориставшись декількома програмами автоматичного аналізу семантичного простору соціальних мереж, ми відмовилися від використання отриманих даних у подальшому дослідженні з низки причин. По-перше, ці програми охоплювали обмежену кількість повідомлень; по-друге, їх розроблено для реалізації маркетингових цілей, тобто фіксації здебільшого кількості згадувань без урахування контексту, – отже, форма представлення результатів значно ускладнювала, а іноді й унеможлиблювала проведення дискурс-аналізу. Проте ми вважаємо, що розроблення дотичного до наукових потреб автоматизованого інструменту збирання текстових повідомлень у соціальних мережах і проведення первинного описового аналізу значно полегшить і прискорить процес збирання думок громадян.

Дослідження *інтерактивних каналів комунікації* фокусувалося на аналізі офіційних сторінок упроваджувачів реформ (Міністерства освіти і науки України, міністра освіти і науки України, Прем'єр-міністра, Президента України) у Фейсбуці.

Основними завданнями дослідження міжособових каналів комунікації стали:

- 1) збирання коментарів до публікацій;
- 2) підрахунок кількості та фіксація спрямованості оцінок публікацій (позитивних, негативних);
- 3) підрахунок кількості поширень публікацій;
- 4) збирання дописів до поширень публікацій.

Результатом підготовчого етапу стало уточнення бази, методів та інструментарію дослідження.

На етапі первинного дослідження було вирішено такі завдання: зібрано емпіричний матеріал (кількісний – частота згадувань ключових слів в інтернет-ЗМІ, якісний – тексти коментарів та дописів до поширень); систематизовано зібраний матеріал за соціально-демографічними показниками, за етапами приймання рішення, за критерієм ставлення до реформ; виявлено усталені міфи та смислові патерни, пов'язані з інноваціями, тощо).

Зупинімося більш детально на *етапах, показниках та критеріях аналізу емпіричного матеріалу*.

1. *Соціально-демографічний аналіз* добровільно залучених до обговорення осіб (для того щоб цей аналіз можна було провести після збирання

ня даних, а не під час етапу, необхідно зберігати посилання на сторінку авторів повідомлення).

2. Виділення на основі соціально-демографічного аналізу *соціальних груп* за одним або декількома критеріями: регіональним; типом місцевості, в якій ці групи проживають; професійним, віковим, освітнім, гендерним або іншими суттєвими для дослідження критеріями.

У ході дослідження виокремлено такі *найбільш активні соціальні групи*:

- працівники освіти;
- батьки (до коментарів групи батьків віднесено лише ті коментарі, які були оприлюднені з батьківської позиції і містили в собі такі семантичні складові, як “моя донька/син”, “наших дітей”, “я як матір/батько” тощо; фактична наявність дітей при формуванні цієї групи не враховувалася);
- експерти (наукові і науково-педагогічні працівники, які коментують та оцінюють процес упровадження реформ та дії Міністерства освіти і науки України з професійної і статусної позиції);
- активні громадяни (представники громадського сектору, студентства, ЗМІ та інших сфер, що активно долучаються до обговорення процесу реформування).

Якщо соціальні групи складно виокремити з тих чи тих причин (емпіричний матеріал збирають за короткий часовий період, доступ до особистої інформації авторів повідомлень обмежений), то результати соціально-демографічного аналізу не дадуть об’єктивної картини.

3. *Ставлення до впровадження* досліджуваного процесу (освітніх реформ) – ще один критерій аналізу коментарів. У результаті аналізу за цим критерієм можна сформуванати щонайменше три групи коментарів: 1) з позитивним ставленням; 2) з негативним ставленням; 3) з нейтральним або суперечливим ставленням.

4. *Етап прийняття рішення* щодо впровадження інновацій описано в моделі Е. М. Роджерса [7, с. 197].

5. Визначення основних потреб, цінностей *ранніх інноваторів та агентів змін (неформальних лідерів, упроваджувачів)*.

6. Виокремлення з усього масиву зібраних даних (коментарів) *смислових патернів і міфів* щодо досліджуваної інновації, неофіційної та не підтвердженої інформації щодо впроваджувачів інновації; стереотипізація та спрощення в ході сприймання інформації та інші типові когнітивні помилки, що трапляються під час обговорення освітніх реформ.

На етапі дослідження проблематики планується таке:

1. Створення діаграми етапів приймання рішення на основі зібраного масиву даних.

2. Дискурс-аналіз повідомлень, що свідчать про наявність спротиву впровадженню освітніх реформ в авторів цих повідомлень, щоб виокремити основні фактори відмови від реформ у кожній із досліджуваних соціальних груп. У нашому випадку не можна говорити про повну відмову від інновації, однак можна окреслити групи смислових, ціннісних особливостей та конфліктних настановлень учасників обговорення, що сповільнюють її впровадження.

3. За необхідності допускається введення додаткових даних, зібраних на інших онлайн-майданчиках для обговорення освітніх реформ або уточнення отриманих результатів за допомогою офлайн-досліджень, а саме анкетування, проведення фокус-груп тощо.

Висновки. Представлена нами програма дослідження складається з підготовчого етапу (уточнення процедурних, методологічних й організаційних засад дослідження), етапу первинного дослідження (систематизація зібраного емпіричного матеріалу) та етапу дослідження проблематики (аналіз причин спротиву освітнім реформам з боку окремих соціальних груп). Програма базується на ідеї про можливість створення операционалізованого способу аналізу процесу впровадження освітніх реформ та розроблення адресних психологічних технологій роботи з різними соціальними групами в аспекті ефективного впровадження інновацій у практику. Застосування цієї програми дослідження (або окремих її етапів) дасть можливість отримати зріз громадської думки в найкоротший термін. Розроблена нами програма досить адаптивна й універсальна, а отже, може бути використана на будь-якому етапі впровадження реформ, а також спеціалістами різних галузей соціальних наук.

Перспективи дальшої роботи ми вбачаємо в розробленні нових та адаптації вже наявних технологій соціально-психологічного супроводу реформ на основі отриманих даних щодо потреб, цінностей та основних причин спротиву впровадженню освітніх інновацій для кожної соціальної групи та українського суспільства в цілому, а також у створенні стратегій ефективної комунікації впроваджувачів реформ з метою подолання спротиву з боку досліджуваних соціальних груп та в плануванні роз'яснювальної роботи, спрямованої на руйнування усталених міфів щодо освітніх інновацій у суспільстві.

Література

1. *Дейк Т. А. ван.* Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации : пер. с англ. / Т. А. ван Дейк. – Москва : Либроком, 2013 – 344 с.
2. *Іванченко С. М.* Суспільний дискурс як спосіб організації інформаційного простору та формування громадської думки / С. М. Іванченко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук Украї-

- ни, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2013. – Вип. 33(36). – С. 236–244.
3. *Каніболоцька М. С.* Теоретичні засади дослідження соціальних мереж у контексті соціально-психологічного супроводу освітніх інновацій / М. С. Каніболоцька // *Наука і освіта.* – 2016. – № 7. – С. 99–105.
 4. *Кочубейник О. М.* Комунікативний простір соціальної проблеми: ризики не-ефективності діалогу / О. М. Кочубейник // *Психологічні науки: проблеми та здобутки.* – Київ, 2015. – Вип. 5. – С. 82–97.
 5. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях : пер. с англ. / Д. Кэмпбелл. – Санкт-Петербург : Соц.-психол. центр, 1996. – 396 с.
 6. *Плющ А. Н.* Дискурсивная практика информационного пространства / А. Н. Плющ // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – Київ : Знання України, 2007. – С. 240–246.
 7. *Роджерс Е.* Дифузія інновацій / Е. Роджерс ; пер. з англ. Василя Старка. – Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 591 с.
 8. *Фролов П. Д.* Соціально-психологічна підтримка освітніх реформ: метод. посіб. / П. Д. Фролов. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 88 с.
 9. *Хоріна О. І.* Рефлексивні процедури як ресурсна складова супроводу освітніх та суспільних реформ (теоретичний аспект) [Електронний ресурс] / О. І. Хоріна // *Андрагогічний вісник.* – 2016. – № 7. – Режим доступу: <http://heraldchem.onu.edu.ua/index.php/wissn025>

Reference

1. Dijk, T. A. van. (2013). *Diskurs i vlast: represetatsiya dominirovaniya v yazyke i kommunikatsii* [Discourse and power: representation of dominance in language and communication]. Moscow: Librokom Publ. (rus).
2. Ivanchenko, S. M. (2013). *Suspilnyi diskurs yak sposib orhanizatsii informatsiinoho prostoru ta formuvannya hromadskoi dumky* [Public discourse as an Information Space Formant and Public Formation’s Means]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 33(36), 236–244 (ukr).
3. Kanibolotska, M. S. (2016). *Teoretychni zasady doslidzhennia sotsialnykh mrezh u konteksti sotsialno-psykholohichnoho suprovodu osvitynykh innovatsii* [Theoretical foundations of social media research in the context of educational innovations social-psychological support]. *Nauka i osvita* [Science and Education], 7, 99–105 (ukr).
4. Kochubeynyk, O. M. (2015). *Komunikatyvnyi prostir sotsialnoi problemy: ryzyky neefektyvnosti dialohu* [Communicative space of social problem: threats of dialogue failure]. *Psykhologichni nauky: problemy ta здobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], 5, 82–97 (ukr).
5. Campbell, D. T. (1996). *Modeli eksperimentov v sotsialnoy psikhologii i prikladnykh issledovaniyach* [Models of experiments in social psychology and applied researches]. St Petersburg (rus).

6. Plyushch, A. N. (2007). Diskursivnaya praktika informatsionnogo prostranstva [Discursive practice of informational space]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa* [Scientific notes of political and ethnographical researches institute named by I. F. Kurasa], 36, 240–246 (rus).
7. Rodzhers, E. (2009). *Dyfuziia innovatsii* [Diffusion of innovations]. Kyiv: Publ. House Kyiv-Mohyla academy (ukr).
8. Frolov, P. D. (2012). *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka osvitynykh reform: metodychnyi posibnyk* [Social psychological support of educational reforms: handbook]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
9. Khorina, O. I. (2016). Refleksyvni protsedury yak resursna skladova suprovodu osvitynykh ta suspilnykh reform (teoretychnyi aspekt) [Reflection procedures as a resource of educational and social reforms support]. *Andrahohichnyi visnyk* [Andragogical journal], 7, from: <http://heraldchem.onu.edu.ua/index.php/wissn025> (ukr).

Гуменюк О. І. Коммуникативная активность граждан в социальных сетях в контексте внедрения образовательных реформ: программа исследования

Предложена программа исследования коммуникативного пространства социальных сетей как инструмента психотехнологического сопровождения образовательных реформ. Описано организацию мониторинга динамики распространения информации относительно образовательных инноваций через масс-медийные, интерактивные и межличностные каналы коммуникации. Представлено процедуру, этапы и методы анализа содержания коммуникативной активности граждан в социально-сетевом пространстве как реакцию на внедрение образовательных реформ. Определены критерии отбора релевантных онлайн-площадок сбора общественного мнения (политическая независимость информационного ресурса и постоянная активность пользователей социальных сетей), а также критерии включения в процесс обсуждения социальных групп (регион, профессия, возраст и т.п.). Описаны инструменты исследования: Google Alerts, программы и онлайн-платформы исследования семантического пространства социальных сетей по ключевым словам. Представлен операционализированный путь сбора эмпирического материала: количественного – частоты упоминаний ключевых слов в Интернет-СМИ, качественного – текстов комментариев и сообщений. С целью выявления мотивов, потребностей и ценностей включенных в процесс обсуждения лиц, а также основных факторов сопротивления реформам определенных социальных групп в качестве метода исследования предложен к использованию дискурс-анализ комментариев.

Ключевые слова: дискурс-анализ, реформа образования, социально-психологическое сопровождение, внедрение инноваций, социальные сети.

Humeniuk O. I. Citizens' communication activity in social networks in the context of implementation of educational reforms: the program of the research

The article presents the program of the research on social network communication environment as an instrument of psychotechnological support of educational reforms. The author describes the monitoring procedures for the dynamics of disseminat-

ing information dealing with educational innovations through mass media, interactive and interpersonal communication channels, as well as the procedures, stages and methods of analysis of the content of citizen's communication activity in social networks as manifestation of their reaction to educational reforms. Political impartiality of social networks and constant engagement of their users have been determined as the criteria for selecting relevant online sites to study public opinion. The article also describes the criteria of selecting relevant research instruments and social groups involved in the discussion. The selection of the latter is based on such criteria as region, profession, age, etc. The author has operationalized the empirical data collecting methods (the quantitative one (frequency of key words in the Internet mass media), and the qualitative one (texts of comments and posts for dissemination)). The discourse analysis of the comments helps to reveal motives, needs and values of the individuals involved in the discussion, as well as the main factors of the opposition to the reforms among some social groups,

Key words: discourse analysis, education reform, socio-psychological support, introduction of innovations, social networks.

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ І СПІЛЬНОТИ ДО УМОВ ТА НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ ДО НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Л. М. Коробка, м. Київ

Представлено засади організації та результати емпіричного дослідження особливостей адаптації педагогічної спільноти до суспільних змін, спричинених воєнним конфліктом. Визначено діагностичний інструментарій, обґрунтовано доцільність розгляду процесу адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту з позиції суб'єктивної оцінки її адаптованості до таких умов та задоволення базових життєвих потреб як одного з показників адаптаційного потенціалу спільноти. На основі аналізу результатів дослідження показано, що переконаність у власній самоефективності та самозащадності, високі показники посттравматичного зростання (позитивної адаптації), розуміння як здатності структурувати інформацію, прогнозувати розвиток подій та впевненість у сенсовності життя і світу є виявом того соціально-психологічного ресурсу спільноти, який забезпечує успішність її адаптації. Результати суб'єктивного оцінювання адаптованості, локусу контролю, бачення свого майбутнього, посттравматичного зростання та самоефективності дають підстави говорити про досить високий рівень адаптаційного потенціалу педагогічної спільноти, що робить цю спільноту життєздатною, спроможною активізувати свої зусилля щодо підвищення власної адаптивності до суспільних змін, спричинених воєнним конфліктом.

Ключові слова: адаптація, педагогічна спільнота, адаптаційний потенціал, наслідки воєнного конфлікту, посттравматичне зростання, активізація зусиль спільноти, підвищення адаптивності.

Постановка проблеми. Події, які відбуваються в Україні, показали необхідність надання соціально-психологічної допомоги населенню та важливість психологічної підтримки як окремої особи, так і різних спільнот. Ідеться передусім про підвищення рівня індивідуальної та колектив-

ної адаптації громадян до суспільних змін, пов'язаних із воєнним конфліктом. У цьому контексті відзначимо значний потенціал освітянської сфери, адже освіта, окрім виконання своїх традиційних функцій, у кризові періоди і по їх закінченні може чимало зробити для фізичного, когнітивного і психосоціального захисту населення, а також подолання нагальних викликів і проблем суспільства. Саме освіта покликана сприяти утвердженню культури миру, толерантності і діалогу, а освітні системи мають бути спрямовані на формування нової людини нової епохи – людини-миротворця (*homo pacificus*), адже авторитет педагогічної спільноти та її соціальний капітал завжди були чи не найпотужнішими чинниками порівняно з іншими суб'єктами суспільного буття.

Сьогодні проблеми адаптації педагогічної спільноти до наслідків воєнного конфлікту, вироблення нею конструктивних психологічних стратегій такої адаптації, активізації її зусиль з підвищення адаптивності в сучасних соціальних умовах є надзвичайно актуальними і мають незаперечне теоретичне й практичне значення. Саме тому педагогічна спільнота, власне, і постала у фокусі нашого дослідження психологічних стратегій адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета статті: з'ясування особливостей адаптації педагогічної спільноти до наслідків воєнного конфлікту, оцінювання її адаптаційного потенціалу та здатності до активізації зусиль з підвищення адаптивності до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основу дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту покладено загальні положення про адаптацію та адаптивні характеристики особистості (Г. О. Балл, О. М. Кокун, Л. А. Лепіхова, О. Г. Мороз, А. А. Налчаджян, Т. М. Титаренко); про адаптацію особи в умовах суспільних трансформацій (Є. І. Головаха, О. А. Донченко, О. Г. Злобіна, О. М. Лактіонов, Н. В. Паніна, М. О. Шульга); про адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки (О. В. Вітенберг, Р. Лазарус, В. В. Москаленко, О. Г. Посипанов, М. В. Ромм); про адаптацію в складних життєвих ситуаціях як процес “позитивної адаптації” чи “посттравматичного зростання”, як результат оволодіння цією реальністю, що супроводжується позитивними змінами на рівні особистості, групи, соціуму (В. О. Климчук, О. В. Нестерова, R. Tedeschi, L. Calhoun, N. Park, M. Seligman).

Цікавим видається уявлення про адаптацію як здатність до відновлювальних зусиль як окремої людини, сім'ї, так і громади, спільноти (F. H. Norris, B. Pfefferbaum, S. Stevens) [9], де основою є поняття “резилієнс” (*resilience*), що визначається як життєстійкість, життєздатність, стійкість до травми, психологічна пружність; як динамічний процес, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів, і як збереження

стану благополуччя, незважаючи на негаразди (N. Garnezy, A. Masten, J. Silk).

Вітчизняні дослідники (Н. Є. Гусак, В. А. Чернобровкіна, В. М. Чернобровкін та ін. [6]) пропонують використовувати підхід “резилієнс”, коли йдеться про надання психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій. Доречним, на нашу думку, є його застосування для позначення ресурсів подолання надзвичайних і стресових подій, психологічних і соціальних наслідків воєнного конфлікту. При цьому говоримо про важливість і необхідність посилення “резилієнс” не лише особи, а й спільноти в контексті її адаптації до наслідків воєнного конфлікту.

Спираємося також на розроблену професором В. О. Васютинським психологічну теорію спільноти. Дослідник визначає спільноту як відносно велику номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб’єктивно значущою [1, с. 18]. Заслужують на увагу результати досліджень психосоціальних чинників функціонування педагогічної спільноти як суб’єкта соціального життя (О. А. Донченко, Л. А. Завірюха та ін.) [4], а також потенціалу спільноти та способів його мобілізації (Н. О. Рингач, П. Г. Манжола); її адаптаційних ресурсів (соціальний капітал, допомога одне одному, відчуття належності до спільноти, соціальна згуртованість) (Н. І. Кривоконь, О. В. Піліфосова, F. Ellis, E. Wall, K. Marzall).

Успішність переживання спільнотою кризових ситуацій пов’язана з мобілізацією потенціалу спільноти у вирішенні соціальних проблем, активізацією і нарощуванням її адаптаційних ресурсів. Такими ресурсами є *соціальні якості спільноти*, серед яких її *соціальний капітал* як здатність створювати ресурсні зв’язки і форми співпраці для реалізації суспільно значущих функцій (Дж. Коулмен, Н. І. Кривоконь, О. А. Ніздрань, П. М. Шихірев, F. Ellis) та її *соціальні ресурси*, такі як відчуття належності до спільноти, рефлексивність, допомога людей одне одному, соціальна згуртованість (Б. А. Грушин, О. А. Донченко, О. В. Петрунько, E. Wall, K. Marzall).

Дослідження показують, що педагогічна спільнота, як і будь-які інші соціальні спільноти, має належні спільнототворювальні ознаки (ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові). Ці ознаки не тільки дають підстави визначати її як спільноту, а й говорити про її потенціал до об’єднання (О. В. Петрунько) [5, с.150].

Суспільні зміни, що відбуваються сьогодні внаслідок воєнного конфлікту на сході країни, вимагають від педагогічної спільноти активізації зусиль з підвищення адаптивності до таких змін як власне всіх освітян, так і різних груп населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб виявити особливості адаптації педагогічної спільноти до умов і наслідків воєнного конф-

лікту, величину її адаптаційного потенціалу, було розроблено програму емпіричного дослідження, що передбачає трьохетапну реалізацію дослідницьких процедур. Емпіричне дослідження за плановою темою “Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту” складалося з двох етапів: попереднього і констатувального. Попередній етап полягав в доборі й апробації психодіагностичного інструментарію, який би найбільшою мірою відповідав меті дослідження. У ньому брали участь 120 осіб (студенти та працююча молодь двох міст – Києва та Сум). На основі теоретичного аналізу та вторинного аналізу емпіричних даних було визначено емпіричні індикатори дослідження стратегій адаптації спільноти. До них належать: копінг-стратегії, самооцінка стану здоров’я, суб’єктивна оцінка адаптованості до таких умов та задоволення базових життєвих потреб, суб’єктивного благополуччя, ставлення до майбутнього, локус контролю, посттравматичне зростання, самоефективність, ціннісні орієнтації, довіра, соціальна активність тощо. Відтак було дібрано діагностичний інструментарій для виявлення психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

На основі результатів статистичної обробки даних попереднього опитування добиралися методики, показники яких найбільш повно відповідали поставленій меті. Питання цих методик згодом було включено в анкету та застосовано на наступному етапі дослідження.

Щоб виявити особливості адаптації педагогічної спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, величину її адаптаційного потенціалу на констатувальному етапі було проведено емпіричне дослідження. У ньому взяли участь 200 осіб – представники професійної педагогічної спільноти освітніх закладів різного типу (вчителі початкових класів, іноземної мови, фізкультури, вихователі, соціальні педагоги та ін.) із трьох областей України: Сумської, Чернігівської та Дніпропетровської. Серед респондентів було 165 жінок і 35 чоловіків, з яких 21% (42 особи) віком до 29 років; 40% (80 осіб) – від 30 до 44 років; 38% (76 осіб) – від 45 до 59 років та 2 особи (1%) віком старше 60 років.

На цьому етапі було застосовано анкету, яка містила питання семи психодіагностичних методик, а також додаткові питання на виявлення суб’єктивної оцінки якості життя, стану здоров’я, адаптованості, безпеки, ставлення до майбутнього та інших сфер життя:

– для виокремлення базових копінг-стратегій, які людина використовує у складних, стресових ситуаціях, застосовано методику визначення копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкмана, яка містить вісім шкал: конфронтаційний копінг, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка;

– для визначення задоволення від різних сфер своєї життєдіяльнос-

ті використано методикау “Шкала суб’єктивного благополуччя”, яка містить шість кластерів (напруженість і чутливість, переважання основного психоемоційного стану, зміни настрою, значущість соціального оточення, самооцінка здоров’я, ступінь задоволення від повсякденної діяльності), що узагальнюються в інтегральний показник суб’єктивного благополуччя;

– для оцінки настановлення щодо людської природи в цілому, власне загальної довіри до людей і людської спільноти було використано “Шкалу довіри” М. Розенберга, напрацювання Servey Research Center;

– на визначення рівня відчуття загальної самоефективності, самоефективності як індикатора якості життя в певний період спрямована методика “Загальна самоефективність” Р. Шварцера та М. Єрусалема.

Ми спиралися також на дослідження адаптації в складних життєвих ситуаціях як процесу “позитивної адаптації” чи “посттравматичного зростання” (R. Tedeschi, L. Calhoun). Тут адаптація постає як результат оволодіння цією реальністю, що супроводжується позитивними змінами на рівні особистості, групи, соціуму [9]. Було застосовано, зокрема, “Опитувальник посттравматичного зростання” (ОПТР) R. Tedeschi, L. Calhoun в адаптації М. Ш. Магомед-Емінова. Опитувальник має п’ять шкал (ставлення до інших, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, підвищення цінності життя) та узагальнений показник – індекс посттравматичного зростання.

Як потенційну гарантію адекватності копіюгу, а також як стрижневий елемент стану громадського здоров’я і визначальний чинник досягнення та підтримки здоров’я можна розглядати *когеренцію*, або відчуття пов’язаності. Це основне поняття салютогенетичної концепції А. Антоновського [7], яке є конструктом із трьох елементів – “comprehensibility”, “manageability”, “meaningfulness”. Розуміння, переконаність (comprehensibility) означає впевненість у тому, що світ є зрозумілий, багатозначний, послідовний, а не хаотичний, випадковий та непередбачуваний; самозарадність, керованість (manageability) – це переконаність у власній здатності зарадити собі, покладаючись на власні ресурси або сторонню допомогу; сенсовність, осмисленість (meaningfulness) – переконаність у тому, що життя має сенс, а його вимоги достойні того, щоб відповідати їм. Зазначимо, що поняття салютогенетичної спрямованості, запропоноване А. Антоновським, може бути використане як на рівні особистості, так і на рівні соціальних груп, спільнот та суспільства в цілому.

Для дослідження згаданого вище інтегрального показника відчуття когеренції (пов’язаності) та його складових (зрозумілість, самозарадність, сенсовність) було застосовано опитувальник “Відчуття когеренції” (SOC) [3, с. 38–40].

Дослідження типу ціннісних орієнтацій, притаманних тій чи іншій спільноті, здійснювалося за допомогою методики Р. Інглхарта для вивчення цінностей структури масової свідомості (у модифікації М. Яницького) та виявлення орієнтації на цінності адаптації (виживання та безпека), соціалізації (соціальне схвалення) чи індивідуалізації (незалежність і саморозвиток). Методика базується на виборі респондентами найбільш важливих цінностей із запропонованого переліку. Останній містить індикатори спрямованості на ці групи цінностей, що й дало змогу віднести досліджуваних до одного з трьох ціннісних типів.

Анкета включала 11 питань, спрямованих на виявлення суб'єктивної оцінки адаптованості до наслідків воєнного конфлікту; активності адаптації; відчуття безпеки; локусу контролю; того, якою мірою опитуваного зачепив воєнний конфлікт; вираженості негативних емоційних переживань; якості життя, психологічного благополуччя, стану здоров'я, задоволення від життя, ставлення до майбутнього. Загалом в анкеті представлено 41 шкалу: 7 шкал суб'єктивного благополуччя, 4 шкали відчуття когерентності, 6 шкал посттравматичного зростання, 8 шкал копінг-стратегій, 3 шкали ціннісних орієнтацій; 1 шкала довіри, 1 – загальної самоєфективності, 11 шкал суб'єктивної оцінки – інтернальності/екстернальності, активності адаптації, вираженості того, якою мірою опитуваного зачепив воєнний конфлікт, рівня безпеки, адаптованості до наслідків воєнного конфлікту, негативних емоційних переживань, якості життя, психологічного благополуччя, стану здоров'я, задоволення від життя, ставлення до майбутнього.

Щоб визначити зміст психологічних стратегій та особливості адаптації педагогічної спільноти, отримані в процесі дослідження результати було проаналізовано за допомогою методів статистичної перевірки значущості емпіричних даних.

Аналіз результатів дослідження. Дослідження було спрямоване на виявлення особливостей адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. В цьому контексті респонденти давали відповідь на запитання, якою мірою їх та їхні сім'ї зачепив воєнний конфлікт на сході України. Результати суб'єктивного оцінювання показали, що 32% респондентів воєнний конфлікт зачепив досить відчутно (із них 4% – катастрофічно), 9% – узагалі не зачепив, 59% – зачепив незначною мірою. В емоційному контексті теперішніх умов 41% респондентів часто (із них 4% – постійно) відчують негативні емоційні переживання (поганий настрій, тривогу, депресію, відчай), 58% – час від часу, іноді. Це дає підстави говорити про те, що події, які відбуваються в нашій країні, безумовно, є джерелом травматичного особистого досвіду для багатьох її громадян. Люди, які живуть далеко від епіцентру воєнного конфлікту, також психологічно занурені в дійсність, що пов'язана із ситуацією на сході країни.

Процес адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту ми розглядали з позиції суб'єктивного оцінювання респондентами процесу адаптації, особистої адаптованості до таких умов та задоволення базових життєвих потреб. Така суб'єктивна оцінка особистої адаптованості представників спільноти є одним із показників її адаптаційного потенціалу. І хоча вербальні оцінки пристосування, як зазначає О. Г. Злобіна, не завжди відображають реальний ступінь адаптації та мають інтерпретуватися разом з іншими об'єктивними показниками, вони все ж дають можливість уявити картину соціальних трансформацій у суб'єктивному вимірі на основі оцінювання людьми своїх можливостей "вписатися" у відповідний соціальний контекст [2, с. 50] – контекст, що змінюється внаслідок війни. За цими показниками розподіл досліджуваних виявився таким: високий рівень адаптованості виявлено у 21% респондентів (41 особа); середній – у 59% (119 осіб), низький – у 20% (40 осіб).

Індикатором високого ступеня адаптованості стало віднесення себе до групи тих, хто активно долучився до нового життя, проявляє ініціативу (таких серед досліджуваних виявилось 48%), а індикатором низької адаптованості – зарахування себе до групи тих, хто не має бажання пристосуватися до актуальної ситуації, живе як прийдеться в очікуванні змін на краще (таких – 21% респондентів). Тих, хто не знає, як бути в цій ситуації, і тих, кому було важко відповісти на це запитання, відповідно виявилось 5 і 26% (тобто 11 і 52 особи).

Важливо було також визначити ступінь незалежності, самостійності, відповідальності, активності особи щодо свого життя в таких умовах. Для цього в анкету було введено питання, від чого чи від кого залежить те, як складається життя особи. Аналіз результатів показав, що 84% педагогів покладають відповідальність за те, як складається їхнє життя, на себе (інтернальний локус контролю) і лише 16% вважають, що це залежить від обставин та інших людей (екстернальний локус контролю), – відповідно 12% і 4%.

Що ж до суб'єктивної оцінки рівня психологічного благополуччя в теперішніх умовах життя, то 26% респондентів оцінили його як високий, 51% – як середній, 21% – як низький. Половина опитаних педагогів задоволені станом свого здоров'я, майже третина – навпаки, не задоволені ним. За результатами суб'єктивного оцінювання педагогами задоволеності від того, як складається їхнє життя, 52% оцінили цей рівень як високий, 26% – як середній і 22% – як низький.

Узагальненою характеристикою адаптивного потенціалу є картина майбутнього: якщо людина уявляє своє майбутнє в позитивному світлі, то можна говорити про високу самооцінку її адаптивного потенціалу – і навпаки (в анкеті є питання про оцінку свого майбутнього або майбутнього своєї сім'ї через 10 років). Отже, результати суб'єктивної оцінки став-

лення до майбутнього показали, що 68% респондентів оцінюють своє майбутнє позитивно, 6% – негативно, 26% уявляють його невизначно або нічого не можуть про це сказати взагалі. Що ж до того, наскільки безпечно респонденти почуваються в нинішніх умовах життя, то 40% опитаних відчувають небезпеку, 60% почуваються досить безпечно.

Інтегральний показник посттравматичного зростання у більшості або високий (у 45%), або середній (у 46%), і лише у 9% він низький. Найбільш позитивні зміни внаслідок воєнного конфлікту пов'язані з такими факторами, як:

- підвищення цінності життя (високий рівень зростання зафіксовано у 38%, середній – у 46% респондентів);
- духовні зміни та нові можливості (відповідно у 30% та 29% досліджуваних виявлено високий рівень зростання, у 49% та 44% – середній).

Такі результати свідчать про те, що в умовах суспільних змін, зумовлених воєнним конфліктом, у представників педагогічної спільноти зростає впевненість у своїх можливостях, у своїй здатності змінювати життя на краще; вони краще розуміють духовні потреби – як свої, так і інших людей, відчувають більшу близькість з іншими та підтримку оточення в складних ситуаціях, у них посилюється бажання налагоджувати стосунки та сприяти взаємопорозумінню. Самоефективність як прагнення до реальної компетентності задля ефективного подолання мінливості й стресовості обставин, як переконаність у своїй спроможності відповідати будь-яким вимогам обставин чи долати непередбачуваність нової ситуації також є важливим індикатором неабиякого адаптаційного потенціалу освітян: у 43% виявлено високий її рівень, у 46% – середній, в 11% – низький.

Висновки. Отже, попередній аналіз результатів дослідження засвідчив, що характерна для освітян переконаність у власній самоефективності та самозарядності, досить високі показники позитивної адаптації (посттравматичного зростання), зрозумілості та сенсовності світу є виявом того психологічного ресурсу педагогічної спільноти, який забезпечує успішність її адаптації. Результати суб'єктивного оцінювання особистої адаптованості, локусу контролю, бачення свого майбутнього дають підстави говорити про досить високий рівень адаптивного потенціалу педагогічної спільноти в контексті її адаптації до суспільних змін, спричинених воєнним конфліктом. З огляду на результати теоретичного аналізу проблеми можна стверджувати, що розвиток педагогічної спільноти, само собою, передбачає посилення внутрішньої інтеграції, згуртованості цієї спільноти, а результати емпіричного дослідження особливостей її адаптації до наслідків воєнного конфлікту підтверджують припущення про наявність у неї досить потужного адаптаційного ресурсу.

Ситуація в суспільстві вимагає від спільноти освітян консолідації та активізації колективних зусиль, зокрема щодо підвищення адаптивності до суспільних змін, спричинених воєнним конфліктом, – причому не

лише від самої педагогічної спільноти, а й інших груп населення. Важливо усвідомлювати роль педагогічної спільноти у вирішенні проблем, її спроможність щодо цілеспрямованої діяльності. Це дає підстави говорити про значний потенціал спільноти до об'єднання, що робить її життєздатною, спроможною існувати в цій ролі, зокрема в кризові періоди суспільного розвитку.

Перспективи подальших досліджень полягають у реалізації соціально-психологічних засобів підвищення компетентності педагогічних працівників щодо соціально-психологічних проблем адаптації до кризових умов, в активізації зусиль педагогічної спільноти з вироблення конструктивних стратегій адаптації до суспільних змін унаслідок воєнного конфлікту та наданні соціально-психологічної підтримки різним категоріям населення в процесі їх адаптації до таких змін.

Література

1. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / Вадим Васютинський. – Київ : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
2. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів – Київ : Друк. “Бізнесполіграф”, 2010. – 116 с.
3. *Осин Е. Н.* Чувство связности как показатель психологического здоровья и его диагностика / Е. Н. Осин // Психологическая диагностика. – 2007. – № 3. – С. 22–40.
4. Педагогічна спільнота: психосоціальний аспект : кол. моногр. / за ред. О. А. Донченко. – Київ : Пед. думка, 2007. – 192 с.
5. *Петрунько О. В.* Консолідувальний потенціал педагогічної спільноти в умовах суспільних змін / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології : зб. статей / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2016. – Вип. 2 (16). – С. 146–156.
6. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : навч.-метод. посіб. / [Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін, А. Максименко, С. Богданов, О. Бойко ; за заг. ред. Н. Гусак] ; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – Київ : НаУКМА, 2017. – 92 с.
7. *Antonovsky A.* The Sense of Coherence as a Determinant of Health / Antonovsky A. // Advances Institute for Advancement of Health. – 1984. – Vol. 1. – № 3. – P. 37–50.
8. *Norris F. H.* Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness / Fran H. Norris, Susan P. Stevens, Betty Pfefferbaum [et al.] // Am J Community Psychol. Springer Science + Business Media. – 2008. – Vol. 41, Is. 1–2. – P. 131–134.
9. *Tedeschi R. G.* Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / Tedeschi R. G., Calhoun L. G. // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–18.

Reference

1. Vasiutynskyi, V. O. (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty* [The psychological measuring of community]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
2. *Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sotsiologiv* (2010). [A crisis is in Ukraine of one defeat Look of sociologists]. Kyiv: Biznespoligraf Publ. (ukr).
3. Osin, Ye. N. (2007). Chuvstvo svyaznosti kak pokazatel psikhologicheskogo zdorovya i ego diagnostika [The Sense of Coherence as a Indicator of Psychological Health and Its Dignostic], *Psikhologicheskaya diagnostika* [Psychological Dignostic], 3, 22–40 (rus).
4. Donchenko, O. A. (Ed.). (2007). *Pedahohichna spilnota: psykhosotsialnyi aspekt* [Pedagogical community: psychological and social aspect]. Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
5. Petrunko, O. V. (2016). Konsoliduvalnyi potentsial pedahohichnoi spilnotu v umovakh suspilnykh zmin [Consolidation potential of pedagogical community in social transformation realities]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 146–156 (ukr).
6. Gusak, N., Chernobrobkin, V. (et al.) (2017). *Psykhosotsialna pidtrymka v umovakh nadzvychainykh sytuatsii: pidkhid resiliencie* [Psychological Support in conditions of Unordinary Situations: resilience approach]. Kyiv (ukr).
7. Antonovsky, A. (1984). The Sense of Coherence as a Determinant of Health. *Advances Institute for Advancement of Health*, 1 (3), 37–50.
8. Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B. (et al.) (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41 (1-2), 131–134.
9. Tedeschi, R. G., Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18.

Коробка Л. Н. Особенности адаптации педагогического сообщества к последствиям военного конфликта: социально-психологический аспект

Представлены основы организации и результаты эмпирического исследования особенностей адаптации педагогического сообщества к изменениям в обществе вследствие военного конфликта. Определен диагностический инструментарий, обоснована целесообразность рассмотрения процесса адаптации сообщества к последствиям военного конфликта с позиции субъективной оценки его адаптивности к таким условиям и удовлетворенности базовых жизненных потребностей как одного из показателей адаптационного потенциала сообщества. На основе анализа результатов исследования показано, что убежденность в собственной самоэффективности и самоуправляемости, высокие показатели посттравматического роста (позитивной адаптации), постижимости как способности структурировать информацию, прогнозировать развитие событий и убежденность в наличии смысла жизни и мира являются проявлением того социально-психологического ресурса сообщества, который обеспечивает успешность его адаптации. Результаты субъективной оценки адаптивности, локуса контроля, видения своего будущего, посттравматического роста и самоэффективности позволяют говорить о достаточно высоком уровне адаптационного потенциала педагогического сообщества, что делает это сообщество жизнеспособным, способным к активизации своих усилий

по повышению собственной адаптивности к изменениям в обществе, обусловленным военным конфликтом.

Ключевые слова: адаптация, педагогическое сообщество, адаптационный потенциал, последствия военного конфликта, посттравматический рост, активизация усилий сообщества, повышение адаптивности.

Korobka L. M. Specifics of pedagogical community adaptation to the consequences of the armed conflict: a social and psychological aspect

The article presents the organization and the results of the empirical study on the specifics of pedagogical community adaptation to the changes in the society caused by the armed conflict. The article describes the diagnostic tools and rationalizes investigation of the community adaptation process from the perspective of the subjective assessment of its adaptability to those conditions and satisfaction of its members' basic life needs, which is an indicator of the community adaptive potential. The findings of the study show that belief in self-efficacy and self-manageability, high rates of posttraumatic growth (positive adaptation), comprehensibility as the ability to structure information and predict further developments, as well as the conviction of the meaning of life are the manifestations of the social and psychological resource of community which ensures its successful adaptation. The results of the subjective assessment of adaptability, locus-control, prospects for the future, post-traumatic growth and self-efficacy prove a sufficiently high level of the adaptive potential of the pedagogical community. This makes the community viable, capable of intensifying efforts to increase adaptability to the consequences of the armed conflict.

Key words: adaptation, pedagogical community, adaptation potential, consequences of the armed conflict, post-traumatic growth, activation of community efforts, increase of adaptability.

ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ СПІЛЬНОТИ ВОЛОНТЕРІВ ДО УМОВ І НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В ПРОЦЕСІ ОПРАЦЮВАННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ

В. В. Мяленко, м. Київ

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження виокремлено типові способи подолання травми в спільноті волонтерів: переживання несправедливості зовнішнього світу та негативного образу “Я”; проживання контролюваності зовнішнього світу та позитивного образу “Я”; гостре переживання травми; системна рефлексія як спосіб подолання тривожності; квазірефлексивна активність і дисимуляція; деструктивне служіння іншим людям; конструктивне служіння іншим людям; агресивне відсторонення; егоцентричне усамітнення; покірність долі; об’єктна позиція; подолання самозневаги. Відповідно до показників (суб’єктність, рефлексивність, травматичність, використання певного копінгу) способи подолання травми умовно розподілено на адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні стратегії. Зроблено висновок, що в процесі адаптації одні стратегії є тимчасовими, перехідними до більш зрілих або, навпаки, регресивних, інфантильних реакцій, тоді як інші достатньо сформовані та закріплені в досвіді українських спільнот. Показано, що такий підхід цілком придатний для диференційованого психологічного втручання, подолання конкретних деструктивних станів, які провокують дезадаптивну поведінку волонтерів.

Ключові слова: спільнота, адаптація, травма, рефлексія, копінг.

Постановка проблеми. Сучасні українські реалії вимагають від кожної людини високого рівня гнучкості та адаптованості. За останні декілька років нація зіткнулася з такими болючими проблемами, з якими не стикалася більше ніж півстоліття. Знову війна, і знову з неї повертаються чоловіки. Труднощі пристосування переживають всі учасники цього досвіду. І, як правило, травматичним він стає для всіх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Колективні травми не так давно потрапили у фокус уваги психологів [9; 10]. Травматичну послідовність та особливості її вияву докладно описували, наприклад, П. Штомпка і Р. Мертон [7]. Особливості проживання травматичних подій українцями вивчали, зокрема, П. П. Горностаї, О. Т. Плетка та інші дослідники [1].

Узагальнення результатів теоретичних розвідок, власне, і дало нам змогу сформулювати концепцію проживання та опрацювання травматичного досвіду. Як стверджують психологи, у процесі розгортання травми, на етапі “інтерпретації подій”, процес ідентифікації колективного суб’єкта певним чином окреслює зміст травми. Кожна група переживає

“власну” травму – важливо, з якою групою ідентифікує себе суб’єкт і якою мірою він поділяє травматичні події та їх інтерпретацію з інгрупою.

Опрацювання травматичного досвіду сучасними українцями ускладнюється через непрості в історичному минулому і сьогодні відносини з Росією. “Незаліковані” болючі рани у вигляді Голодомору, Червоного терору, насильницького захоплення територій України Російською імперією повертають українську спільноту на все нові і нові кола травматичної послідовності.

Припускаємо, що різні спільноти використовують різні стратегії опрацювання травматичного досвіду. Як робоче визначення *психологічної стратегії опрацювання травматичного досвіду суспільства* ми пропонуємо таке: колективний феномен переживання подій, які інтерпретуються як травматичні; частково неусвідомлювані, спрощені моделі поведінки, які можна проаналізувати за принципом когнітивного, конативного та поведінкового компонентів. *Когнітивний* компонент – це особливості інтерпретативної моделі, рівень усвідомленості, переоцінка минулого досвіду, норм тощо. *Конативний* пов’язаний з рівнем відреагування (наприклад, якщо є заборона на почуття провини або відреагування болю). У *поведінковому* відображається рівень активності, участі (наприклад, відмова визнати та змінити ставлення до події та певної групи людей).

Вважаємо, що завдяки такому підходу можна “схопити” кумулятивний ефект впливу соціуму на особу, усвідомлене або неусвідомлене її прагнення відповідати еталонам реагування/поведінки референтної для себе групи, зміну каналів соціальних відносин тощо.

Мета статті: дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти волонтерів до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на поставлену мету ми скористалися у своїй роботі адаптованим для постраждалих в Україні варіантом Шкали для клінічної діагностики ПТСР [2]; опитувальником “Диференційний тип рефлексії” Д. О. Леонтьєва, Є. М. Осіна, Г. М. Лаптевої, А. Ж. Саліхової [5, с. 145–150]; методикою “Шкала базових переконань” Р. Янова-Бульмана, адаптованою та рестандартизованою М. А. Падун та А. В. Котельниковою [4]; методикою для психологічної діагностики копінг-механізмів Е. Хейма, адаптованою колективом лабораторії клінічної психології під керівництвом Л. Й. Вассермана [3, с. 23–29]. Щоб з’ясувати, з якою групою респондент себе ідентифікує, якою мірою він поділяє думку щодо травматичних подій та їх інтерпретацію з інгрупою, ми ставили йому пряме запитання на самовизначення: “До якої категорії людей Ви себе відносите?”. Опитуваному пропонувалися такі відповіді: переселенець із Криму; учасник АТО; член сім’ї учасника АТО; житель України; переселенець зі східної України; волонтер; інше.

У дослідженні взяли участь 380 респондентів, серед них 181 особа віком від 20 до 30 років, 93 особи – віком від 31 до 40 років, 85 осіб – віком від 41 до 50 років та 21 особа – віком від 51 до 60 років. Вибірка включала 136 чоловіків і 244 жінки, у тому числі неодружених – 165 осіб, розлучених – 55 та сімейних – 156 осіб. Вищу освіту мали 220 осіб, незакінчену вищу – 52 особи, середню спеціальну – 82 особи, закінчили середню школу 26 осіб. Найбільша частина обстежуваних – 224 – особи проживала в Центральній Україні, 86 осіб мешкали у Східній, 59 – у Західній Україні та 11 осіб – у Південній. Кількісний склад за групами, щодо яких ідентифікувала себе особа, був такий: жителі України – 268 осіб, соціальні працівники і волонтери – 160, члени сімей учасників АТО – 62 особи.

Наступний етап роботи, що передбачав проведення *математичних і аналітичних процедур*, дав змогу з'ясувати психологічні стратегії адаптації різних спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду. На основі факторного аналізу результатів дослідження спільноти соціальних працівників і волонтерів було виокремлено сім факторів (сумарна дисперсія – 65,6%), величина критерію адекватності Кайзера–Мейєра–Олкіна – 0,544, рівень вірогідності – 0,000).

Перший фактор можна інтерпретувати як *“Переживання несправедливості зовнішнього світу і негативного образу “Я” – “Проживання контрольованості зовнішнього світу і позитивного образу “Я”* (внесок у сумарну дисперсію – 15,5%). До нього належать такі індикатори: “Іноді я так сильно переживаю через власні помилки, що не в змозі хоч щось зробити, аби виправити їх” (0,76); “Непорядні люди дуже рідко дістають те, на що заслуговують” (0,75); “Я постійно думаю про свої невдачі” (0,73); “Навряд чи щось зможе завадити мені взяти від життя все, що я хочу” (-0,47); “Я завжди впевнений, що є вихід зі складної ситуації” (-0,56); “Загалом я ставлю себе досить високо” (-0,59).

Позитивний полюс фактору “Переживання несправедливості зовнішнього світу і негативного образу “Я” відображає майже безнадійну, безвихідну ситуацію, яку в транзактному аналізі визначають як “Я – не О’Кей, Ти – не О’Кей”. Така особа сконцентрована на власних, найчастіше негативних, переживаннях. Ці переживання блокують будь-яку її активність, починання, спроби щось виправити або спрогнозувати. Вона має негативний образ “Я”, доволі низько оцінює власний потенціал, здібності, можливості і навіть зовнішній вигляд, схильна до самозвинувачення та самозневаги. У неї спостерігаються стійкі симптоми підвищеної збудливості, труднощі із засинанням та порушення сну. Зовнішній світ така людина сприймає як завжди негативно налаштований, несправедливий і неконтрольований. Він здається їй настільки непередбачуваним, що вона не

бачить ніяких можливостей, не відчуває своїх ресурсів і навіть не намагається змінити щось на краще. Це доволі свідома безнадійна позиція.

Від'ємний полюс фактору "Проживання контрольованого зовнішнього світу і позитивного образу "Я" відображає здорову позицію щасливої людини. У транзактному аналізі цю позицію визначають як "Я – О'Кей, Ти – О'Кей". Така особа має позитивний образ "Я", доволі високо ставить себе, виявляє самоповагу та сприймає себе такою, якою вона є, відчуваючи при цьому власну цінність та успішність. Світ вона сприймає як доброзичливий, доволі контрольований і такий, що дає безліч можливостей. Така людина вміє прогнозувати майбутнє і свої здобутки в ньому.

Другий фактор, що дістав назву "*Гостре переживання травми*" (внесок у сумарну дисперсію – 13,3%), представлений такими індикаторами: "Мені доводиться доклатати зусиль, аби уникнути думок і почуттів (печалі, провини, безсилля, страху, гніву або ін.), пов'язаних з пережитими під час війни подіями" (0,81); "Я уникаю подій або ситуацій, які нагадують про пережите (наприклад, не ходжу на заходи; уникаю тих місць, які можуть нагадати про минуле; не дивлюся фільми про це" (0,78); "У мене виникають сильні переживання в той момент, коли я згадую про пережите" (0,77). Цей фактор відображає внутрішній світ травмованої людини, її намагання подолати ці стани. Така людина не відчуває себе в безпеці, її охоплюють сильні переживання, коли вона згадує про війну на сході України або бачить щось таке, що здатне нагадати їй про це (людей у військовій формі, бойову техніку тощо). Їй сняться тривожні, неприємні сни, вона лякається, коли раптом чує гучні звуки; вона страждає від флешбеків, гніву, агресії або дратівливості, від нездатності зосередити свою увагу. Такі особи намагаються уникати думок і почуттів, подій і ситуацій, пов'язаних з війною. Їхньою особливістю є втрата здатності і потреби прогнозувати, будувати плани на майбутнє. Їхнє життя змінилося, вони втратили інтерес до того, що було важливим раніше, і потребу в спілкуванні, близькості з іншою людиною. І, що важливо, ці особи намагаються прийняти і пережити те, що відбувається, і себе в цьому процесі.

Третій фактор – "*Системна рефлексія*" (внесок у сумарну дисперсію – 9,1%) – об'єднав такі індикатори: "У багатьох ситуаціях слід спочатку розібратися у власних бажаннях і почуттях" (0,82); "Можна сказати, що я собі подобаюсь" (0,76); "Самопізнання допомагає розуміти інших людей" (0,74). Аби уніфікувати всі стратегії, ми визначили цей фактор як "системну рефлексію", проте найбільш точно його сенс відображає визначення "самопізнання через рефлексію інших та себе". Особа, яка обирає таку стратегію, спрямована на пізнання себе, інших та світу. Для цієї людини важливий процес розуміння себе або іншої людини. Вона звертає увагу на реакції, почуття, поведінку, переживання як власні, так і іншої людини. Така особа свідомо обирає системний підхід, уміє бачити

ситуацію очима опонента, звертає увагу на деталі та інтегрує їх у цілісну картину. Їй притаманний позитивний образ “Я”, вона високо себе ставить і подобається собі. Можливо, тому їй зазвичай щастить. Світ такої людини доволі контрольований і справедливий. Вона здатна змодельовати власні вчинки та отримати бажане. Крім того, вона здатна діяти так, аби досягти найбільш ефективного результату.

Четвертий фактор – *“Недоброзичливість зовнішнього світу – доброзичливість зовнішнього світу”* (внесок у сумарну дисперсію – 8,9%) – об’єднує такі індикатори: “Я вважаю, що людям довіряти не можна (0,69); “Навряд чи я зможу повністю довіритися кому-небудь” (0,63); “Колі в мене щось іде не так, мені складно від цього відволіктися” (0,56); “У більшості випадків добрі люди отримують у житті те, на що заслуговують” (-0,50); “У цілому люди гідні довіри” (-0,56); “У своїй більшості люди добрі і готові прийти на допомогу” (-0,79). Цей фактор відображає дихотомічну модель доброзичливого і недоброзичливого до людини світу. Позитивний полюс відповідає стратегії, яка відображає об’єктивний підхід до власної особи. Світосприйняття таких людей відображає недоброзичливість, несправедливість світу. Надзвичайно важливим є те, що вони не довіряють ані іншим людям, ані світові в цілому. Вони сумніваються і у своїй здатності довіряти іншим, і в гідності інших людей. З від’ємним полюсом пов’язані переваги осіб, які обирають суб’єктивну позицію щодо світу; їхній світ доброзичливий, привітний, толерантний. Такі особи здатні довіритися іншій людині і світові взагалі. Зазначені особливості підтримуються позитивним образом “Я” та здатністю до самоаналізу.

До **п’ятого фактору** – *“Квазірефлексивна активність”* (внесок у сумарну дисперсію – 7,4%) – увійшли такі індикатори: “Я люблю уявляти випадкові зустрічі” (0,66); “Я люблю пофантазувати” (0,63); “Я часто фантазую про те, що моє життя могло б скластися інакше” (0,61). Цей фактор корелює зі стратегією занурення у власний фантазійний світ, уникання взаємодії з реальним світом. Активність такої людини спрямована на об’єкти, які не мають стосунку до актуальної життєвої ситуації, відірвана від буття у світі. Така особа відмовляється сприймати себе в реальній складній ситуації. Вона не здатна до проблемного аналізу або системної рефлексії, тому що бачить лише окремі, розрізнені елементи. Їй важко поєднати їх у цілісну картину, визначитися із власними потребами.

Шостий фактор – *“Деструктивне служіння іншим людям – конструктивне служіння іншим людям”* (внесок у сумарну дисперсію – 6,5%) – утворюють такі компоненти: “Як правило, хороших людей супроводжують щастя та успіх” (0,53); “Я пригнічую емоції в собі (0,44); “Я ізольована від інших, намагаюся залишитися наодинці із собою” (0,42); “За великим рахунком, людей не дуже хвилюють проблеми інших” (-0,46); “Я зазвичай замислююся над причинами того, що зі мною відбувається”

(-0,59); “Аналізуючи власні дії, я дізнаюся про себе щось нове” (-0,68). Позитивний полюс шостого фактору відповідає моделі деструктивного служіння іншим людям. Особа, яка обирає цю стратегію, сприймає світ як справедливий, доброзичливий. При цьому вона пригнічує власні емоції, ізолюється, намагається залишитися наодинці. У межах транзактного аналізу це позиція “Я – не О’Кей, Ти – О’Кей”. У цій позиції людина почувається менш значущою і здібною, ніж інші. Найчастіше вона буде хотіти, прагнути, щоб хтось інший щось зробив за неї, адже в іншого це вийде краще. Імовірно, їй захочеться покинути іншу людину через збентеження або дискомфорт. Транзактний аналітик С. Карпман вважав, що така позиція може набувати двох форм – ролі *Рятівника* або ролі *Переслідувача* (в контексті драматичного трикутника). Якщо особа обирає першу роль, то відчуває, що повинна “робити щось для” Іншого, з імпліцитним (а іноді експліцитним) повідомленням, що Інший не здатен робити це для себе самостійно. (Також малоймовірно, що Він запитає в Іншого, чи треба Іншому взагалі це робити!). Якщо особа обирає роль Переслідувача, то вона докорятиме Іншому, лаятиме, утискуватиме або критикуватиме його за все те, що Він (нібито) розуміє неправильно. Особа робить Іншого причиною усіх своїх неприємностей: без Нього його життя було б набагато кращим. Це гнівна позиція, яка, врешті-решт, призводить до того, що Переслідувач захоче “позбавитися” від Іншого [9]. Від’ємний полюс шостого фактору корелює зі стратегією “конструктивне служіння іншим людям”. Носії цієї стратегії оцінюють світ як доброзичливий та контрольований. Їм притаманна системна рефлексія, тому вони бачать взаємозалежність “причина-наслідок”. А працюючи з іншими людьми, вони обирають як модель співробітництво.

Сьомий фактор – “*Агресивне відсторонення*” (внесок у сумарну дисперсію – 4,9%) – сформувавши такі компоненти: “Я скаженію, стаю агресивним” (0,79); “У мене трапляються “прогалини” в пам’яті, коли я не можу згадати якісь деталі минулої травматичної події (імена, обличчя, послідовність подій)” (0,64); “Я пригнічую емоції в собі” (0,46). Цей фактор об’єднав неадаптивні копінг-стратегії. Носій такого досвіду перенасичений травматичними переживаннями. Не маючи ресурсу, аби впоратися з ними, особа або повністю витискає із свідомості власні переживання і в неї трапляються “прогалини в пам’яті”, або вона стає злобною, схильною до спонтанних агресивних реакцій. Світ такої людини неконтрольований і небезпечний. Проте це майже не має значення, адже людина більше переймається тим, що не може впоратися із собою.

Отже, за результатами факторного аналізу було виокремлено стратегії адаптації спільноти волонтерів і соціальних працівників до умов та наслідків воєнного конфлікту (рис.). Розподіливши перелічені вище стратегії за відповідними векторами, ми відтак спробували охарактеризувати

ці вектори за рівнем їхньої адаптивності. Так, перший вектор – *Суб'єктності* – об'єднав такі стратегії: доброзичливість зовнішнього світу; проживання контрольованого зовнішнього світу та позитивного образу “Я”; недоброзичливість зовнішнього світу; переживання несправедливості зовнішнього світу та негативного образу “Я”. Другий вектор – *Рефлексії* – сформувавши такі стратегії, як системна рефлексія і квазірефлексивна активність. Третій вектор – *Травмованості* – відповідає стратегії гострого переживання травми. І четвертий вектор – *Копінгу* (або поведінкових патернів) – поєднує в собі конструктивне служіння іншим людям, агресивне відсторонення, деструктивне служіння іншим людям.

За ступенем адаптивних можливостей стратегії було розподілено на три групи – адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні. До *адаптивних стратегій* віднесено: доброзичливість зовнішнього світу; проживання контрольованого зовнішнього світу та позитивного образу “Я”; системну рефлексію; конструктивне служіння іншим людям. *Відносно адаптивні стратегії* об'єднали квазірефлексивну активність та гостре переживання травми. *Неадаптивними стратегіями* визнано такі: недоброзичливість зовнішнього світу; переживання несправедливості зовнішнього світу та негативного образу “Я”; агресивне відсторонення; деструктивне служіння іншим людям.

Висновки. Отже, за результатами факторного аналізу було виокремлено стратегії адаптації спільноти волонтерів до умов та наслідків воєнного конфлікту: переживання несправедливості зовнішнього світу та негативного образу “Я”; проживання контрольованості зовнішнього світу та позитивного образу “Я”; гостре переживання травми; системна рефлексія; недоброзичливість зовнішнього світу; доброзичливість зовнішнього світу; квазірефлексивна активність; деструктивне служіння іншим людям; конструктивне служіння іншим людям; агресивне відсторонення. Зазначені стратегії було розподілено за відповідними векторами та охарактеризовано за рівнем їх адаптивності. За ступенем адаптивних можливостей серед стратегій виокремлено три групи: адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні.

Такий підхід уможливорює конкретне, “крапельне” втручання в разі виникнення тієї чи тієї проблеми, дає змогу більш ефективно долати деструктивні стани, які провокують дезадаптивну поведінку. Позитивний досвід проживання та подолання дезадаптивних станів створює ефект своєрідного “шеплення”, що стає запорукою більш м'якого, гуманного зараджування можливим у майбутньому проблемам.

Загальна картина аналізу отриманих результатів дозволяє зробити припущення, що ми отримали “фотографію” опрацювання травматичного досвіду. Певні стратегії є тимчасовими, перехідними етапами до більш зрілої або, навпаки, регресивної, інфантильної реакції. Деякі стратегії мо-

жна визначити як уже досить сформовані та закріплені в досвіді українських спільнот.

Література

1. *Горностай П. П.* Колективна травма і групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. – Київ, 2012. – Спец. вип.: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – С. 89–95.
2. *Малкина-Пых И. Г.* Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – Москва : Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).
3. *Набиуллина Р. Р.* Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция) / Р. Р. Набиуллина, И. В. Тухтарова. – Казань : Казан. гос. мед. акад., 2003. – 99 с.
4. *Падун М. А.* Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. А. Падун, А. В. Котельникова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 98–106.
5. Разработка методики дифференциальной диагностики рефлексивности / Леонтьев Д. А., Лаптева Е. М., Осин Е. Н., Салихова А. Ж. // Рефлексивные процессы и управление : сб. материалов VII Междунар. симп. 15-16 окт. 2009 г. / под ред. В. Е. Лепского. – Москва : Когито-Центр, 2009. – С. 145–150.
6. “Травма войны”: Тест для жителей зоны АТО [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fdu.org.ua/psychological/test8_results.
7. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
8. *Gagny M. A.* The Role of Dependency and Colonialism in Generating Trauma in First Nations Citizens / Yehuda Y. et al. // International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. – New York and London : Plenum Press, 1998. – P. 355–372.
9. *Karpman S.* (1968). Fairy tales and script drama analysis [Electronic resource] / S. Karpman // Transactional Analysis Bulletin. – Is. 7(26). – P. 39–43, Access mode: <http://karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>.
10. *Kestenberg J.* Psychoanalysis of children of survivors of the Holocaust: case presentation and assessment / J. Kestenberg // Journal of the American Psychoanalytic Association. – 1983. – Is. 28. – P. 775–804.

References

1. Hornostay, P. P. (2012). Kolektyvna travma i hrupova identychnist [Collective trauma and group identity]. *Psychologichni perspektivy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malyykh, serednykh ta velykykh hrup* [Psychological prospects. Special producing: issues of the day of psychology of small, middle and large groups], 2, 89–95 (ukr).
2. Malkina-Pykh, I. G. (2005). *Ekstremalnyye situatsii* [Extreme situations]. Moscow: Eksmo Publ. (rus).
3. Nabiullina, R. R., Tuhtarova, I. V. (2003). *Mekhanizmy psikhologicheskoy zashchity i sovladaniya so stressom (opredeleniye, struktura, funktsii, vidy,*

- psikhoterapevticheskaya korrektsiya*) [Mechanisms of psychological protection and mastering stress (definition, structure, functions, types, psychotherapeutic correction)]. Kazan (rus).
4. Padun, M. A., Kotelnikova, A. V. (2008). Modifikatsiya metodiki issledovaniya bazisnykh ubezhdeniy lichnosti R. Yanoff-Bulman [Modification of a technique of a research of basic beliefs of the personality R. Yanoff-Bulman]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 29 (4), 98–106 (rus).
 5. Leontyev, D. A., Lapteva, E. M., Osin, E. N., Salikhova, A. Zh. (2009). Razrabotka metodiki differentsialnoy diagnostiki reflektivnosti [Development of a technique for differential diagnostics of reflexivity]. *Refleksivnyye protsessy i upravleniye* [Reflexive processes and control: 7th Int. Symp. 15-16 October, 2009]. Moscow: Kogito-Tsentr Publ. (rus).
 6. “Trauma voyny”: Test dlya zhitel'ey zony ATO [“Trauma of war”: Test for residents of the ATO zone], from http://www.fdu.org.ua/psychological/test8_results.
 7. Shtompka, P. (2001). Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obshchestve [Cultural trauma in postcommunist society]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Social research], 2, 3–12 (rus).
 8. Gagnй, M. A. (1993). The Role of Dependency and Colonialism in Generating Trauma in First Nations Citizens. In Y. Yehuda et al. *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York and London: Plenum Press, 355–372.
 9. Karpman, S. (1968). Fairy tales and script drama analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 7(26), 39–43, from <http://karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>.
 10. Kestenberg, J. (1983). Psychoanalysis of children of survivors of the Holocaust: case presentation and assessment. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28, 775–804.

Мяленко В. В. Психологические стратегии адаптации сообщества волонтеров к условиям и последствиям военного конфликта в процессе обработки травматического опыта

На основе анализа результатов эмпирического исследования выделены типичные способы преодоления травмы в сообществе волонтеров: переживание несправедливости внешнего мира и негативного образа “Я”; проживание контроля/реуемости внешнего мира и положительного образа “Я”; острое переживание травмы; системная рефлексия как способ преодоления тревожности; квазирефлексивная активность и диссимуляция; деструктивное служение другим людям; конструктивное служение другим людям; агрессивное избегание; эгоцентрическое уединение; покорность судьбе; объектная позиция; преодоление самобичевания. Соответственно показателям (субъектность, рефлексивность, травматичность, использование определенного копинга) способы преодоления травмы условно разделены на адаптивные, относительно адаптивные и неадаптивные стратегии. Сделан вывод, что в процессе адаптации одни стратегии являются временными, переходными этапами к более зрелым или, наоборот, регрессивным, инфантильным реакциям, в то время как другие достаточно сформированы и закреплены в опыте украинских сообществ. Показано, что такой подход вполне пригоден для

дифференційованого втручання, подолання конкретних деструктивних станів, провокуючих дезадаптивне поведіння волонтерів.

Ключевые слова: сообщество, адаптация, травма, рефлексия, копинг.

Myalenko V. V. Psychological strategies of volunteer community adaptation to the military conflict conditions and consequences in the course of working out traumatic experience

The author elaborates on the results of the empirical data analysis and determines typical ways of overcoming trauma in the volunteer community, which are: experiencing of injustice of the surrounding world and negative “self” image; experiencing of the surrounding world controllability and positive “self” image; acute trauma experience; systemic reflection as a way to overcome anxiety; quasireflexive activity and destimulation; destructive service to people; constructive service to other people; aggressive dissociation; egocentric isolation; resignation; lack of subjectivity; overcoming lack of self-respect. Those ways have been analyzed according to subjectivity, reflexivity, traumatic affect and coping underlying them, and divided into adaptive, relatively adaptive and nonadaptive strategy groups. The author has made a conclusion that in the course of adaptation some strategies are temporary and transitional leading to more mature or, on the contrary, regressive reactions, and the others are quite well shaped and rooted in the experience of the Ukrainian communities. That approach is applicable to the differentiated psychological interference and overcoming of actual destructive conditions, which provoke volunteers’ disruptive behavior.

Key words: community, adaptation, trauma, reflection, coping.

ПСИХОЛОГІЧНІ ТРУДНОЩІ НАБУТТЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ОСОБАМИ, ЩО ВІДЧУЛИ НАСЛІДКИ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. Ю. Вінков, м. Київ

З'ясовано, що в процесі набуття соціального капіталу важливе значення має усвідомлення спільнотою впливу наслідків воєнного конфлікту. Як найбільш чутливі сфери, на які вплинув воєнний конфлікт, визначено матеріальний добробут і здоров'я. Респонденти, що відчували на собі наслідки воєнного конфлікту, вважають, що в цих сферах їхнє життя погіршилося, а негативні зміни в житті найближчого оточення, на їхню думку, зачепили його матеріальний добробут, професійну самореалізацію, душевну гармонію і рівновагу та здоров'я. Зафіксовано ефект парадоксальної толерантності, який полягає в тому, що комунікативна толерантність цих респондентів не сприяє набуттю ними соціального капіталу. Встановлено, що, оцінюючи поведінку й спосіб мислення партнерів по спілкуванню, вони рідше використовують себе як еталон і не прагнуть переробити своїх партнерів; у них меншою мірою виражена нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється їхніми партнерами, проте вони більш схильні робити безпідставні узагальнення щодо інших.

Ключові слова: адаптація, соціальний капітал, міжособові стосунки, толерантність, копінг-стратегії.

Постановка проблеми. Воєнний конфлікт на Донбасі і величезна кількість пов'язаних із цим конфліктом проблем, що постали в різних площинах суспільного життя, змусили українське суспільство шукати адекватні шляхи їх розв'язання. Емпіричне дослідження та науковий аналіз наслідків конфлікту дають змогу віднайти більш ефективні рішення в розв'язанні проблем адаптації спільноти, а вивчення психологічних особливостей набуття соціального капіталу в таких умовах і пов'язаних із цим труднощів сприятиме в подальшому виробленню ефективних стратегій адаптації як окремих соціальних груп, так і суспільства в цілому до наслідків воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій і виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Воєнний конфлікт на сході України неоднаково вплинув на суспільство: одні соціальні групи зазнали більш сильного впливу, інші – меншого. У такій ситуації слід враховувати, *по-перше*, віддаленість від місця розгортання подій. Адже одна справа – стежити за допомогою ЗМІ, і зовсім інша – бути в самому епіцентрі цих подій. Дистанція від епіцентру подій визначається радше не якимись фізичними величинами, а суб'єктивними, тобто тут більш важливо, як особа оцінює вплив цих подій на неї. А проте вона може не до кінця усвідомлю-

вати такий вплив, тому навряд чи зможе пояснити для себе причинно-наслідковий зв'язок між своїм психоемоційним станом і подіями на Донбасі. Гірше, коли такий вплив супроводжується ще й травматизацією, тоді особі доводиться опрацьовувати й психотравму [3]. Події на Донбасі чинять масовий вплив на спільноту, тому можна говорити про колективну психотравму, яку спільнота намагається опрацювати [4]. Усе це накладає свій соціально-психологічний відбиток на перебіг адаптації до цих подій. *По-друге*, окрім адаптації через отриману психотравму, відбувається ще й адаптація до нових умов, в яких опинилася спільнота. Навіть ті, хто був начебто далеко від подій на Донбасі, змушені переосмислювати свої погляди і коригувати власну поведінку в нових реаліях. Хоч вони і є більшою мірою тільки спостерігачами, проте все одно залишаються суб'єктами взаємодії з тими, хто пережив ці події, і можуть впливати на перебіг адаптації постраждалих.

Події, зумовлені воєнним конфліктом на сході України, викликали певні зрушення як у суспільній свідомості, так і у свідомості окремої особи. Відповідно, такі психологічні зміни накладають свій відбиток і на процес трансформації соціального капіталу, що є одним із важливих показників адаптації спільноти до теперішніх умов.

Мета статті: з'ясувати соціально-психологічні особливості набуття соціального капіталу особами, що відчули на собі наслідки воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті вивчення психологічних стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту в процесі трансформації соціального капіталу нас найбільше цікавило, які психологічні якості сприяють набуттю соціальних зв'язків у теперішніх умовах. Щоб виявити ці якості, ми скористалися методикою вивчення копінг-стратегій (Р. Лазарус, С. Фолкман в адаптації Т. Крюкової) [1], методикою діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко) [5], шкалою базових переконань (Р. Янофф-Бульман) [2], методикою визначення деструктивних настановлень у міжособових стосунках (В. Бойко) [5]. Емпіричне дослідження проводилося на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Львівського національного університету імені Івана Франка, а також однієї з громадських організацій м. Києва. Усього було опитано 243 особи.

Окрім роботи з переліченими вище методиками, респондентам пропонувалося висловити ступінь згоди-незгоди з такими твердженнями: “Я зміг завести нові знайомства з моменту початку воєнних дій на Донбасі”, “Я зміг досить успішно пристосуватися до теперішніх умов життя в нашій країні” і “Бойові дії на Донбасі не вплинули на моє особисте життя”. Ці твердження за своїм змістом відображають суб'єктивну оцінку респондентами впливу воєнного конфлікту на сході України на їхнє життя

та змін у житті і в соціальному капіталі як основних показників адаптації. На основі співвіднесення показників адаптації і показників методик ми змогли визначити соціально-психологічні особливості набуття соціально-го капіталу особами, що відчували на собі наслідки воєнного конфлікту.

Відповідно до мети нашого дослідження респонденти мали відповідати, чи вплинув на їхнє життя воєнний конфлікт на Донбасі. Тому їм пропонувалося висловити ступінь згоди-незгоди із твердженням “Бойові дії на Донбасі не вплинули на моє особисте життя”. Зрештою було виокремлено три групи респондентів: 1) групу, члени якої погодилась із впливом на їхнє життя воєнного конфлікту (25,1%); 2) групу, члени якої не заперечувала такого впливу (49,8%); і 3) групу тих, що не визначилися з відповіддю (24,7%).

Порівняння груп респондентів за ступенем згоди-незгоди із цим твердженням не виявило суттєвих відмінностей у копінг-стратегіях, базових переконаннях, деструктивних настановленнях у міжособових стосунках і комунікативній толерантності. Далі нас цікавило, в яких саме сферах життя відбулися зміни. Тому респонденти цих груп мали можливість оцінити такі сфери свого життя: взаєморозуміння в сім’ї, взаємини зі своїми друзями, взаємини з оточенням, матеріальний добробут, професійна самореалізація, кар’єрне зростання, душевна гармонія і рівновага, здоров’я. Відтак можна було побачити, на які сфери життя воєнний конфлікт має найбільший вплив.

Найбільші відмінності за критерієм Манна–Уїтні на значущому рівні проявилися між цими групами у сфері матеріального добробуту та здоров’я. У групі, що відчувала такий вплив, виявився більший відсоток тих, хто говорив про погіршення матеріального добробуту ($p < 0,001$) та здоров’я ($p < 0,05$), порівняно з групою, що не відчувала цього впливу (рис. 1). Спостерігаємо, отже, тенденцію звуження проблеми воєнного конфлікту лише до матеріальних негараздів і проблем зі здоров’ям в особистому житті, тоді як психологічні проблеми в уявленнях респондентів відходять на другий план.

Проте оцінка життя свого найближчого оточення і суспільства в цілому відображає протилежну тенденцію. Представники цієї ж групи зазначили, що в їхньому найближчому оточенні, крім сфер матеріального добробуту та здоров’я, зміни в бік погіршення відбулися у взаєморозумінні в сім’ї, професійній самореалізації та душевній гармонії й рівновазі (рис. 2).

У житті ж суспільства в цілому зміни відбулися у взаєморозумінні в сім’ї, взаєминах з друзями та оточенням і кар’єрному зростанні. Респонденти, що відчували вплив воєнного конфлікту на їхнє життя, частіше оцінюють зміни в цих сферах життя суспільства як погіршення, тоді як ті, котрі не відчували, частіше обирали варіант, що зміни не відбулись або відбулося покращення (рис. 3).

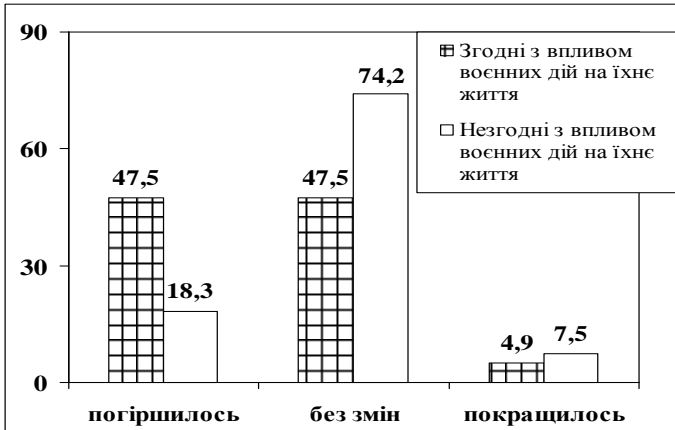
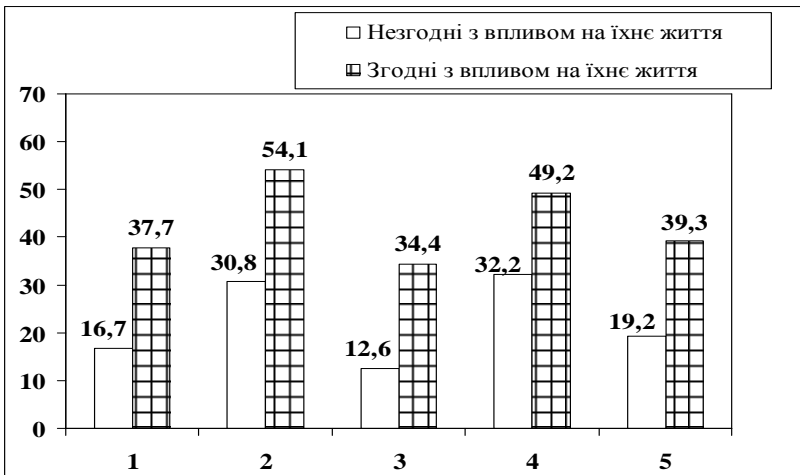
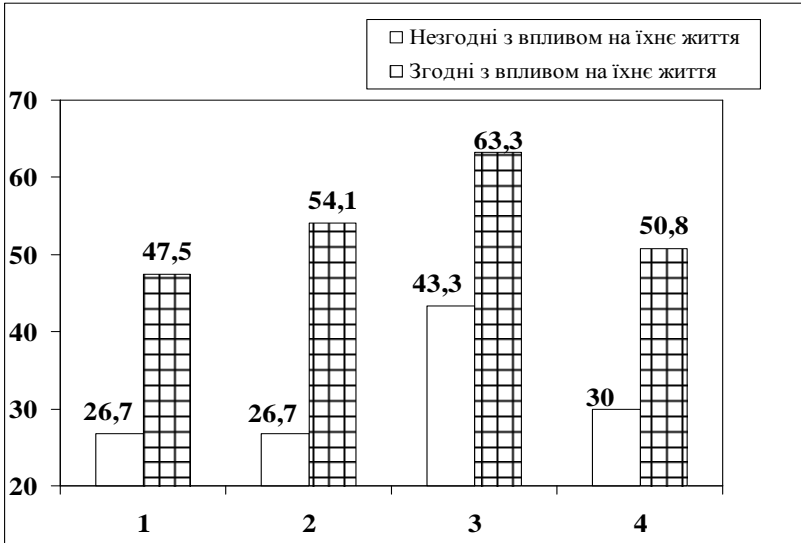

Рис. 1. Розподіл значень залежно від оцінювання респондентами змін у сфері матеріального добробуту (%)

Примітки: 1 – взаєморозуміння в сім'ї ($p < 0,01$), 2 – матеріальний добробут ($p < 0,01$), 3 – професійна самореалізація ($p < 0,01$), 4 – душевна гармонія і рівновага ($p < 0,05$), 5 – здоров'я ($p < 0,01$)

Рис. 2. Оцінювання погіршення в житті своїх друзів і родичів респондентами, що згодні і не згодні із впливом на їхнє життя воєнних подій на Донбасі (%)

Примітки: 1 – взаєморозуміння в сім’ї ($p < 0,01$); 2 – взаємини зі своїми друзями ($p < 0,001$); 3 – взаємини з оточенням ($p < 0,05$); 4 – кар’єрне зростання ($p < 0,05$).

Рис. 3. Оцінка змін у житті суспільства респондентами, що згодні і не згодні із впливом воєнного конфлікту на їхнє життя

Другим питанням, що нас цікавило, було, чи змогли респонденти зав’язати нові знайомства з моменту початку воєнних дій на Донбасі. Частка тих, хто дав ствердну відповідь на це питання, становила 41,9%; тих, хто не визначився щодо своєї позиції, – 23,7%; тих, хто не погодився, – 34,4%. Проте нас передусім цікавили відмінності між респондентами, які займали полярні позиції, тобто між групою респондентів, які набули соціального капіталу протягом останніх трьох років, і групою респондентів, що не змогли цього зробити. Порівняння цих груп за критерієм Манна-Уїтні показало, що найбільш вираженою копінг-стратегією вирішення складних життєвих ситуацій у групі респондентів з набутим соціальним капіталом (12,98 бала) є планування розв’язання проблеми (у групі, де респонденти не набули такого капіталу – відповідно 12,17 бала). Особи, що набули соціального досвіду, намагаються долати наявні проблеми шляхом цілеспрямованого аналізу причин і можливих варіантів поведінки в цій ситуації, а також вироблення подальшого плану на основі вже наявного досвіду і ресурсів. У групі респондентів, що не визначилися щодо своєї позиції з цього питання (набуття соціального капіталу), найвищі значення були в конфронтаційному копінгу (9,88 бала, $p < 0,05$) – на відмі-

ну від групи, що змогла набути соціального капіталу (8,97 бала). Це свідчить про те, що респонденти, яким складно визначитися щодо того, чи змогли вони набути нових знайомств, частіше використовують конфронтаційний копінг. Такі респонденти розв'язують свої проблеми за рахунок нецільеспрямованої активності, але при цьому вони досить енергійно чинять спротив труднощам і відстоюють свої інтереси. З огляду на отримані результати можна говорити про те, що копінг-стратегія планування розв'язання проблеми сприяє набуттю соціального капіталу, тоді як конфронтаційний копінг поширений переважно серед тих, кому важко чітко визначитися щодо власної позиції стосовно набуття нових знайомств з моменту початку воєнного конфлікту. Водночас в осіб з набутим соціальним капіталом більш виражені переконання, що світ прихильний ($p < 0,05$) і справедливий ($p < 0,05$) до них. Себе вони також сприймають у позитивному ракурсі, що відбивається у відчутті цінності свого Я (на рівні тенденції $p < 0,1$), контрольованості подій свого життя (на рівні тенденції $p < 0,1$) і впевненості у своїй удачі ($p < 0,05$).

У міжособових стосунках респонденти, що не змогли набути соціального капіталу, частіше демонструють завуальовану жорстокість щодо співрозмовників ($p < 0,05$), виправданий негативізм у судженнях про людей (на рівні тенденції $p < 0,1$), схильність робити необґрунтовані узагальнення про інших ($p < 0,05$) і мають здебільшого негативний особистий досвід спілкування з оточенням у минулому (на рівні тенденції $p < 0,1$). Тобто ця група респондентів вирізняється добре вираженим виявом деструктивних настановлень у міжособових стосунках.

Отже, респонденти, що набули соціального капіталу з моменту початку воєнного конфлікту, у розв'язанні проблемних ситуацій використовують копінг-стратегію планування, в міжособовому спілкуванні мають низький вияв деструктивних настановлень, а світ у їхній свідомості корелює з позитивним образом. Такі соціально-психологічні особливості допомагають їм налагоджувати контакти зі своїм оточенням.

І, нарешті, із твердженням “Я зміг досить успішно пристосуватися до теперішніх умов життя в нашій країні” погодилися 45% респондентів, не погодилися – 10,7% і не визначилися щодо нього – 44,2%. Тут ми також порівнювали групи респондентів, що займали полярні позиції щодо своєї адаптації. У групі респондентів, що змогли успішно адаптуватися до теперішніх умов, при оцінюванні змін у їхньому житті, а саме у взаєминах з навколишніми людьми (на рівні тенденції $p < 0,1$), кар'єрному зростанні ($p < 0,001$), професійній самореалізації ($p < 0,01$), душевній гармонії і рівновазі ($p < 0,01$) та здоров'ї ($p < 0,05$), зафіксовано більші значення в бік покращення й менші – у бік погіршення порівняно з групою респондентів, що не змогли успішно адаптуватися.

У сприйманні цими групами змін у житті їхніх друзів і родичів відмінності проявилися в оцінці кар'єрного зростання ($p < 0,05$). Група респондентів, що успішно адаптувалися, оцінювали зміни в цій сфері у бік покращення, а не погіршення. А в сприйманні змін, що відбулися в суспільстві, найбільші відмінності між групами проявилися в оцінці взаємин з оточенням (на рівні тенденції $p < 0,1$), кар'єрного зростання ($p < 0,05$) і професійної самореалізації ($p < 0,01$). Респонденти, що найбільш успішно пристосувалися до теперішніх умов, сприймають зміни в цих сферах більш оптимістично, ніж ті, хто не зміг цього зробити. Проте зміни, що відбулися в матеріальному добробуті суспільства ($p < 0,05$), якраз у бік покращення сприйняли ті, хто не зміг пристосуватися до теперішніх умов. Це говорить про те, що в непристосованих до теперішніх умов осіб на тлі незадоволення своїм теперішнім становищем може виникати хибне відчуття того, що інші матеріально почали жити краще, ніж вони.

Водночас за методикою “Шкала базових переконань” найбільші відмінності за критерієм Манна–Уїтні проявилися між цими групами за шкалами прихильності ($p < 0,01$) і справедливості ($p < 0,01$) світу до них, а також самоконтролю ($p < 0,001$). Більш високі значення продемонстрували респонденти, які успішно пристосувалися до теперішніх умов. Тобто такі результати свідчать про те, що успішна адаптація до теперішніх умов пов'язана із внутрішньою переконаністю респондентів щодо того, що світ прихильно ставиться до них і в ньому панує справедливість, а також що світ сповнений смислу і підвладний їхньому контролю. Найбільш вираженою копінг-стратегією у цих же респондентів виявилось планування розв'язання проблеми ($p < 0,05$), що говорить про їхню цілеспрямованість у прийнятті рішень щодо розв'язання наявних проблем.

Далі нас передусім цікавило, які соціально-психологічні особливості в набутті соціального капіталу проявилися залежно від впливу наслідків воєнного конфлікту на Донбасі. Для цього було виокремлено чотири групи респондентів (рис. 4):

- 1) група, що відчула на собі наслідки воєнного конфлікту, проте не змогла набути соціального капіталу;
- 2) група, що відчула на собі наслідки воєнного конфлікту і змогла набути соціальний капітал;
- 3) група, що не відчула на собі наслідків воєнного конфлікту, проте змогла набути соціальний капітал;
- 4) група, що не відчула на собі наслідків воєнного конфлікту і не набула соціальний капітал.

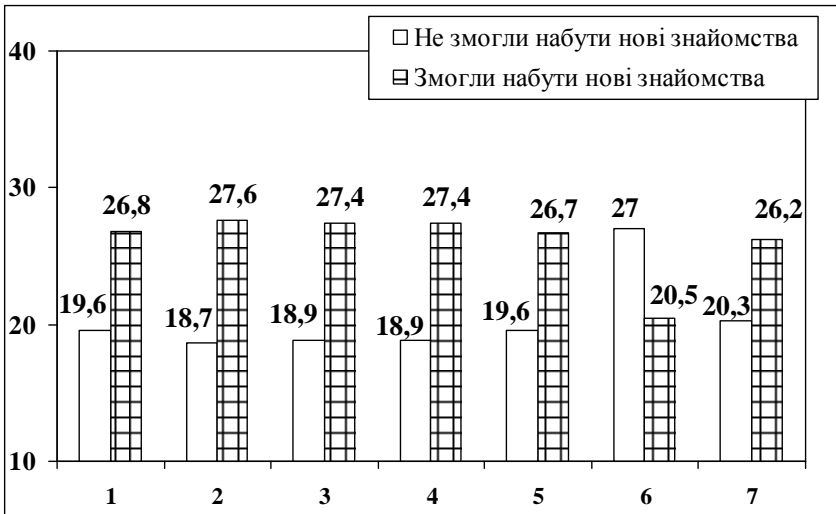

Рис. 4. Вияв комунікативної толерантності в групах респондентів залежно від впливу наслідків воєнного конфлікту і набуття соціального капіталу (середній ранг)

Порівняння першої і другої груп респондентів, що змогли і не змогли набутися соціальний капітал з моменту початку воєнного конфлікту на Донбасі, проте однаково відчули вплив цих подій на своє життя, виявило, що в респондентів з набутим соціальним капіталом менш виражений вияв деструктивних настановлень у стосунках, що відбивається в меншій схильності робити безпідставні узагальнення про інших (на рівні тенденції $p < 0,1$). Водночас цим респондентам більш притаманне відчуття того, що їм завжди сприятиме удача в їхніх справах, а серед копінг-стратегій найбільш вираженим виявився самоконтроль (на рівні тенденції $p < 0,1$), що говорить про їхнє намагання брати під контроль свої емоції і почуття в критичних ситуаціях (рис. 5).

Відмінності між цими двома групами проявилися також у нетерпимості щодо оточення ($p < 0,05$). Респонденти, що не змогли набутися соціального капіталу, менш схильні вважати себе еталоном для оцінювання поведінки й способу мислення інших людей (на рівні тенденції, $p < 0,1$), зазвичай менше прагнуть переробити, перевиховати партнерів ($p < 0,05$) та більш терпимі до фізичного або психічного дискомфорту, який створюю-

ється іншими людьми ($p < 0,05$). На перший погляд може здатися, що вищий рівень толерантності мають ті респонденти, що змогли набути соціальний капітал. Однак отримані дані відбивають протилежний результат (рис. 5). Тобто респонденти, що відчували вплив подій на Донбасі, проте не змогли набути соціального капіталу, демонструють вищий рівень толерантності. Цей ефект можна назвати *парадоксальною толерантністю*.

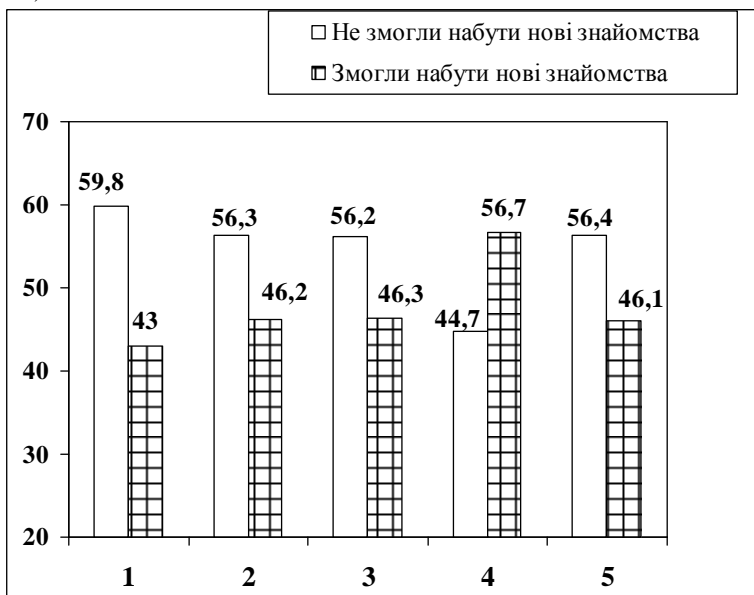
Примітки: 1 – використання себе як еталона для оцінювання поведінки й способу мислення інших людей ($p < 0,1$), 2 – прагнення переробити, перевиховати партнерів ($p < 0,05$), 3 – нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється іншими людьми ($p < 0,05$), 4 – нетерпимість щодо оточення ($p < 0,05$), 5 – удача ($p < 0,1$), 6 – схильність робити безпідставні узагальнення про інших ($p < 0,1$), 7 – самоконтроль як копінг-стратегія ($p < 0,1$).

Рис. 5. Розподіл відповідей респондентів, які погодилися з тим, що події на Донбасі вплинули на їхнє життя (середній ранг)

Водночас у групі респондентів, які взагалі не відчували на собі наслідки війни, показники нетерпимості в спілкуванні ще вищі, ніж у групі респондентів, що відчували наслідки війни. Це свідчить про певну пасивність у взаємодії респондентів з низьким обсягом соціального капіталу, що відчували наслідки воєнного конфлікту. Вони не хочуть брати на себе роль активного суб'єкта та виявляти ініціативу, є зручними партнерами у взаємодії, оскільки легко погоджуються на різні пропозиції. При цьому такі особи легко йдуть на поступки всупереч власним інтересам, щоб тільки догодити партнеру по взаємодії. Та група респондентів, що відчували

наслідки воєнного конфлікту і набули соціальний капітал, з одного боку, демонструє самоконтроль у подоланні труднощів, нехтування своїми емоціями та почуттями, проте, з другого боку, такі особи більш нетерпимо ставляться до партнерів по взаємодії, що дошкуляють їм дрібними неприємностями.

Там, де події на Донбасі не вплинули на життя респондентів, відмінності між третьою і четвертою групами, що набули і не набули соціальний капітал, проявилися інакше, ніж у тих, хто відчув їхній вплив (рис. 6).

Примітки: 1 – виправданий негативізм у судженнях про людей ($p < 0,01$), 2 – схильність робити безпідставні узагальнення про інших ($p < 0,1$), 3 – негативний особистий досвід спілкування з оточенням ($p < 0,1$), 4 – переконаність у прихильності світу ($p < 0,1$), 5 – копінг-стратегія втеча-уникнення ($p < 0,1$)

Рис. 6. Розподіл відповідей респондентів, які погодилися з тим, що події на Донбасі не вплинули на їхнє життя (середній ранг)

Що ж до деструктивних настановлень у міжособових стосунках, то різниця проявилася за шкалою “виправданий негативізм у судженнях про людей” ($p < 0,01$), а на рівні тенденції – у схильності робити безпідставні узагальнення про інших ($p < 0,1$) і негативному особистому досвіду спілкування з оточенням ($p < 0,1$). Група респондентів, що набули соціальний капітал, мають за цими шкалами менші значення, ніж ті, хто не набув, що

говорить про меншу вираженість деструктивних настановлень у стосунках. Водночас такі ж відмінності проявилися і за шкалою базових переконань щодо прихильності світу до них ($p < 0,05$). Це свідчить про те, що ті, хто набув соціальний капітал, сприймають світ як дружній до них, що значно полегшує налагодження контактів порівняно з тими, хто сприймає світ як небезпечний.

У копінг-стратегіях відмінності проявились у допінгу втечі-уникнення (на рівні тенденції $p < 0,1$), що свідчить про те, що набуття соціального капіталу меншою мірою пов'язане зі схильністю до уникання труднощів у розв'язанні своїх проблем.

Висновки. Отже, отримані результати дають підстави вважати, що в процесі набуття соціального капіталу важливе значення має усвідомлення спільнотою впливу наслідків воєнного конфлікту. В осіб, що відчули такі наслідки, психологічні труднощі проявляються у сферах матеріального добробуту й здоров'я. Ці сфери життя зазнають найбільших змін у бік погіршення. Зафіксовано ефект парадоксальної толерантності, який полягає в тому, що комунікативна толерантність в осіб, що відчули наслідки воєнного конфлікту, не сприяє набуттю соціального капіталу. Особи, що не набули соціального капіталу, не схильні, оцінюючи поведінку й спосіб мислення партнерів по спілкуванню, використовувати себе як еталон чи прагнути переробити своїх партнерів; у них меншою мірою виражена нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, що створюється їхніми партнерами, проте вони частіше схильні робити безпідставні узагальнення щодо інших.

Література

1. *Крюкова Т. Л.* Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк // Журнал практического психолога. – 2007. – № 3. – С. 93–112.
2. *Падун М. А.* Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. А. Падун, А. В. Котельгакова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 98–106.
3. *Семенова Ю. С.* Теоретико-методологичний аналіз поняття “травма” [Електронний ресурс] / Ю. С. Семенова // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2012. – Вип. 5. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2012_5_48.
4. *Суший О.* Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегії її опанування [Електронний ресурс] / Олена Суший // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2014. – Вип. 6 (74). – С. 18–32. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/10592/1/S.O.V._Travma.pdf
5. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.

References

1. Kryukova, T. L. (2007). Oprosnik sposobov sovladaniya (adaptatsiya metodiki WCQ) [Ways of Coping Questionnaire]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa* [Journal of Practical Psychologist], 3, 93–112 (rus).
2. Padun, M. A., & Kotelyakova, A. V. (2008). Modifikatsiya metodiki issledovaniya bazisnykh ubezhdeniy lichnosti R. Yanoff-Bulman [Modification of the methodology for studying the basic beliefs of the person]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 29(4), 98–106 (rus).
3. Semenova, Yu. S. (2012). Teoretyko-metodolohichniy analiz poniatia “travma” [Theoretic and methodological analysis of the notion of trauma]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine], 5, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_48 (ukr).
4. Sushyi, O. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia [The problem of collective trauma in the Ukrainian society and the search for a strategy for its mastering]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies], 6 (74), 18–32, http://lib.iitta.gov.ua/10592/1/S.O.V._Travma.pdf (ukr).
5. Fetitskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuylov, G. M. (2002). *Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Sociopsychological diagnostics of personality development of small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy (rus).

Винков В. Ю. Психологические трудности приобретения социального капитала лицами, ощутившими последствия военного конфликта

Выявлено, что в процессе приобретения социального капитала важное значение имеет осознание сообществом влияния последствий военного конфликта. Как наиболее чувствительные сферы, на которые повлиял военный конфликт, определены материальное благосостояние и здоровье. Респонденты, ощутившие на себе последствия военного конфликта, считают, что в этих сферах их жизнь ухудшилась, а негативные изменения в жизни близкого окружения, по их мнению, затронули материальное благосостояние, профессиональную самореализацию, душевную гармонию и равновесие, а также здоровье. Зафиксирован эффект парадоксальной толерантности, который состоит в том, что коммуникативная толерантность этих респондентов не благоприятствует приобретению ими социального капитала. Установлено, что при оценивании поведения и способа мышления партнеров по взаимодействию они реже используют себя в качестве эталона и не стремятся переделать своих партнеров; у них в меньшей степени выражена нетерпимость к физическому или психическому дискомфорту, создаваемому их партнерами, но при этом они более склонны делать необоснованные обобщения относительно других.

Ключевые слова: адаптация, социальный капитал, межличностные отношения, толерантность, копинг-стратегии.

Vinkov V. Yu. Psychological problems of gaining social capital by individuals experiencing consequences of the military conflict

Public awareness of the consequences of the military conflict plays an important role in the process of gaining social capital. The most vulnerable spheres affected by the military conflict are material wellbeing and health. The respondents who experienced the consequences of the military conflict believe that their life has become worse in those spheres. The negative changes in the life of the people in their close environment, in the respondents' opinion, have affected their material wellbeing, professional self-realization, spiritual harmony and balance, and health. There has been found evidence of the paradox of tolerance effect, which implies that communication tolerance of those respondents do not facilitate their social capital acquisition. When evaluating their communication partners' behavior and the way of thinking the respondents more rarely use themselves as a model and have no will to change their partners. They demonstrate less intolerance to physical and psychical discomfort caused by their partners. However, they are more inclined to groundless generalizations about others.

Key words: adaptation, social capital, interpersonal relations, tolerance, coping strategies.

РЕАБІЛІТАЦІЙНІ РЕСУРСИ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕЖИВАННЯ НАСЛІДКІВ ТРАВМАТИЧНИХ ПОДІЙ

Т. О. Ларіна, м. Київ

Життєздатність розглянуто як реабілітаційний ресурс психологічного здоров'я та благополуччя людини. Показано, що ресурси життєздатності дають змогу протистояти руйнівним наслідкам травматизації, утримувати необхідну мотивацію самоцілення та самовідновлення особистості. Визначено провідні ресурси життєздатності, що сприяють самовідновленню особистості та збереженню нормального життєконструювання в ситуації потенційного травмування. З'ясовано, що події Євромайдану 2013–2014 років респонденти характеризують як такі, що мають підвищений ризик травматизації особистості, погіршують психологічний стан, руйнують звичний спосіб життя, викликають відчуття жаху та безпорадності, безсилля щось зробити. Емпірично встановлено, що жінки, стикаючись із труднощами, більш схильні використовувати копінг-стратегію позитивної переоцінки, тобто намагаються фокусуватися на зростанні власної особистості. З огляду на отримані результати зроблено висновок, що одним з ресурсів самовідновлення особистості є вища освіта. Провідним ресурсом життєздатної молоді визнається рішучість, а більш зрілих людей – оптимістичність.

Ключові слова: життєздатність, копінг-стратегії, реабілітація, травма.

Постановка проблеми. Останнім часом усе частіше переосмислюється здатність людини протистояти стресам і життєвим труднощам, долати травматичні ситуації. Усе більше дослідників спрямовують свою увагу на способи реабілітації осіб, які переживають наслідки травматичних подій. Дослідження в галузі психології стресу (Г. Сельє), позитивної психології (М. Е. Селігман), людинознавства (Б. Г. Ананьєв), життєстійкості особистості (С. Мадді), посттравматичного зростання (Дж. Стівен, Tedeschi & Calhoun) дають підстави говорити про те, що в скрутні й фатальні моменти життя у людини актуалізуються не тільки захисні та опанувальні особистісні ресурси, а й внутрішній духовний та емоційний потенціал для подолання травми та подальшого зростання. Отже, переживаючи наслідки травматичних подій, люди, загалом, не такі вже й безпорадні перед стресом.

Згідно з результатами досліджень американських психологів (David B. Feldman & Lee Daniel Kravetz) з-поміж тих, хто зазнав травми, близько чверті потерпають через ПТСР, інші ж переживають при цьому депресію і неспокій. Зрозуміло, є стійкі до стресу особи, які швидко відновлюються, і є такі, хто переорієнтовує свою енергію на новий вид зай-

нятості, нову місію або новий шлях [9]. Однією з базових умов динамічної позитивної адаптації та успішної реабілітації після травми є життєздатність особистості. Звичайно, життєздатність не забезпечує людину від буденних стресів, не надає їй переваги в разі потрапляння в травматичні ситуації. Але із життєздатністю пов'язані реабілітаційні ресурси самовідновлення та збереження психологічного здоров'я людини.

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, є певним викликом для адаптаційних можливостей людини. Окрім безпосередніх учасників АТО, вимушених переселенців та їхніх родин, значна частина населення України позбавлена звичного способу життя, відчуває безнадійність, страх і зневіру. За таких умов на перший план виходить здатність людини до системної позитивної адаптації та самовідновлення, що дає їй змогу навіть у скрутні часи переборювати психологічний дискомфорт та жити повноцінним життям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життєздатність, або "resilience", що вивчається не так давно, останнім часом набуває все більшої актуальності. "Resilience" буквально означає гнучкість, пружність, еластичність, стійкість до зовнішніх впливів, тобто йдеться про здатність людини відновлюватися фізично та психічно. Життєздатність розглядають як здатність особистості керувати ресурсами власного здоров'я (М. Унгар); синонім психічного й соматичного здоров'я (Г. С. Никифоров); здатність до адаптації та саморегуляції, здатність розвиватися, усвідомленість життя та комунікабельність (О. О. Рильська); здатність до активності та ініціативності; здатність до самомотивації та досягнення; емоційний контроль та саморегуляцію, позитивні когнітивні настановлення та гнучкість мислення, самоповагу, соціальну компетентність; адаптивні захисно-опанувальні стратегії поведінки та здатність організувати власний час та планувати майбутнє (О. В. Нестерова). Американські психологи розглядають "resilience" як особливу якість, завдяки якій людина, незважаючи на життєві труднощі, стає ще сильнішою, ніж вона була раніше.

Ми пропонуємо розглядати життєздатність як реабілітаційний ресурс психологічного здоров'я та благополуччя людини, що дає їй змогу протистояти руйнівним наслідкам травматизації, утримувати необхідну мотивацію самозцілення і самовідновлення [5].

Мета статті: визначити провідні ресурси життєздатності, що сприяють самовідновленню особистості.

Гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що у фатальні, потенційно травматичні моменти життя людини відбувається активація її особистісних та соціально-психологічних ресурсів життєздатності. Ці ресурси виконують реабілітаційну функцію самозцілення й відновлення

психологічного здоров'я. Стратегії самозцілення й самовідновлення різняться відповідно до етапів життєвого шляху людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинником прояву високого рівня життєздатності в нашому дослідженні стала громадянська активність, пов'язана з подіями Євромайдану 2013–2014 років. Ця подія не залишила байдужим жодного українця. М. В. Мордовець, посилаючись на звіт В. Ковальські в рамках проекту “Подальше зміцнення потенціалу органів державної влади та організації громадянського суспільства України в рамках реалізації Закону України “Про громадські об'єднання”, у своїй статті вказує на те, що “наприкінці 2013 – на початку 2014 р. рівень протестної активності в столиці України було визнано “революційним”. Події листопада – лютого 2014 р. активізували навіть пасивних українців, активність яких вилилася в неконвенційні форми (захоплення державних установ, озброєне повстання, автомобільні пікетування та ін.)” [6].

Сучасні дослідження підтверджують зв'язок між життєздатністю і громадськими формами активності, зокрема волонтерською діяльністю. Так, С. Г. Шубникова вказує на вирішальну роль волонтерської діяльності у формуванні життєздатності особистості [8]. Згідно з концепцією І. М. Ільїнського життєздатна особистість готова до формування смисло-життєвих настановлень відповідно до заданих цілей, цілком спроможна відстоювати активну громадянську позицію, адекватно відповідати на нагальні запити суспільства. Дослідник пов'язує життєздатність з такими якостями, як відданість Батьківщині та національній ідеї, воля щодо досягнення мети та вирішення життєвих завдань, відповідальне ставлення до власної діяльності, прагнення до успіху (див. [2]).

За Т. М. Титаренко, метою соціально-психологічної реабілітації має бути оновлення психологічного здоров'я, повернення до нормального життєконструювання. “Нормальна побудова власного життя – це, перш за все, готовність до змін, це пошуки нового та несподіваного, це повернення втраченої рольової пластичності, здатності інтегруватися в різні соціальні групи. Це прийняття власної оновлювальної, змінюваної ідентичності. Це пошук нових смислів, готовність бачити життєві перспективи, відновлювати інтерес до життя як такого. Це бажання усвідомлювати те, що відбувається у власному житті і житті країни, це здатність шукати нові способи поведінки, більш ефективні форми контактування зі світом” [7].

Вважаємо, що долучення до трансформаційних суспільно-політичних процесів є ознакою самооновлення, спрямованого на пошук шляхів побудови кращого майбутнього для себе і своїх дітей. Отож у ході емпіричного дослідження об'єктом нашої уваги стали реабілітаційні ресурси самовідновлення та збереження нормального життєконструювання в ситуації потенційного травмування. Увагу було зосереджено перш за все

на вивченні таких ресурсів, як здатність людини опанувати труднощі та компетенції життєстійкості.

Щоб дослідити ресурси опанування, ми скористалися опитувальником “Способи опанувальної поведінки” Р. Лазаруса. Ця методика призначена для визначення копінг-механізмів, копінг-стратегій, способів опанування труднощів у різних сферах психічної діяльності. Цей опитувальник вважають першою стандартною методикою для вимірювання копіngu. Методику розробили Р. Лазарус і С. Фолкман, а пізніше її адаптували Т. Л. Крюкова та ін. [3].

Для визначення сформованості компетенцій життєстійкості ми використовували розроблений нами опитувальник “Самооцінка життєстійкості”. Теоретичною базою для створення опитувальника стала концепція особистісних диспозицій С. Мадді. На першому етапі ми визначили власності життєстійкості, спираючись на такі конструкти, як “включеність”, “контроль”, “виклик”. “Включеність” (відкритість, зацікавленість, соціальна підтримка) являє собою характеристику таких рис спілкування, як емпатія, афіляція та ін. “Контроль”, відповідальність за своїм змістом співвідноситься з інтернальністю Дж. Роттера. “Виклик” (прийняття ризику) ототожнюється з готовністю до ризику (до діяльності та прийняття рішення в непередбачуваних ситуаціях). Методологічною основою для створення методики став опитувальник М. Форверга, призначений для самооцінки якостей спілкування. Відповідно до завдань дослідження ми модифікували “Опитувальник на контактність” Форверга. Дослідник визначив основні якості спілкування та представив їх в опитувальнику, який дає можливість оцінити рівень осмисленості та сформованості у досліджуваних відповідних якостей спілкування, актуалізацію потреби в подальшому їх розвитку. Щоб доповнити вихідний опитувальник, ми визначили основні характеристики життєстійкості, а це: емпатія; тепло; повага; щирість; справжність; ініціативність; рішучість; відповідальність; терпіння; оптимістичність; мобільність [4].

Щоб визначити індикатори життєздатності, було розроблено спеціальну анкету. При цьому ми виходили з того, що події Євромайдану 2013–2014 років більшість українців сприймають як події з підвищеним ризиком травматизації особистості, як такі, що погіршили їхній психологічний стан, зруйнували звичний спосіб життя, викликали відчуття жаху та безпорадності, безсилля щось зробити. Отже, індикаторами актуалізації реабілітаційних ресурсів життєздатності в цій ситуації, на нашу думку, можуть бути: позитивне ставлення до змін; активна громадянська позиція; готовність до випробування себе; пошук соціальної підтримки та готовність її прийняти. Тому авторська анкета містила такі питання:

1. Як Ви ставитеся до суспільно-політичних трансформацій в Україні, що розпочалися з подій Євромайдану 2013–2014 років?

2. Яку участь Ви брали/берете у трансформації української державності?
3. Чи плануєте Ви навчатись і працювати в найближчому майбутньому в Україні?
4. Яким чином Ви зазвичай реагуєте на пов'язані з ризиком життєві події?
5. У кого Ви найчастіше шукаєте підтримки в разі виникнення непередбачуваних труднощів?

Для обґрунтування гіпотези щодо існування різних реабілітаційних стратегій відповідно до етапів життєвого шляху людини ми скористалися концепцією Б. Г. Ананьєва, який наголошує, що людина не “монтується” з окремих вікових блоків розвитку. Усі наступні фази розвитку, на переконання дослідника, пов'язані з попередніми, причому не тільки з найближчою, суміжною, але й з досить віддаленими, навіть вихідними, починаючи з раннього дитинства [1].

Отже, молодь можна вважати носієм того резерву життєздатності, який буде розгортатися на наступних етапах життєвого шляху. В Україні молоддю прийнято вважати людей віком до 35 років. За визначенням Всесвітньої організації здоров'я, молодю людиною вважається людина віком до 44 років, потім настає так званий середній вік, що триває до 60 років. Е. Еріксон у теорії психосоціального розвитку розглядає молодість як віковий період до 35 років. Б. Г. Ананьєв у запропонованій ним періодизації етапів життєвого шляху (підготовчий етап, старт, кульмінація та фініш) вік 35 років визначає як початок кульмінації життєвого шляху [там само].

Наше дослідження проводилося як інтернет-опитування. У ньому взяли участь 100 осіб віком від 17 до 80 років. З огляду на вищезазначене у нашому емпіричному дослідженні ми будемо розглядати різні реабілітаційні стратегії у двох групах досліджуваних: віком 17–34 роки та старше 35 років (рис. 1).

На першому етапі дослідження слід було з'ясувати, як ресурси життєздатності впливають на особливості застосування копінг-стратегій та сформованість компетенцій життєстійкості. Для порівняльного аналізу ми використовували непараметричний *H*-критерій Крускала–Уоллеса. Було виявлено значущі кореляції між позитивним ставленням до змін та оптимістичністю. Отже, середній ранг тих, хто позитивно ставиться до трансформацій українського суспільства, становить 56,26, а тих, хто ставиться негативно, – 35,58 (рівень значущості $p = 0,005$). Отже, у тих, хто позитивно сприймає трансформаційні зміни в українському суспільстві, помітно вищий рівень оптимістичності.

Розподіл досліджуваних за віком, у відсотках

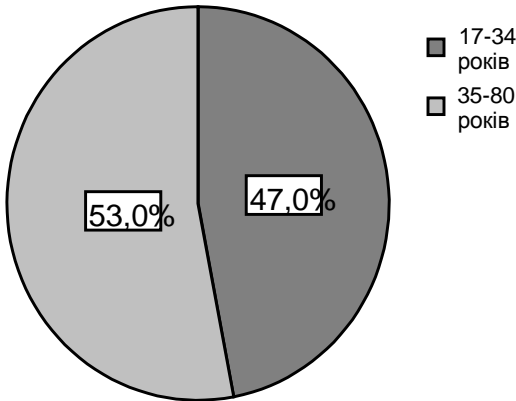

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за віком

Активність громадянської позиції позитивно корелює з таким копінгами, як конфронтація ($p = 0,007$), пошук соціальної підтримки ($p = 0,010$) та дистанціювання, прагнення відмежовується від ситуації та зменшити її значущість ($p = 0,047$). Отже, громадські активісти, стикаючись із складними життєвими ситуаціями, більш схильні до конфронтації, дистанціювання та пошуку соціальної підтримки.

Кореляційні зв'язки виявлено між готовністю до випробування себе і такими компетенціями життєстійкості, як ініціативність ($p = 0,002$), рішучість ($p = 0,004$), відповідальність ($p = 0,044$) та оптимістичність ($p = 0,003$). Прикметно, що люди, які сприймають ризик як можливість випробувати власні сили, не тільки більш ініціативні, рішучі та оптимістичні, а й більш відповідальні порівняно з тими, хто прагне уникнути ризику та небезпеки. Досить очевидним виявився зв'язок між готовністю до прийняття соціальної підтримки і копінгом пошуку соціальної підтримки ($p = 0,003$), з одного боку, а такими компетенціями життєстійкості, як емпатія ($p = 0,030$) та ширість ($p = 0,049$) – з другого.

На наступному етапі дослідження слід було визначити, чи відрізняються стратегії опанування молоді і більш старших за віком досліджуваних. Результати первинної статистики показали, що близько половини досліджуваної молоді має середній рівень сформованості складових життєстійкості, тоді як у старшій групі переважають респонденти з високим рівнем життєстійкості (рис. 2).

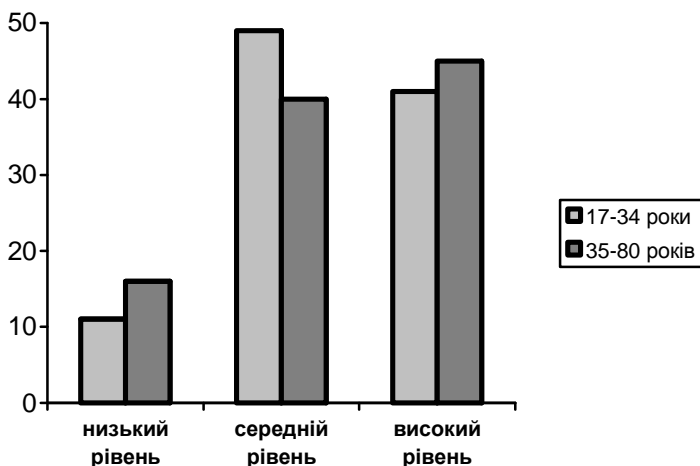

Рис. 2. Профіль сформованості життєстійкості в різних вікових групах (у %)

Для подальшого аналізу ми застосували непараметричний критерій Манна – Уїтні. Порівняльний аналіз показав, що між цими віковими групами не існує значущої відмінності щодо використання копінг-стратегій. Однак ми встановили, що віковим групам властива різна конфігурація інтеркореляційних зв'язків між копінг-стратегіями і компетенціями життєстійкості. Так, для вікової групи 17–34 роки статистично достовірним є зв'язок між такою компетентністю життєстійкості, як емпатія, і копінгом позитивної переоцінки (фокусування на зростанні власної особистості): $r = 0,48$; $p \leq 0,01$. Розвинутість такої компетентності життєстійкості, як повага, позитивно корелює з конфронтаційним копінгом (готовності до ризику): $r = 0,34$; $p \leq 0,05$. Щирість має позитивну кореляцію із самоконтролем: $r = 0,34$; $p \leq 0,05$. Ініціативність як компетентність життєстійкості корелює з такими копінгами, як пошук соціальної підтримки ($r = 0,42$; $p \leq 0,01$), позитивна переоцінка (фокусування на зростанні власної особистості) ($r = 0,40$; $p \leq 0,01$). Така компетентність життєстійкості, як рішучість, має позитивну кореляцію з конфронтаційним копінгом ($r = 0,30$; $p \leq 0,05$), копінгом планування розв'язання проблеми ($r = 0,42$; $p \leq 0,01$) та позитивною переоцінкою (фокусування на зростанні власної особистості) ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$). Відповідальність співвідноситься з копінгом планування розв'язання проблеми ($r = 0,30$; $p \leq 0,05$), оптимістичність – з копінгом

позитивної переоцінки (фокусування на зростанні власної особистості) ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$).

Як бачимо, опанувальна поведінка молоді забезпечується такими компетенціями життєстійкості, як емпатія, повага, щирість, ініціативність, рішучість, відповідальність та оптимістичність. При цьому в молоді найбільше кореляційних зв'язків з копінг-стратегіями має така компетентність життєстійкості, як рішучість.

У групі досліджуваних віком 35–80 років виявлено такі кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями і життєстійкістю. Більш значущу кореляцію спостерігаємо між рішучістю і копінгом планування розв'язання проблеми ($r = 0,37$; $p \leq 0,01$), а також копінгом позитивної переоцінки (фокусування на зростанні власної особистості) ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$). Емпатія в цій групі, на відміну від молодіжної групи, корелює з копінгом пошуку соціальної підтримки ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$). Крім того, існує негативна кореляція між такою компетентністю життєстійкості, як відповідальність, і копінгом втечі-уникнення ($r = -0,32$; $p \leq 0,05$). Така компетентність життєстійкості, як оптимістичність має позитивну кореляцію з копінгом пошуку соціальної підтримки ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$), планування розв'язання проблеми ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$) та позитивною переоцінкою (фокусування на зростанні власної особистості) ($r = 0,35$; $p \leq 0,05$). Отож у людей зрілого та літнього віку опанування відбувається завдяки розвиненості таких компетенцій життєстійкості, як рішучість, емпатія, відповідальність та оптимістичність. При цьому найбільше кореляційних зв'язків з копінг-стратегіями має така компетентність життєстійкості, як оптимістичність. Також слід зазначити, що характерним для цієї вікової групи є вплив на стратегію опанування труднощів такої компетенції життєстійкості, як відповідальність.

Отже, з огляду на отримані характеристики досліджених вікових груп можна стверджувати, що молодь при опануванні труднощів виявляє рішучість, а більш зрілі та літні люди – оптимістичність та відповідальність. При цьому відповідальність можна вважати певним стримувальним чинником такої неконструктивної стратегії, як втеча-уникнення.

Наступним етапом нашого аналізу було визначення відмінностей у стратегіях опанування залежно від освіти респондентів. Для порівняльного аналізу ми застосували непараметричний Н-критерій Крускала–Уоллеса (табл. 1).

У результаті виявлено значущі відмінності між рівнем освіти і такими копінг-стратегіями: пошук соціальної підтримки, планування розв'язання проблеми та позитивна переоцінка (фокусування на зростанні власної особистості). По суті, можна стверджувати, що освіта є одним з чинників конструктивної опанувальної поведінки.

Таблиця 1

Відмінності у використанні копінг-стратегій залежно від освіти

Ранги	Освіта	N	Середній ранг
Пошук соціальної підтримки	середня	11	33,55
	неповна вища	8	28,25
	вища	81	55,00
	Усього	100	
Розв'язання проблеми	середня	11	18,91
	неповна вища	8	51,69
	вища	81	54,67
	Усього	100	
Позитивна переоцінка	середня	11	28,55
	неповна вища	8	51,06
	вища	81	53,43
	Усього	100	

За допомогою непараметричного критерію Манна – Уїтні ми встановили, що існують також значущі відмінності у використанні копінг-стратегій залежно від статі (табл. 2). Так, жінки частіше, ніж чоловіки, вдаються до такого копінгу, як позитивна переоцінка, тобто жінки, стикаючись із труднощами, більш схильні спрямовувати зусилля на позитивну переоцінку ситуації та фокусуватися на зростанні власної особистості.

Таблиця 2

Відмінності у використанні копінг-стратегій залежно від статі

Ранги	Стать	N	Середній ранг	Сума рангів
Позитивна переоцінка	жіноча	82	54,20	4444,00
	чоловіча	18	33,67	606,00
	Усього	100	–	–

Висновки. У ході емпіричного дослідження та подальшого аналізу його результатів визначено певні особливості прояву реабілітаційних ресурсів життєздатності. Виявилось, що в тих осіб, які позитивно сприймають зміни в українському суспільстві, помітно вищий рівень оптимістичності. Громадські активісти, стикаючись із складними життєвими ситуаціями, більш схильні, зокрема, до таких копінгів, як конфронтація, дистанціювання та пошук соціальної підтримки. Люди, які розглядають ризик як можливість випробувати власні сили, зазвичай не тільки більш ініціативні, рішучі та оптимістичні, а й більш відповідальні порівняно з тими, хто прагне уникнути ризику та небезпеки. Опанувальна поведінка молоді забезпечується такими компетенціями життєстійкості, як емпатія, повага, щирість, ініціативність, рішучість, відповідальність та оптимістичність. При цьому в молодих найбільше кореляційних зв'язків з копінг-стратегіями має така компетенція життєстійкості, як рішучість. У людей

зрілого та літнього віку опанування відбувається завдяки розвиненості таких компетенцій життєстійкості: рішучості, емпатії, відповідальності та оптимістичності. У цій віковій групі найбільше кореляційних зв'язків з копінг-стратегіями має компетенція оптимістичності. Характерним для цієї вікової групи є визначальний вплив на стратегію опанування труднощів такої компетенції життєстійкості, як відповідальність. Отже, молодь при опануванні труднощів виявляє рішучість, а більш зрілі та літні люди – оптимістичність та відповідальність. При цьому відповідальність можна вважати певним стримувальним чинником такої неконструктивної стратегії, як втеча-уникнення.

Встановлено, що освіта є одним із чинників конструктивної опанувальної поведінки. Люди з вищою освітою, стикаючись із життєвими труднощами, частіше вдаються до таких копінг-стратегій, як пошук соціальної підтримки, планування розв'язання проблеми та позитивна переоцінка (фокусування на зростанні власної особистості). З'ясовано, що жінки частіше, ніж чоловіки, вдаються до копіngu позитивної переоцінки, тобто жінки, стикаючись із труднощами, більш схильні спрямовувати зусилля на позитивну переоцінку ситуації та фокусуватися на зростанні власної особистості.

Проведене нами дослідження дає підстави припустити, що більше ресурсів для успішного подолання травм мають жінки і люди з вищою освітою. Відповідальні зрілі та літні люди зазвичай не схильні до такого копіngu, як втеча-уникнення. Провідним ресурсом життєздатної молоді є рішучість, а більш дорослих людей – оптимістичність.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург : Питер, 2010. – 288 с.
2. *Андрущенко О. Н.* Жизнеспособность подростков [Электронный ресурс] / О. Н. Андрущенко // Евразийский научный журнал. – 2017. – № 1/1. – Режим доступа : <http://journalpro.ru/articles/zhiznesposobnost-podrostkov/>.
3. *Крюкова Т. Л.* Опросник способов совладания с ТЖС (адаптация методики WCQ) / Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк // Журнал практического психолога. – 2007. – № 3 (май-июнь). – С. 93–112.
4. *Ларіна Т. О.* Життєстійкість як передумова постановки життєвих завдань / Т. О. Ларіна // Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / [Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 287–322.
5. *Ларіна Т. О.* Модель соціально-психологічних ресурсів життєздатності особистості в структурі психологічного благополуччя людини / Т. О. Ларіна // Ракурси психологічного благополуччя особистості : зб. тез всеукр. наук.-практ. семінару (IX-ті Гротівські читання, м. Ніжин, 9 червня 2017 р.). – Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2017. – С. 85–90.
6. *Мордовець М. В.* Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми [Електронний ресурс] / М. В. Мордовець // Актуальні проблеми полі-

тики. – 2014. – Вип. 53. – С. 241–252. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31.

7. *Титаренко Т. М.* Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – № 4 (29). – С. 163–170.
8. *Шубникова Е. Г.* Формирование жизнеспособности личности будущих педагогов на основе волонтерской деятельности [Электронный ресурс] / Е. Г. Шубникова // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 3. – Режим доступа : <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=13458> (дата обращения: 24.08.2017).
9. *Feldman D. B.* Super Survival of the Fittest [Electronic resource] / D. B. Feldman, L. D. Kravetz. – Access mode : <https://www.psychologytoday.com/articles/201407/super-survival-the-fittest?collection=153279>.

References

1. Ananyev, B. G. (2010). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as an object of knowledge]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
2. Andrushhenko, O. N. (2017). Zhyznospobnost podrostkov [Resilience of adolescents]. *Yevraziyskiy nauchnyy zhurnal* [Eurasian scientific journal], 1/1, <http://journalpro.ru/articles/zhyznospobnost-podrostkov/>.
3. Kryukova, T. L. & Kuftyak, Ye. V. (2007). Oprosnik sposobov sovladaniya s TzHS (adaptatsiya metodiki WCQ) [Questionnaire for coping with TCH (Adaptation of the WCQ technique)]. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa* [Journal of Practical Psychology], 3, 93–112 (rus).
4. Larina, T. O. (2012). Zhyttiistiikist yak peredumova postanovky zhyttievkykh zavdan [Hardiness as a precondition for setting life's tasks]. In Tytarenko T. M., Zlobina O. G., Liepikhova L. A. (Eds.), *Yak budувaty vlasne maibutnie: zhyttievi zavdannia osobystosti* [How to build your own future: life's personality tasks] (pp. 287–322). Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
5. Larina, T. O. (2017). Model sotsialno-psykholohichnykh resursiv zhyttiezdatnosti osobystosti v strukturі psykholohichnoho blahopoluchchia liudyny [Model of social and psychological resources of personality resilience in the structure of human psychological well-being]. *Tesy dopovidei vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru "IX-ti Hrotivski chytannia. Rakursy psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti"* [Abstracts of the all-Ukrainian scientific-practical seminar "9 th Grott readings. Perspectives of the psychological well-being of the individual"]. Nizhyn, pp. 85–90 (ukr).
6. Mordovets, M. V. (2014). Hromadianska aktyvnist v Ukraini: dynamika ta osnovni formy [Civic activism in Ukraine: dynamics and basic forms]. *Aktualni problemy polityky* [Topical policy issues], 53, 241–252, http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31 (ukr).
7. Tytarenko, T. M. (2015). Yak dopomohty svidkam i uchasnykam travmatychnykh podii: horyzonty sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii [How to help witnesses and participants in traumatic events: the horizons of social and psychological rehabilitation]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Aktual problems of sociology, psychology, pedagogy], 4 (29), 163–170 (ukr).
8. Shubnykova, Ye. G. (2014). Formirovaniye zhyznospobnosti lichnosti budushchikh pedagogov na osnove volonterskoy deyatelnosti [Formation of the resilience

of the personality of future teachers based on volunteer activity]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya* [Contemporary problems of science and education], 3, <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=13458> (rus).

9. Feldman, D. B. & Kravetz, L. D. (2014). Super Survival of the Fittest, <https://www.psychologytoday.com/articles/201407/super-survival-the-fittest?collection=153279/>.

Ларина Т. А. Реабилитационные ресурсы жизнеспособности личности в условиях переживания последствий травматических событий

Жизнеспособность рассмотрена как реабилитационный ресурс психологического здоровья и благополучия человека. Показано, что ресурсы жизнеспособности позволяют противостоять разрушительным последствиям травматизации, удерживать необходимую мотивацию самоисцеления и самовосстановления личности. Определены основные ресурсы жизнеспособности, способствующие самовосстановлению личности и сохранению нормального жизнеконструирования в ситуации потенциальной травматизации. Выявлено, что события Евромайдана 2013–2014 годов характеризуются респондентами как такие, что имеют повышенный риск травматизации личности, что ухудшают психологическое состояние, разрушают обычный способ жизни, вызывают ощущение ужаса и беспомощности, бессилия что-либо сделать. Эмпирически установлено, что женщины при встрече с трудностями более склонны прибегать к копинг-стратегии позитивной переоценки, то есть стараются фокусироваться на развитии собственной личности. В соответствии с полученными результатами сделан вывод, что одним из ресурсов самовосстановления личности является высшее образование. Ведущим ресурсом жизнеспособной молодежи признается решительность, а более зрелых людей – оптимистичность.

Ключевые слова: жизнеспособность, копинг-стратегии, реабилитация, травма.

Larina T. O. Rehabilitation resources of resilience of an individual suffering from traumatic event consequences

The article considers resilience as a rehabilitation resource of psychological health and well-being of an individual. It is shown that the resources of resilience help to withstand the devastating consequences of traumatism, to support the necessary motivation for individual's self-reliance and self-restoration. The purpose of the article is to determine the main resources of resilience that contribute to self-restoration of an individual and preservation of normal life-design in the situation of potential traumatism. It has been found that the respondents describe Euromaydan (2013-2014) as the events with an increased risk of individual traumatization, which worsen individual's psychological state, ruin the ordinary way of life, cause feelings of horror and helplessness, and frustration. It has been empirically determined that women who encounter difficulties are more inclined to use the coping strategy of reassessment, i. e., they try to focus on the development of their personality. The findings allows the conclusion that one of the self-restoration resources of an individual is higher education. The leading resource of youth's resilience is determination, as for the more adult people it is optimistic.

Key words: resilience, coping strategies, rehabilitation, trauma.

ПРОГРАМА ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕДІАПСИХОЛОГІЧНИХ РЕСУРСІВ

Н. І. Череповська, м. Київ

Визначається психологічна сутність травми війни, котра розглядається як результат впливу на людину пов'язаної з війною травматичної події, як неперодоланий стрес, що перевищив її досвід. Звертається увага на те, що боєць може отримати травму війни не тільки в бойовій, а й у навчальній ситуації. Травма війни досліджується, зокрема, крізь призму її презентації в медіа. Воєнний медіаконтент аналізується у форматі художніх стрічок, які презентують суспільству драматизм психології воїна в умовах навчання, бойових дій, інтенсивних негативних впливів на особистість бійця у воєнній обстановці, а також показують соціальні, психологічні проблеми ветерана після його повернення до мирного життя. Фільми воєнної тематики розподілено за їхнім психологічним впливом на три види: фільми-ресурси, фільми-ризик, нейтральні стрічки. Медіапсихологічні ресурси як один із засобів стабілізації емоційного стану ветеранів пропонується реалізовувати шляхом цілеспрямованого перегляду художнього воєнного медіаконтенту, використовуючи елементи психоедукації і прийоми синемалогії. Обстоюється думка, що травми війни частково можна подолати, отримуючи з фільмів інформацію про психологічні порушення у ветеранів, аналізуючи поведінку персонажів фільмів і водночас переосмислюючи власні думки і вчинки.

Ключові слова: травма війни, бойовий стрес, медіапсихологічні ресурси, основні різновиди художнього воєнного медіаконтенту, психоедукація, прийоми синемалогії.

Постановка проблеми. Через війну з російським окупантом перед українським громадянським суспільством постало багато незнаних досі викликів. Одним з надважливих з-поміж них є своєчасна різнопрофільна реабілітація ветеранів-військовиків. Ідеться насамперед про нагальну потребу стабілізації емоційної сфери комбатантів, підвищення їхньої здатності до саморегуляції в процесі подолання психологічної травми війни, що наразі утруднюється через нерозробленість спеціальних засобів і недостатнє застосування медіаресурсів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Психологічній травмі ветеранів війни і ПТСР зокрема присвячено чимало робіт, причому переважно іноземних дослідників. І це видається цілком закономірним, бо протягом останніх десятиліть такі країни, як США, Ізраїль, Росія, набули чималого воєнного досвіду. Усі ми чули про “в’єтнамський”, “афган-

ський” синдроми, про порушення психіки солдатів, які воювали в Чечні, Грузії, Іраку, брали участь у різноманітних миротворчих місіях тощо.

Оскільки центральним поняттям нашого дослідження є психологічна травма війни, аналіз було сфокусовано передусім на дослідженні психології травм комбатантів та способах їх подолання. Наразі поняття психологічної травми найбільш розроблене насамперед у галузі травмофокусованої терапії, яка вивчає природу травми, її різновиди, етапи перебігу, пропонує різні травмотерапевтичні підходи в її лікуванні (Д. Бріер, К. Скот; J. L. Herman, B. A. Kolk, A. C. McFarlane, R. Scaer, L. Weisaeth), а також у військовій психології, яка розглядає психологічну травму як бойовий емоційний стрес воїна (О. Карояні, В. Лесков, J. Hochgesang, N. C. Hunt, Tr. Lawyer, T. Stevenson). Чимало напрацювань саме з подолання психотравматичних розладів (К. Адсит, К. Герберт, Б. Колодзін, М. Мюллер, Ф. П’юселік, О. Тополь, Г. Циганенко) – на межі військової та практичної психології. Вітчизняна медіапсихологія досліджує феномен нового виду травми – медіатравму та її різновиди (О. Л. Вознесеньська, Л. А. Найдьонова). Конкретні психологічні дослідження впливу медіа на військових, які перебували в зоні бойових дій, та особливостей їхніх медіапрактик нам на цей момент не відомі. Побіжно цей аспект частково розглядали в річищі досліджень, присвячених ЗМІ Е. К. Річі, Дж. С. Ясперс, М. Н. Belknap, J. Hochgesang, Tr. Lawyer, T. Stevenson.

Мета статті: представити та обґрунтувати програму психосоціальної підтримки ветеранів війни за допомогою медіапсихологічних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим для нашого дискурсу стало розмежування військовою психологією фізіологічного і психологічного видів стресу й зокрема виокремлення таких підвидів психологічного стресу, як *емоційний* та *інформаційний* [4]. Поняття “інформаційного стресу”, на нашу думку, можна співвіднести з деструктивним інформаційним впливом медіа на особистість. Згадаймо у зв’язку із цим напрацювання останніх років у галузі вітчизняної медіапсихології, а саме поняття “медіастрес”, “медіадистрес” (Н. І. Череповська), “медіатравма типу А” (Л. А. Найдьонова), поняття медіатравми в контексті арт-терапії (О. Л. Вознесеньська) [7; 8; 12]. За своєю суттю і “медіадистрес”, і “медіатравма типу А” як шкідливий вплив медіа на особистість становлять *тригер*, що “запускає” ретравматизацію, тобто породжує вторинну травму. Остання лягає на підґрунтя травми первинної, у тому числі і психологічного стресу, спричиненого бойовою травматичною подією (подіями).

Наразі гостро бракує ґрунтовних досліджень, які доводили б експериментально деструктивний інформаційний вплив медіа на дорослу

людину і комбатанта зокрема. Європейська психологічна спільнота, розглядаючи травматичний стрес, визнає за медіа очевидний вплив на особистість. Водночас визнається, що цьому питанню приділяється замало уваги з боку дослідників, а досліджень у цьому напрямі, м'яко кажучи, явно не вистачає. Щоб певною мірою заповнити цю прогалину, ми спробували з'ясувати, чи впливають медіа якимось особливим чином (або, навпаки, не впливають) на військовослужбовців, ветеранів війни. Результатом нашої роботи мала стати програма основних дій, спрямованих на запобігання медіастресу, а також подолання психологічної травми війни у ветеранів за допомогою медіапсихологічних ресурсів.

Під психологічною травмою війни ми розуміємо результат впливу на особистість інтенсивної травматичної події, яка сталася в умовах навчальної, бойової ситуації і викликала в бійця потужний стрес, що перевищив наявні в нього ресурси. Тобто психологічна травма війни – це неперодолані переживання, викликані подіями війни. Щоб подолати стресовий стан, психологічно травмовані в ході війни бійці обов'язково мають проходити відповідну реабілітацію. Окрім фізичної, медичної, психолого-психіатричної, соціально-побутової реабілітації, існують також допоміжні способи подолання різних форм травми війни. До них належить і соціопсихологічна підтримка, спрямована не тільки на соціальну, інформаційну допомогу ветеранам, а й емоційну, ментальну підтримку, здатну поліпшити їхній внутрішній стан.

Наша ідея емоційної, ментальної підтримки особистості, травмованої війною, реалізується в межах вітчизняної медіапсихології і полягає в застосуванні воєнного художнього, документального медіаконтенту в роботі з ветеранами у невеликих групах. Тобто спільний *перегляд* фільму або його фрагментів, *аналітичне опрацювання* сприйнятого та *спілкування* як обмін думками – необхідні передумови оптимізації емоційної сфери учасників [8]. Вважаємо, що медіапродукція у форматі художніх стрічок може стати не тільки просвітницьким засобом щодо психологічної травми війни, а й дієвим ресурсом розв'язання психологічних проблем особистості [7].

Перед тим як перейти до методики відновлення, стабілізації емоційного стану ветеранів за допомогою медіапсихологічних ресурсів, розглянемо спочатку в загальних рисах з позиції медіапсихології художній воєнний медіаконтент. Тема війни в кінематографі є традиційною та охоплює багато жанрів – від реконструкції історичних битв, екранізації романів відомих письменників (наприклад, Е. М. Ремарка) до бойовиків, воєнних драм, трилерів тощо. Наразі пропонуємо звернутися до художніх кінострічок американського та європейського виробництва, які більшою або меншою мірою стосуються саме проблеми психології військовика. Перевагу при цьому надаватимемо

американському кіно, оскільки, по-перше, саме кіноіндустрія США зробила найбільш вагомий внесок у створення таких фільмів; по-друге, саме ця країна впродовж останніх сімдесяти років завдяки участі в багатьох війнах і воєнних конфліктах (Друга світова війна, корейська і в'єтнамська війни у ХХ ст., а також війна в Іраку, місії в Афганістані, Африці, на Балканах тощо у ХХІ ст.) накопичила величезний досвід не тільки у створенні найсильнішої армії світу, а й у реабілітаційній роботі з військовими ветеранами [1; 3].

Ще одним аргументом на користь американського кіно стали дослідження вчених, які на основі аналізу художніх стрічок вивчали психологію солдатів, ветеранів в'єтнамської війни, і ставлення до них суспільства. Так, групою вчених було проаналізовано *кінематографічний образ солдата/ветерана* в найбільш популярних фільмах минулого століття, які вже стали класикою воєнного кіножанру. Ідеться про такі стрічки відомих режисерів й за участю не менш талановитих акторів, як: “Апокаліпсис нині” (1979, реж. Френсіс Копполла), “Взвод” (1986, реж. Олівер Стоун), “Суцільно металева оболонка” (1987, реж. Стенлі Кубрик), “Доброго ранку, В'єтнаме!” (1987, реж. Баррі Левінсон), “Народжений 4 липня” (1989, реж. Олівер Стоун), “Форрест Гамп” (1994, реж. Роберт Земекіс) та ін.

Аналіз стрічок здійснювався за такими критеріями, як психологія солдата “до війни”, “під час війни”, “після війни”. Серед критеріїв: 1) особистісні причини вступу військового у війну у В'єтнамі; 2) реакція військовиків та зміна їхнього ставлення до війни; їхнє ставлення до в'єтнамців під час “правильної” і під час “незрозумілої” війни; вживання наркотиків та алкоголю; вплив ЗМІ на погляди і переконання громадськості за допомогою сформованого ними стереотипу бійця; 3) вплив війни на військовиків, які постраждали фізично і психічно; ставлення ветеранів до американців (уряду, учасників антивоєнних протестів, членів родини, суспільства в цілому) після повернення додому і, навпаки, американців до ветеранів [10]. Отже, художні стрічки є не тільки продуктом масової культури, а й медіапсихологічним ресурсом для відновлення, саморегуляції внутрішніх станів травмованих війною військовиків.

Заслугує також на увагу журналістське дослідження, в якому аналізується *трансформація образу американського солдата* – учасника в'єтнамської війни (“в'єтвета” – від америк. *vietvet*) – у художніх стрічках. Так, фільми кінця 60-х – початку 70-х років минулого століття експлуатують переважно насильницький образ солдата, який є утіленням яскраво вираженої асоціальної поведінки або являє собою людину, “з якою щось не так”, від якої потерпає суспільство. Це “Породжені невдахи” (1967, реж. Том Лофлін), “Садисти сатани” (1969, реж. Ел

Адамсон), “Хром і гаряча шкіра” (1971, реж. Лі Фрост) та ін. Дослідження дає змогу простежити, як стереотип агресивного, жорстокого “в’єтвєта” поступово змінюється на образ солдата-жертви, котрий психологічно постраждав від війни і зокрема власних дій, які змушений був чинити. Це знайшло своє відображення, наприклад, в американській кінострічці “Рембо: перша кров” (1982, реж. Тед Котчєфф), де трансформація психологічної складової героя аналізується більш детально. Результати дослідження показують, що як тільки американське суспільство почало сприймати “в’єтвєтів” не як брутальних “убивць”, а як психічно постраждалих від війни “жертв”, у кіно їх почали також зображувати такими, що вже викликали співчуття і певне розуміння глядацької аудиторії.

Узагальненням щодо вищесказаного може стати метафора, що мистецтво і кіно зокрема є відображенням духовного стану суспільства. І справді, доки ЗМІ нав’язували американцям образ ветерана-“вбивці”, небезпечного для суспільства алкоголіка, наркомана, психопата, кінематограф залюбки поширював цей стереотип. Пізніше, коли американська статистика засвідчила стрімке зростання серед ветеранів кількості смертей від криміналу та суїцидів, кілька членів психіатричного співтовариства разом з групою активістів-ветеранів почали кампанію з пропаганди необхідності лікування й усунення у свідомості уряду й громадськості забобонів щодо стереотипу насильницького “в’єтвєта”. Відповідно, кіноіндустрія майже миттєво зреагувала, відгукнувшись стрічкою “Рембо: перша кров” [11]. Образ солдата як жертви війни талановито відображено також у стрічках “Контузія” (1984, реж. Бадді Джовінаццо), “Далекий грім” (1988, реж. Рік Розенталь), “Війна” (1994, реж. Джон Евнет) та ін.

Ще одне цікаве дослідження певним чином доповнює два попередні. Аманда Гір звернула увагу на більш інтенсивну психологізацію образу американського солдата у В’єтнамі завдяки аудіальним ефектам у воєнних стрічках. Дослідниця розглядає роль саундтреків та описує, як специфічні звуки, людська мова, музика здатні не тільки справляти психологічний ефект на глядача, а й ілюструвати психологічні стани персонажів фільму. Авторка статті зазначає, що в кіно, як і в житті, часто не вистачає засобів мови, слів для того, щоб передати/відобразити відчуття людини загалом і жахів воєнного досвіду, їх повторюваного переживання зокрема. Натомість звук може “виправити” неможливість точної вербалізації емоцій, почуттів і відіграти вирішальну роль у кінематографічному відображенні психологічної травми людини [9]. Так, у стрічці “Апокаліпсис нині” звук працюючого вентилятора в кімнаті героя поступово перетворюється в його голові на звук ритмічно працюючих роторів гвинтокрила в небі: цей звук стає

тригером, що викликає травматичні спогади війни у ветерана. Важливим елементом звукової доріжки фільму, за допомогою якого вдалося ефективно передати травмування кіноперсонажів, стала класична музика “Політ валькірій” Р. Вагнера, яка своїм громовим звучанням, ніби з неба, навіює жах і на в’єтнамських повстанців, і на американських солдатів. Разом з тим звучання популярної пісні тих часів “The End” у виконанні рок-гурту “The Doors”, слова якої підкреслюють стан розчарування, невідворотний кінець, неабияк посилює відчуття безнадії у вояків. Тому одним із важливих завдань кінорежисера завжди є пошук потрібних звуків, щоб максимально ефективно й афективно репрезентувати почуття кіногероїв, і драматичні в тому числі. Наприклад, шум гвинтокрила в багатьох воєнних стрічках став звуковим символом в’єтнамської війни і, як справжній символ, успішно відображав не тільки травму війни, а й надію на спасіння, патріотичні почуття.

Загалом усі ці дослідження наводять на думку про те, що: 1) війна завжди мала і матиме величезний, незворотний вплив на тих, хто брав участь у бойових діях; 2) за фізичне і психологічне травмування солдатів відповідальність завжди має нести передусім влада, яка провадить певну міжнародну політику, а також суспільство, яке дозволяє / не заважає проводити цю політику; 3) після повернення військовиків додому і влада, і суспільство мають докладати всіх зусиль для повноцінної реабілітації ветеранів, виказувати їм свою підтримку і вдячність за виконання військового обов’язку.

У більш вузькому аспекті аналіз наведених вище психологічних досліджень показує, що воєнний медіаконтент можна застосовувати не лише як мистецький твір або комерційний чи пропагандистський продукт. Фільми воєнного жанру мають певну цінність і в медіапсихологічних дослідженнях, зокрема в груповій роботі з ветеранами. По-перше, вони можуть стати засобом поширення знань про психологічні розлади у військовиків, які презентуються у візуальному медіаформаті; по-друге, усебічний аналіз і спільне обговорення вияву емоцій, почуттів і поведінки героїв художньої стрічки воєнного жанру допомагають учасникам бойових дій оптимізувати саморегуляцію власних внутрішніх станів.

Психосоціальна робота по стабілізації емоційного стану ветерана за допомогою медіапсихологічних ресурсів передбачає:

1) звернення до воєнного медіаконтенту, 2) застосування спеціальних прийомів медіасприймання та 3) організацію цілеспрямованої групової роботи. Медіапсихологічні ресурси можуть стати превентивним засобом запобігання порушенням психічного здоров’я військовослужбовців, а також ефективним елементом емоційної, ментальної підтримки ветеранів під час розв’язання ними внутрішніх проблем.

Перш як розглядати способи стабілізації емоційного стану за допомогою медіапсихологічних ресурсів, ми провели попереднє опитування (2016–2017 роки) військовослужбовців, і “атошників” у тому числі, – усього понад 300 осіб, щоб виявити їхню емоційну реакцію на перегляд художнього воєнного медіаконтенту. Явної негативної реакції на перегляд зазначеного контенту виявлено не було, що дало нам підстави розглядати і застосовувати фільми про війну як медіапсихологічний ресурс, як засіб емоційної, ментальної підтримки травмованих війною ветеранів.

Добір художнього воєнного медіаконтенту для роботи з постраждалими внаслідок воєнних дій здійснювався за такими критеріями: 1) визначення *ймовірного психологічного впливу фільму* на ветеранів і зокрема на тих, хто проходить реабілітацію; 2) способи *відображення ознак травми війни* у кіногероїв; 3) *образ воїна в медіа*, поведінку якого можна наслідувати.

Проаналізувавши понад три десятки ігрових фільмів різних жанрів (бойовик, воєнна драма, трилер-драма) і різної художньої цінності, ми виявили таке:

1) серед фільмів воєнної тематики за їхнім *психологічним впливом* на глядача в цілому можна виділити: фільми-ресурси, фільми-ризиків і нейтральні стрічки. *Психологічно ресурсними* для роботи по стабілізації емоційного стану ветеранів можна вважати фільми, в яких відображено війну з усіма її руйнівними діями і жахливими наслідками, де персонажі не лише виконують накази, вбивають, зазнають психологічних травм різного характеру і різної інтенсивності, але й здатні згодом у різний спосіб долати свою травму, віднаходити себе і розпочинати нове життя. Наприклад, “Народжений 4 липня” (1989), “Форрест Гамп” (1994), “Американський снайпер” (2014), “З міркувань совісті” (2016) та ін.

Фільми, в яких відображено не лише жахіття війни (іноді з фізіологічними подробицями понівеченого тіла, частинами тіл, мертвими тілами), а й “жахіття” життя ветерана після війни, які за задумом створюють виражений психологічний ефект жаху, безвиході, депресії, суїцидальних намірів персонажів, вважаємо потенційно *психологічно ризикованими*. За своєю психологічною суттю такі фільми можуть стати *медіатригерами*, здатними викликати ретравматизацію у військових, ветеранів, що вже мають травму війни [8; 12]. Прикладом можуть слугувати такі стрічки, як “Контузія” (1984), “Апокаліпсис нині” (1979), “Війна” (2016) тощо.

Фільми в жанрі “бойовик”/“екшн”, “гостросюжетний”, які зображують воєнні події, спецоперації, як правило, є *психологічно нейтральними* (настільки, наскільки воєнну тематику взагалі можна вважати нейтральною). Зазначені жанри вже самі по собі передбачають

мінімум емоційних переживань кіногероїв, тому смислове навантаження таких фільмів пов'язане передусім з розгортанням “гострого” сюжету, видовищністю. У таких стрічках переважають якісь стрімкі дії: бійки, динамічні переслідування, вибухи, стрілянина, яскраві візуальні ефекти. Такі фільми часто-густо розповідають про самостійні спроби героя відновити справедливість, що нерідко переростають у маленьку війну. Згадаймо “Командос” (1985), “Рембо” (пізніші версії), “Універсальний солдат” (1992), з більш нових стрічок – “Перевізник” (2002, 2005, 2008) тощо;

2) за критерієм *відображення ознак травми війни* у кіноперсонажів фільми можна розподілити на три види відповідно до основних способів презентації психологічної травми. Отже, *традиційний* і найбільш поширений спосіб візуальної презентації симптомів травми війни й ПТСР зокрема полягає у відображенні як самої травматичної події, що спричинює психологічні розлади, так і її наслідків, що виявляються в наявних поведінці і вчинках персонажів фільму.

Іноді сюжет передбачає більш *ускладнену презентацію бойової травми* солдата/ветерана, яка накладається на попередній стрес, пережитий у дитинстві, довоєнному дорослому житті (наприклад, “Міна”, 2016).

Також не можна оминати і *метафоричне подання* перебігу переживання ветераном психологічної травми, коли розлади психіки особистості показуються не в зовнішніх виявах його поведінки, а як такі, що відбуваються в голові кіногероя. Ця уявна реальність, у яку він періодично занурюється і яку “проживає”, однак якої не бачать інші персонажі, інтригує і водночас ускладнює сприймання глядача (“Війна” / ManDown, 2016);

3) *образ воїна в медіа*, поведінку якого можна наслідувати, є важливим критерієм добору фільмів. Аналіз художнього медіаконтенту показує, що спершу виник стереотип вояка як “*машини вбивства*” (відчужений солдат/ветеран, часто з агресивною, асоціальною поведінкою); пізніше з’явився стереотип “*жертви*” (такий кіногерой уже не так становить загрозу для суспільства, як викликає переважно співчуття або взагалі виглядає зламаним). Останнім часом кіноіндустрія пропонує більш інтегрований образ воїна. Він може мати добре виражену маскуліність, властиву загалом бійцю, любити свою “роботу” солдата, але водночас по-людськи страждати через різні стрес-фактори, неоднозначні ситуації, непрості сімейні обставини. При цьому він не втрачає сили духу і є свідомим того, щоб бути відповідальним за будь-які свої дії. Такий образ “*людини-воїна*” є більш реальним щодо життя і більш ресурсним для аналітичної роботи, орієнтованої не тільки на психоедукацію посттравматичних реакцій, станів, розладів, а й на обрання

віртуального орієнтира для відновлення власного внутрішнього світу (“Американський снайпер”, 2014; “Лють”, 2014; “3 міркувань совісті”, 2016; “Війна”, 2017 (Данія) та ін.).

Як зазначалося вище, у контексті вітчизняної медіапсихології медіапсихологічні ресурси визначаються як: *застосування медіаконтенту* для розв’язання суб’єктом власних психологічних проблем; *набуття* ним спеціальних *когнітивних інструментальних навичок* адекватного медіасприймання; *групова робота*. Тому для реалізації поставленої мети – стабілізації внутрішнього стану ветеранів – нами створено методіку (робоча назва – “Я – ветеран”), яка ґрунтується на *використанні воєнного медіаконтенту*, застосуванні технік *психоедукації*, *сінемалогії* і деяких основних елементів медіаграмотності та *спільному обговоренні сприйнятого*.

Психоедукація як пояснення і донесення до людей необхідної інформації про психічне здоров’я, психологічні негаразди та їхні наслідки для особистості за своєю суттю є раціоналізацією/розумінням травми – її виявів, наслідків, способів подолання, окреслення травмованими свого майбутнього життя. Психоедукація здатна оптимізувати процес менталізації травми війни в цілому й зняти емоційну напруженість у ветерана зокрема. Саме тому психоедукація є важливим засобом у роботі з ветеранами, а її метою (як психологічного методу подолання симптомів ПТСР) є інформування військовиків про поширеність наслідків невідворотного впливу війни різної інтенсивності на будь-яку особистість і надання їм можливості краще зрозуміти власний психологічний стан після пережитого інтенсивного стресу.

Якщо основним принципом психоедукації є поширення інформації про психологічні проблеми особистості та ознаки посттравматичних розладів у тому числі, то сінемалогія ґрунтується на психологічному механізмі проєкції. Проте в нашому контексті проєкція виконує функцію захисного механізму в психопатології, але радше є основою емпатії – здатності до розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи і кіноперсонажів зокрема у формі співпереживання іншому, порозуміння з ним (*understanding*).

Сінемалогія як один із методів адекватного медіасприймання допомагає точніше “прочитати” образне послання кінопродукту, оцінити його з віддаленої позиції, зробити уроки з чужих помилок, щоб уникнути їх у своєму житті. Отож істинним об’єктом сінемалогії є не так сам фільм, творчість режисера, акторів чи поведінка кіногероїв, як інтерпретації фільму глядачами [6]. Сінемалогічний аналіз допомагає травмованій людині актуалізувати власні внутрішні проблеми, подивитися на них збоку і, якщо є бажання, коригувати їх. Крім того, використання сінемалогічного методу стимулює здатність особистості до

критичного осмислення життєвих ситуацій у фільмі, що допомагає їй руйнувати стереотипи і дає змогу конструктивно збагачувати власний смисловий досвід через споглядання життя кіногероя. Це і є великою перевагою даного методу: внутрішньо проживаючи схему чужої поведінки, аналізуючи й обговорюючи її в групі, ветеран може багато чого навчитися для подолання власної травми.

Отже, суть методики “Я – ветеран” полягає у підвищенні рівня психологічної культури і здатності до саморегуляції емоційної сфери, стабілізації внутрішнього стану. Поставлені завдання реалізуються завдяки спеціальній організації групової роботи з ветеранами. Залежно від умов організації місця проведення групи (шпиталь, реабілітаційний центр), аудиторії (військовослужбовці або ветерани війни), відведеного часу (один або декілька разів на тиждень) тощо розроблено два основних види групових занять. Перший вид занять передбачає поширення знань про психологічні проблеми ветеранів війни як раціоналізацію травми і зняття емоційної напруженості (психоедукація); візуальним супроводом інформації стають нарізки з різних фільмів, що ілюструють вияви психологічних порушень. Другий вид полягає в перегляді стрічки, аналізуванні й осмисленні посттравматичних симптомів у поведінці кіногероїв, обговоренні як опосередкованому опрацюванні й переосмисленні власної травми (синемалогія). Фільм для перегляду обирається відповідно до вищезазначених критеріїв та конкретних цілей медіапедагога, психолога.

Висновки. Аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду показав, що подолання травми війни потребує не тільки більш глибоких теоретичних розробок, дослідження особливостей впливу медіа на ветеранів, а й збагачення новим/креативним методичним інструментарієм для емоційної та ментальної підтримки ветеранів. Таким інструментарієм можуть стати медіапсихологічні засоби налагодження комунікації з ветеранами, досягнення учасниками воєнних подій відчуття розуміння реальності, самих себе, ідентифікації власних емоцій, порозуміння із соціальним оточенням.

Означено проблему психосоціальної підтримки комбатантів, яка полягає в потребі стабілізації їхньої емоційної сфери, підвищення здатності ветеранів до саморегуляції в процесі подолання психологічної травми війни. Порушена проблема обумовлена недостатньою розробленістю спеціальних соціально-психологічних засобів долання таких травм, зокрема застосування в цьому процесі медіаресурсів.

Створено програму подолання комбатантами психологічної травми війни засобами медіапсихології: визначено *стратегію* опанування психологічних порушень за допомогою медіапсихологічних ресурсів; *запропоновано* застосування художнього воєнного медіаконтенту в роботі

з комбатантами, що сприятиме подоланню ними травми війни, а саме: стабілізації внутрішнього стану, поліпшенню саморегуляції на емоційному, ментальному рівнях й адаптації до соціуму в цілому. Визначено три основних види художнього медіаконтенту про війну як імовірних психологічних впливів: фільми-ризик, фільми-ресурси, нейтральні стрічки. Розроблено критерії визначення деструктивних інформаційних впливів візуальних медіа.

Проведено попереднє опитування, у ході якого визначено особливості медіапрактик комбатантів і їхню реакцію на деструктивні інформаційні впливи медіа в тому числі. Результати аналізу отриманих даних не виявили явної негативної реакції на перегляд художнього воєнного медіаконтенту. Це дає підстави розглядати і застосовувати фільми про війну як медіапсихологічний ресурс, як засіб емоційної підтримки, саморегуляції травмованих війською ветеранів.

Перспективою дослідження є апробація методики “Я – ветеран”, яка базується на програмі психосоціальної підтримки ветеранів війни за допомогою медіапсихологічних ресурсів. Завдяки застосуванню цієї методики, на нашу думку, ветерани зможуть підвищити свою психологічну культуру, переосмислити, спланувати і вибудувати своє подальше життя, не відкидаючи при цьому досвід війни.

Література

1. *Гарріс Ш.* Сталева воля / Шайло Гаріс у співавт. з Робін Овербі Кокс. – Київ : Брайт Стар Паблішінг, 2017. – 280 с.
2. *Герберт К.* Розуміти травматичний досвід. Путівник для безпосередніх учасників та їхніх родин / Клавдія Герберт. – Львів : Скриня, 2015. – 68 с.
3. *Кайл К.* Американський снайпер. Автобіографія найуспішнішого снайпера у військовій історії США / Кайл К., Скотт М., Дефеліс Дж. ; пер. з англ. Андрія Поритка. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2006. – 448 с.
4. *Карояни А. Г.* Психологическая реабилитация участников боевых действий [Электронный ресурс] / под ред. А. Карояни, М. Полянского. – Москва, 2003. – 80 с. – Режим доступа : http://psiwar.narod.ru/lit/kara_3.htm.
5. *Циганенко Г. В.* Путівник військовослужбовця та демобілізованого : практ. посіб. / Г. В. Циганенко, Р. П'яста. – Львів : Колесо, 2016. – 64 с.
6. *Чаплінська Ю. С.* Можливості синамології при реабілітації психологічної травми [Електронний ресурс] / Ю. С. Чаплінська // Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти : матеріали I Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 20–21 червня 2017 р.). – Київ, 2017. – Режим доступу : <http://mediaosvita.org.ua/book/chaplinska-yu-s-mozhlyvosti-sinematologii-pty-reabilitatsiyi-psyhologichnoyi-travmy>.
7. *Череповська Н. І.* Психосоціальна підтримка комбатантів за допомогою медіапсихологічних ресурсів [Електронний ресурс] / Н. І. Череповська // Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти : матеріали I Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 20–21 червня 2017 р.). –

- Київ, 2017. – Режим доступу : <http://mediaosvita.org.ua/book/cherepovska-n-i-psyhosotsialna-pidtrymka-kombatantiv-za-dopomogoyu-mediapsyholohichnyh-resursiv/>.
8. Череповська Н. І. Розвиток медіаграмотності комбатантів засобами медіапсихології [Електронний ресурс] / Н. І. Череповська // Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи : тези доп. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Миколаїв, 27 квітня 2016 р.). – Миколаїв : ОІППО, 2016. – С. 110–114. – Режим доступу : <http://mediaosvita.org.ua/book/rozvytok-mediagramotnosti-kombatant/>.
 9. Greer A. “This is the End, My Friend”: Aural Focalizations of Trauma in Apocalypse Now (1979) and Vietnam Combat Films [Electronic resource] / Amanda Greer // The Journal American Culture. – 2016 (September).– Vol. 39, is. 3. – P. 313–322. – Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jacc.12571/full>
 10. Hochgesang J. The Psychological Effects of the Vietnam War / Hochgesang J., Lawyer Tr., Stevenson T. // War&Peace: Media and War. –1999 (July 26). – Access mode : https://web.stanford.edu/class/e297c/war_peace/media/hpsych.html.
 11. McClancy K. The Rehabilitation of Rambo: Trauma, Victimization, and the Vietnam Veteran [Electronic resource] / Kathleen McClancy // The Journal of Popular Culture. – 2016 (June). – Vol. 47, is. 3. – P. 503–519. –Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-5931.2011.00878.x/full>.
 12. Naydonova L. War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution / Lyubov Naydonova // Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017. – 2017. – P. 42–45.

References

1. Garris, Sh. (2017). *Staleva volia* [Iron will]. Kyiv: Brait Star Pablivshiang (ukr).
2. Gerbert, K. (2015). *Rozumity travmatychni dosvid. Putivnyk dlia bezposerednikh uchasykiv ta ikhnikh rodyn* [Comprehending trauma experience. A guide for the actual participants and their families.]. Lviv: Skrynja Publ. (ukr).
3. Kyle, K., McEwen S., & DeFelice, J. (2006). *Amerykanskyi snajper. Avtobiohrafiiia naiuspishnishoho snajpera u viiskovii istorii SShA* [The American sniper. The autobiography of the most successful sniper in the US history]. Lviv: Vydavnytctvo Staroho Leva (ukr).
4. Karoyani, A. G. (2003). *Psikhologicheskaya reabilitatsiya uchastnikov boyevykh deystviy* [Psychological rehabilitation of the military action participants]. Moscow, http://psiwar.narod.ru/lit/kara_3.htm (rus).
5. Tsyhanenko, H. V., Piasta, R. (2016). *Putivnyk viiskovoslužbovtisia ta demobilizovanoho. Praktychni posibnyk* [A guide for a service man and a veteran. A manual]. Lviv: Koleso Publ. (ukr).
6. Chaplinska, Yu. S. (2017). *Mozhlyvosti synemalohii pry reabilitatsii psykholohichnoi travmy. Materialy I Vseukrainskoi naukovoii konferentsii “Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichni ta pedahohichni aspekty” (Kyiv, 20–21 chervnia 2017)* [Potential of cinematology in psychological trauma rehabilitation. Materials of the 1st All-Ukraine scientific conference “Media trauma in the conditions of the information warfare: psychological and pedagogical aspects”

- (Kyiv, 20–21 June 2017)], <http://mediaosvita.org.ua/book/chaplinska-yu-s-mozhlyvosti-sinematologiyi-pry-reabilitatsiyi-psyhologichnoyi-travmy/> (ukr).
7. Cherepovska, N. I. (2017). Psykhosotsialna pidtrymka kombataniv za dopomohoiu mediapsykhologichnykh resursiv. *Materialy I Vseukrainskoi naukovoï konferentsii "Mediatravma v umovakh informatsiinoï viiny: psykhologichnyi ta pedagogichnyi aspekty"* (Kyiv, 20–21 chervnia 2017) [Psychological support of combatants by means of media psychological resources. Materials of the 1st All-Ukraine scientific conference "Media trauma in the conditions of the information warfare: psychological and pedagogical aspects" (Kyiv, 20–21 June 2017)], <http://mediaosvita.org.ua/book/cherepovska-n-i-psyhosotsialna-pidtrymka-kombataniv-za-dopomogoyu-mediapsykhologichnykh-resursiv/> (ukr).
 8. Cherepovska, N. I. (2016). Rozvytok mediahramotnosti kombataniv zasobamy mediapsykhologichii [Development of combatants' media literacy by means of media psychology]. *Vid mediahramotnosti do mediakultury: stratehii, problemy, perspektyvy: tezy dopovidei Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi internet-konferentsii (Mykolaiv, 27 kvitnia 2016)* [From media literacy to media culture: strategies, problems, and prospects: thesis of the presentations at the International Scientific and Practical Internet Conference (Mykolaiv, 27 April 2016)]. P. 110–114, <http://mediaosvita.org.ua/book/rozvytok-mediagramotnosti-kombataniv/>(ukr).
 9. Greer, A. (2016, September). "This is the End, My Friend": Aural Focalizations of Trauma in *Apocalypse Now* (1979) and Vietnam Combat Films. *The Journal American Culture*, Vol. 39, is. 3, pp. 313–322, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/jacc.12571/full>.
 10. Hochgesang, J., Lawyer, Tr., Stevenson, T. (Juli, 26, 1999). The Psychological Effects of the Vietnam War. *War&Peace: Media and War*, https://web.stanford.edu/class/e297c/war_peace/media/hpsych.html.
 11. McClancy, K. (June, 2014). The Rehabilitation of Rambo: Trauma, Victimization, and the Vietnam Veteran. *The Journal of Popular Culture*, Vol. 47, is. 3, pp. 503–519, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-5931.2011.00878.x/full>.
 12. Naydonova, L. (2017). War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution. *Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017*, pp. 42–45.

Череповская Н. И. Программа психосоциальной поддержки ветеранов войны с помощью медиапсихологических ресурсов

Определяется психологическая сущность травмы войны, которая рассматривается как результат воздействия на человека связанного с войной травматического события, как непреодоленный стресс, превысивший его опыт. Обращается внимание на то, что боец может получить травму войны не только в боевой, но и в учебной ситуации. Травма войны исследуется, в частности, через призму презентации ее в медиа. Военный медиаконтент анализируется в формате художественных лент, которые представляют обществу драматизм психологии воина в условиях обучения, боевых действий, интенсивных негативных воздействий на личность бойца в военной обстановке, а также показывают социальные, психологические проблемы ветерана после возвращения его к мирной жизни. Фильмы военной тематики делятся в соответствии с их психологическим воздействием на три вида:

фильмы-ресурсы, фильмы-риски, нейтральные ленты. Медиапсихологические ресурсы как одно из средств стабилизации эмоционального состояния ветеранов предлагается реализовывать путем целенаправленного просмотра художественного военного медиаконтента, используя элементы психоэдукации и приемы синемалогии. Обосновывается мнение, что травмы войны частично можно преодолеть, получая информацию из фильмов о психологических нарушениях у ветеранов, анализируя поведение персонажей фильмов и переосмысливая собственные мысли и поступки.

Ключевые слова: травма войны, боевой стресс, медиапсихологические ресурсы, основные разновидности художественного военного медиаконтента, психоэдукация, приемы синемалогии.

Cherepovska N. I. The program of psychosocial support of war veterans by means of media-psychological resources

The article deals with psychological nature of the trauma of war, which is defined as the result of the impact of the traumatic event of the war on an individual. It is an overpowering stress, which exceeds its actual experience. A warrior gets a trauma of war both during practice and in action. The author analyzes the trauma of war through its presentation in the media. The military media content under analysis is feature films that present the drama of the war psychology in the course of practice, military action, and intensive negative influences. The films also depict social and psychological problems of the war veterans after their returning to peaceful life. The author divides war films into three types based on their psychological influence: resource films, risk films, and neutral films. The method of using media psychological resources as a means of stabilizing veterans' emotional state is a purposeful watching of the fiction military media content with elements of psychological education and cinematology techniques. It is argued that war traumas can be partly overcome by getting information about veterans' psychological disorders from the films analyzing the behavior of the film characters and reconsidering one's own thoughts and behavior.

Key words: war trauma, combat stress, media psychological resources, main varieties of feature military media content, psychological education, techniques of cinematology.

ВПЛИВ ПЕРЕЖИВАННЯ ВТРАТИ НА САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ

К. В. Мирончак, м. Київ

На актуальний запит суспільно-політичної ситуації в державі порушується проблема переживання військовими втрати на передовій. Втрата розглядається як багатовимірне явище, що виходить за межі розуміння втрати в традиційних координатах смерті і може виявлятися в інших, не менш важливих, соціально-психологічних чи матеріальних контекстах. З'ясовано, що реальна втрата важливих об'єктів може призводити до психосоматизації, негативізму, пригніченості, депресії, що помітно знижує толерантність військового до стресу, негативно впливає на його самоефективність і продуктивність, потрібні для вибудовування конструктивних копінгів на війні. Виділено основні різновиди втрат військових: фізичні, соціальні та психологічні. Визначено головні модальності втрат, які зумовлюють зниження рівня самоефективності військового: відсутність сну, втрата мотивації до перебування на війні та смерть друзів.

Ключові слова: війна, втрата, військовий, смерть, депривація сну, втрата мотивації, самоефективність.

Постановка проблеми. З огляду на суспільно-політичну кризу в нашій країні, на офіційно не проголошену, але за фактом пролонговану ситуацію війни можна сміливо назвати нинішній час часом глобальних і множинних втрат. Інформаційний простір нашого сьогодення перенасичений драматизмом реалій: ідеться про щоденні численні втрати як у масштабах усього суспільства, так і в масштабах окремої особистості. Переживання цих втрат, передчуття нових, як лавина, поглинає всіх, не лишаючи осторонь нікого: ні тих, хто зазирає в очі смерті на полі бою, ні тих, хто спостерігає за цим у новинах.

Кожен із нас неодмінно щось втрачає в житті, болісно переживає ту чи ту втрату, але це відбувається специфічно й індивідуально, з огляду на вихідні особистісні ресурси та можливості ефективно їх застосувати в процесі адаптації до нових умов. А через незгасаючий воєнний конфлікт на сході країни втрати стають сьогодні загальнонаціональними. Зокрема, ідеться про загибель тисяч і тисяч людей.

Що ж стосується військових, які перебувають у гарячих точках, то вони потребують особливої уваги психологів. Якщо за кордоном на загальний курс підготовки солдата, у тому числі його психологічну підготовку, відводиться близько трьох років [4], то українські солдати такого привілею в часі не мають. Молоді хлопці, які одразу після короткотривалого навчання (близько трьох місяців) у військових таборах опиняються в самому епіцентрі бойових дій, потребують підвищеної уваги, підтримки

та психологічної допомоги спеціалістів. Збитки і втрати від воєнних дій важко підрахувати через їх численність, особливо коли йдеться про психологічні страждання. Наслідки заподіяних війною травм без належного їх опрацювання можуть призводити до соціальної дезорієнтації потерпілих, втрати ними ідентичності й цілісності “Я”, викривленого сприйняття людиною світу і своєї соціальної ролі в цьому світі, звуження соціальних контактів, відчуття розпаду, спустошеності, вини, що може поглиблювати соціально-психологічні кризи особистості [5]. Надання своєчасної допомоги учасникам бойових дій є першочерговим завданням спеціалістів, оскільки від цього залежатиме перебіг процесів подолання та інтеграції людиною наслідків перебування в екстремальних ситуаціях та успішність її відновлення і повернення до мирного життя.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. У психології втрату звичай розуміють як переживання, пов’язане зі смертю близької людини (І. О. Акіндинова, А. О. Баканова, О. П. Корабліна, Н. В. Оніщенко, А. А. Осипова, О. В. Тімченко), і розглядають переважно в межах таких концептів, як переживання скорботи, горя, страждань чи болю у зв’язку із цією подією (С. Бохнер, Д. Боулбі, Ф. Е. Василюк, Е. Ліндемман, А. Лорі, Р. А. Неймеєр, С. Паркес, Х. Г. Прігерсон, Д. Хелл, Н. Хоган). Проте поняття втрати має значно більше контекстів уживання: свого роду “маленькі смерті” в індивідуально-психологічному просторі особистості, як то *фізична* смерть, пов’язана з пошкодженням цілісності тіла; *психічна* смерть як руйнування психічної діяльності; *соціальна* – як втрата зв’язку з іншими людьми і відхід від активної соціальної діяльності; *психологічна* – як втрата значущих відносин, зміни в переконаннях та уявленнях, відмова від уподобань [6]. Однак існує і протилежна позиція, яка розглядає переживання втрати як можливість особистісних, позитивних перетворень у життєвому досвіді людини, індивідуальних трансформацій, особистісного зростання (А. Ленгле, В. Франкл, І. Ялом, L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi).

Що ж стосується досліджень втрати у військовій сфері, то у психологічній науці означена тема добре представлена такими напрямами, як психологічна підготовка військових (Р. Габрієл, С. Москос, П. Севідж, Х. Сервін, С. Стауффер, Є. Шилз, М. Яновіц) та реабілітація солдатів після повернення додому, їх адаптація до мирного життя (М. Є. Зеленова, А. Г. Маклаков, І. Т. Малкіна-Пих, В. Є. Попов). Окремий великий доробок складають праці, присвячені питанням появи, діагностики та лікування ПТСР у військових, зокрема появи і виявів ПТСР після звільнення з армії (В. Andrews, С. R. Brewin, J. Hejdenberg, L. Stewart), схильності до психічних порушень серед військових (L. Goodwin, M. Hotopf, M. Jones, S. Wessely), психологічних особливостей комбатантів до і після участі в бойових діях (Р. П. Попелюшко) тощо.

Проте досліджень, присвячених особливостям переживань військових, які перебувають безпосередньо на передовій, значно менше. Це можна пояснити низкою труднощів, пов'язаних із процедурою проведення більш масштабних дослідницьких робіт. Ми ж у цій роботі спробуємо зосередитися на аспекті основних різновидів втрат, яких найчастіше зазнають військові на передовій.

Мета статті: висвітлення особливостей переживання втрати і її різновидів, що знижують рівень самоефективності військового на передовій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу дослідження було покладено якісний підхід, що потребував відповідних дослідницьких процедур виокремлення основних параметрів втрат військових з масиву якісних даних (анкетування, відкриті запитання, незакінчені речення, глибинне інтерв'ю). Для систематизації та узагальнення значного обсягу отриманих даних у певну структуру було обрано процедури розгорнутого, контекстного (тематичного) контент-аналізу: категоризацію, кодування, конденсацію смислу, інтерпретацію.

Головним методичним інструментарієм стало глибинне напівструктуроване інтерв'ю. До інтерв'ю було залучено дев'ятьох військових, які наразі проходять військову службу і безпосередньо перебувають у зоні бойових дій. Вибірку дослідження було сформовано за допомогою техніки цільового відбору, а саме гомогенного відбору (військові, що перебувають на передовій). Усі досліджувані – чоловіки віком від 24 до 33 років, що перебувають на війні не менше року.

На цьому етапі опрацювання текстів-інтерв'ю за допомогою тематичного контент-аналізу було виділено такі різновиди втрат:

– *фізичні*: смерть друзів-побратимів, тілесні ушкодження (інвалідність, каліцтва, виникнення і загострення хронічних хвороб), втрата фізичного комфорту (холод, бруд, відсутність гігієни, нормальної їжі і сексу, безсоння), втрата стратегічної території;

– *соціальні*: втрата значущих міжособових зв'язків (розрив з коханою людиною, розлучення, розлука із сім'єю, демобілізація друзів-побратимів, втрата зв'язку з цивільними, міжособові конфлікти з товаришами по службі), втрата роботи;

– *психологічні втрати*: розмивання ідентичності особистості (“хто я в нових умовах?”), втрата довіри до держави, командування, керівництва (натомість посилення розчарування, злості, обурення, роздратування, гніву, ненависті, зневаги через професійну некомпетентність, особистісне збагачення “на крові інших”), втрата мотивації до перебування на війні (“навіщо я тут?”, “навіщо все це потрібно?”), втрата самоповаги (страх проявити неспроможність, неприйняття своєї слабкості, неспроможності бути ефективним у військовій діяльності), втрата цінностей (порушен-

ня релігійної заповіді “не убий”), втрата самоконтролю (панічні атаки, прояви фізичної агресії, алкоголізація, бійки, суїцидальні спроби).

За частотою згадувань в описах переживань, їх емоційною насиченістю з’ясовано, що на зниження рівня самоефективності військового на передовій найбільше впливають: *смерть друзів, відсутність сну та брак мотивації до перебування на війні*.

Смерть друзів, побратимів, товаришів по службі є одним із найбільш стресогенних факторів для військовослужбовця на передовій. Адже перебування в зоні ризику для життя свідомо чи несвідомо актуалізує страх смерті. Діяльність військових передбачає виконання завдань, пов’язаних з ризиком для життя. Його збереження залежатиме від ефективності застосування психологічних захистів у подоланні страху смерті, який здатен дезорганізувати когнітивну та поведінкову активність. В умовах постійної загрози військовий змушений не лише усвідомлювати близькість смерті, а й бути спроможним діяти в умовах такої близькості, реагувати, відновлюватися. Повторюване почуття страху накопичується в організмі людини, витісняє інші способи реагування, що за певних умов може зломити психічний опір організму, призвести до емоційного зриву, психологічно зламати та виснажити [2]. Нерідко можна почути від солдата таке: “я досі не вірю, що його вже немає”; “це убиває мене”; “я постійно думаю про його смерть, на його місці міг бути і я”; “це найгірше, що могло статися”; “смерть друга – це як моя власна смерть”; “з часом я змирився, що все одно помру, то краще так, гідно... і стало трохи легше”. Таким чином, очікування смерті значно більше травмує військового, ніж її прийняття як реально можливого факту за умови неототожнення його з фатумом чи безапеляційним вироком. Дослідження військових психологів підтверджують, що 80-90% бійців постійно відчувають страх у бою, що для них є природно (Я. Агрелль). Проте страх смерті власного Я загострюється через усвідомлення смерті Іншого (товариша, друга, колеги, командира). Підсилює танатичну тривогу низка зовнішніх факторів: вибухи, постріли, авіаційні штурми, шум бойової техніки, крики атакуючих, стогін поранених, тіла вбитих, зруйновані території, пожежі та інші подібні подразники [5].

Фактор депривації сну є не менш травматичним для військових, адже він впливає на багато суміжних процесів, окрім здійснення кваліфікованої військової діяльності. Чи не кожен другий військовий має ті чи інші проблеми зі сном: порушення процесу засинання, поверховий сон із великою частотою пробуджень, скорочений сон через раннє (різке) пробудження, безсоння тощо.

Відповідаючи на питання “Що найбільше підриває Ваші сили і знижує впевненість у собі?” майже всі бійці відмічали проблеми зі сном: “...*відсутність сну – це, мабуть, найгірше... коли не спиш нормально де-*

кілька днів підряд, бо обстріл уже третій день іде, а тобі в розвідку треба чи на пост, то така паніка..., а раптом засну, а раптом перестріляють, а раптом підведу своїх... потроху божеволієш...”; “...на початку взагалі не спав, було страшно заснути. Хлопці ще історій нарозповідали. У сусідній роті вартовий заснув – і всіх перерізали. Лежиши, прислухаєшся до всього...” тощо. І хоча сучасні військові лабораторії працюють над технологіями збереження максимальної працездатності й активності за мінімальної кількості сну, однак поки що немає універсальних і доступних методів це реалізувати. Порушення сну спостерігається мало не в третині військовослужбовців, які задіяні в надзвичайних операціях [9].

Порушення сну у військовослужбовців пов’язані з багатофакторним процесом. Так, хронічне позбавлення сну як невід’ємна складова частина військової культури ускладнюється фізичними та емоційними стресовими факторами (бойові стреси, хронічні стреси), що й призводить до фрагментації сну та безсоння. Неадаптивний режим сну – особливість перебування на передовій, у зонах постійного підвищеного ризику. Через це військові часто змушені споживати величезну кількість кофеїну і різноманітні енергетики, використовувати седативні снодійні засоби, до яких досить швидко розвивається звикання і формується залежність.

Не варто забувати й про те, що проблеми зі сном можуть сигналізувати про розвиток більш складних хронічних психологічних та фізичних проблем зі здоров’ям, включаючи такі службові захворювання, як бойова головна травма (БГТ), посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія та хронічні болі [7]. Так, за даними американських дослідників, близько 58% військовослужбовців, які брали участь у дослідженні сну, мали одне або кілька супутніх захворювань; ті ж, у кого діагностували безсоння, удвічі більше мали шансів діагностувати в себе ПТСР, депресію та в півтора рази частіше страждали від хронічних болів [8].

Отже, неадаптивний режим сну військового має всі шанси очолити перелік факторів, які знизять рівень його самоефективності. Адже внаслідок депривації сну відбувається значне підвищення реактивної та особистісної тривожності, через зменшення збудливості структур головного мозку падає швидкість реакції, відповідно знижується працездатність, зростає ризик здійснення помилок, ускладнюється процес прийняття рішень, поглиблюється стан втоми в результаті функціонального виснаження нервових структур, що відіграють захисну позицію, оберігаючи людину від надмірного зниження резервних можливостей її організму в цілому [1].

До першої трійки факторів, що зумовлюють зниження самоефективності військовослужбовця на передовій, за нашими даними, входить такий показник, як *брак мотивації до перебування на війні*. Усі ми знаємо, що без бажання важко щось зробити якісно. Але коли брак бажання поєд-

нується ще й з відчуттям розчарованості, апатії, злості і гніву, то про високий рівень самоефективності, та й загалом будь-якої ефективності, не може бути й мови. Так, на запитання “Що Ви втратили на війні” солдати нерідко відповідали: *“Я втратив віру у все це. Я не бачу сенсу, якщо чесно, для чого все це потрібно ... коли я йшов сюди, я горів ідеєю відвоювати Україну, захистити її від російського ворога. ...там, на цивільці, ви все бачите по-іншому. А тут сліпота проходить і бачиш, як свої ж здають території, як війна вже давно перетворилася на серйозний бізнес, як зам-прод торгує волонтерськими передачами, як “герої” з медалями відсиджуються в Краматорських і ні разу не нюхали смороду бараків, як “ідейники” вже давно повимирали, а товчуть болото ті, хто тільки й думає, як би прибухнути чи заробити... Не хочеться про це говорити. Але ж це правда. Інколи вона так душить, що аж нудить... дивився на це все, і опускаються руки ...”*.

Таким чином, сконструйований мотив відваги, боротьби за свободу рідної землі через зіткнення з реальністю поступово починає втрачати свій попередній зміст. Те, у що військовий вірив, у що хотів, прагнув, бажав інвестувати свій життєвий час, потенціал, сили (захист держави, можливість вибороти вільне майбутнє для своєї родини і своїх дітей), те, що мало б підживлювати в ньому його особистісний, самостійно визначений сенс перебування на війні, – усе це нівелюється, знецінюється, обростає суцільним розчаруванням, що з часом провокує і породжує розпач та депресію. Змодельований раніше особистісний сенс перебування в таких екстремальних ситуаціях втрачає свою силу, і виникає потреба в пошуку нового. Однак негативний аспект цієї проблеми посилюється ще й тим, що в разі втрати мотивації перебування на війні (втрати сенсу) у військового посилюються такі переживання, як:

- злість, агресія, гнів, спрямовані як на зовнішнього, так і на внутрішнього ворога (політиків);
- розчарування, апатія, психологічна втома і безсилля через неможливість вплинути на загальну систему ведення війни;
- обурення, роздратування через керівництво і “незрозумілі накази”, зневага до керівництва (колег, товаришів по службі) через професійну некомпетентність, алкоголізм, жадобу особистісного збагачення “на крові інших”, зрадливості тощо.

Висновки. Війна породжує цілу низку травматичних факторів, які належать до числа найбільш стресових у внутрішньому переживанні особистості. До таких факторів належать і численні втрати, яких щоденно зазнають військові на передовій. Втрату слід розглядати як багатовимірне явище, яке виходить за межі розуміння втрати в традиційних координатах смерті і може розкриватися в інших, не менш важливих контекстах: соціально-психологічному, матеріальному, духовному. Неможливість пра-

вильно і вчасно пережити втрату, пролонгований ризик постійної травма-тизації можуть призводити до значних психічних порушень, депресивних станів, що помітно знижує толерантність військового до стресу, негативно впливає на його самоефективність і продуктивність, необхідні для вибудовування конструктивних копінгів на війні.

За результатами емпіричного дослідження виділено основні типи втрат військових, що знижують рівень їхньої самоефективності: фізичні (смерть друзів, тілесні ушкодження, втрата фізичного комфорту), соціальні (втрата значущих міжособових зв'язків, втрата роботи, міжособові конфлікти з товаришами по службі); психологічні (розмивання ідентичності особистості (“хто я в нових умовах?”), втрата довіри до держави, до командування, керівництва, втрата мотивації до перебування на війні, втрата самоповаги, зміна цінностей). З'ясовано, що найбільшою мірою на зниження рівня самоефективності військового на передовій впливають: смерть друзів, відсутність сну та брак мотивації до перебування на війні.

Перспективи. Визначення основних різновидів втрат на передовій дає змогу виокремити найважливіші напрями реабілітаційних робіт з військовими після повернення їх до мирного життя і водночас зосередити увагу на потенційних зонах ризику особистісного ураження військового ще до моменту його безпосереднього потрапляння на фронт.

Література

1. *Золотухина А. Ю.* Изменение психофизиологических и вегетативных показателей в условиях депривации сна / А. Ю. Золотухина, И. А. Кириллова, И. В. Козачук // Вестник Тамбовского университета. Серия: Естественные и технические науки. – 2016. – №6. – С. 2300–2307.
2. *Кадыров Р. В.* Отношение к жизни и смерти у профессиональных военнослужащих, принимавших участие в боевых действиях / Р. В. Кадыров // Актуальные проблемы практической психологии : сб. науч. статей Междунар. науч.-практ. конф. – Херсон, 2010. – Ч. 1. – С. 160–168.
3. *Кадыров Р. В.* Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, психодиагностика и психологическая помощь : учеб. пособие / Р. В. Кадыров. – Владивосток : ВГМУ, 2010 – 292 с.
4. *Макаревич О.* Особливості психологічної підготовки армій країн НАТО / О. Макаревич // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 140–148.
5. *Мирончак К. В.* Шляхи інтеграції страху смерті у військових / К. В. Мирончак // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей / наук. ред. Т. М. Титаренко. – Київ : Міленіум, 2015. – С. 88–97.
6. *Смерть и работа горя* / Кораблина Е. П., Акиндинова И. А., Баканова А. А., Родина А. М. // Искусство исцеления души: Этюды о психологической помощи : пособие для практ. психологов / под ред. Е. П. Кораблиной. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – С. 182–212.

7. Impact of the “polytrauma clinical triad” on sleep disturbance in a department of veterans affairs outpatient rehabilitation setting / Lew H. L., Pogoda T. K., Hsu P. T., et al. // *American Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*. – 2010. – Is. 89(6). – P. 437–445.
8. Sleep disorders and associated medical comorbidities in active duty military personnel / Mysliwiec V., McGraw L., Pierce R., Smith P., Trapp B., Roth B. J. // *Sleep*. – 2013. – Is. 36(2). – P. 167–174.
9. Sleep Disorders in US Military Personnel: A High Rate of Comorbid Insomnia and Obstructive Sleep Apnea / Mysliwiec V., McGraw L., Pierce R., Smith P., Trapp B., Roth B. J. // *Sleep*. – 2013. – Is. 144(2). – P. 549–557.

References

1. Zolotukhina, A. Yu., Kirillova, I. A., Kozachuk, I. V. (2016). Izmeneniye psikhofiziologicheskikh i vegetativnykh pokazateley v usloviyakh deprivatsii sna [Change of psychophysiological and vegetative indicators in the conditions of a sleep deprivation]. *Vestnik Tamboskogo universiteta. Seriya: Yestestvennyye i tekhnicheskiye nauki* [Bulletin of Tambov university. Series: Natural and Technical Sciences], 6, 2300–2307 (rus).
2. Kadyrov, R. V. (2010). Otnosheniye k zhizni i smerti u professionalnykh voyennosluzhashchikh, primavshikh uchastiye v boevykh deystviyakh [The relation to life and death at the professional military personnel who was involved in fighting]. *Aktualnyye problemy prakticheskoy psikhologii. Chast 1* [Actual Problems of Practical Psychology. Part 1]. Kherson, pp. 160–168 (rus).
3. Kadyrov, R. V. (2010). *Posttravmaticheskoye stressovoye rasstroystvo (PTSD): sostoyaniye problemy, psikhodiagnostika i psikhologicheskaya pomoshch* [Post-traumatic stressful disorder (PTSD): condition of a problem, psychodiagnostics and psychological assistance]. Vladivostok (rus).
4. Makarevykh, O. (2005). Osoblyvosti psikhologichnoi pidhotovky armii krain NATO [Features of psychological preparation of armies of the countries of NATO]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 1 (9), 140–148 (ukr).
5. Myronchak, K. V. (2015). Shliakhy intehratsii strakhu smerti u viiskovykh [Ways of integrating the fear of death in the military]. *Psykholohichna dopomoha osoby-stosti, shcho perezhuvaie naslidky travmatychnykh podii* [Psychological help for a person experiencing the consequences of traumatic events] (pp. 88–97). Kyiv, Milenium Publ. (ukr).
6. Bakanova, A. A. (2001). Smert i rabota gorya. In Ye. P. Korablina, I. A. Akindinova, A. A. Bakanova, A. M. Rodina, *Iskusstvo istseleniya dushi: Etyudy o psikhologicheskoy pomoshchi: Posobiye dlya prakticheskikh psikhologov* [Art of healing of soul: Etudes about psychological assistance: A grant for practical psychologists]. St. Ptersburg, pp. 182–212 (rus).
7. Lew, H. L., Pogoda, T. K., and Hsu, P. T. (2010). Impact of the “polytrauma clinical triad” on sleep disturbance in a department of veterans affairs outpatient rehabilitation setting. *American Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*, 89(6), 437–445.

8. Mysliwiec, V., McGraw, L., Pierce, R., Smith, P., Trapp, B., and Roth, B. J. (2013). Sleep disorders and associated medical comorbidities in active duty military personnel. *Sleep*, 36(2), 167–174.
9. Mysliwiec, V., McGraw, L., Pierce, R., Smith, P., Trapp, B., and Roth, B. J. (2013). Sleep Disorders in US Military Personnel: A High Rate of Comorbid Insomnia and Obstructive Sleep Apnea. *Sleep*, 144(2), 549–557.

Миرونчак К. В. Влияние переживания потери на самоэффективность военнослужащих

На актуальный запрос общественно-политической ситуации в государстве поднимается проблема переживания военнослужащими потери на передовой. Потеря рассматривается как многомерное явление, которое выходит за пределы понимания потери в традиционных координатах смерти и может проявляться в других, не менее важных, социально-психологических или материальных контекстах. Выяснено, что реальная потеря важных объектов может приводить к психосоматизации, негативизму, подавленности, депрессии, что заметно снижает толерантность военнослужащего к стрессу, негативно влияет на его самоэффективность и производительность, необходимые для выстраивания конструктивных копингов на войне. Выделены основные разновидности потерь военнослужащих: физические, социальные и психологические. Определены главные модальности потерь, обуславливающие снижение уровня самоэффективности военнослужащего: отсутствие сна, потеря мотивации пребывания на войне и смерть друзей.

Ключевые слова: война, потеря, военнослужащий, смерть, депривация сна, потеря мотивации, самоэффективность.

Myronchak K. V. The loss experience impact on militarians

Following the actual request of the socio-political situation in the state, the article examines the features of militarians' experience of loss on the front line. The loss is seen as a multidimensional phenomenon that goes beyond understanding loss in the traditional coordinates of death. It can manifest itself in other, no less important, socio-psychological or material contexts. It was found that the actual loss of important objects can lead to psychosomatization, negativism, dispiritedness, depression, and can significantly reduce militarian's tolerance of stress. It negatively affects militarian's self-efficacy and productivity necessary for building constructive coping strategies at war. The main types of military losses are determined, which are physical, social and psychological ones. The main modalities of losses that cause reduction of militarian's self-efficacy level (lack of sleep, loss of motivation to stay at war and death of friends) are identified.

Key words: war, loss, militarian, death, sleep deprivation, loss of motivation, self-efficacy.

НООГЕННА ОСНОВА СУБ'ЄКТИВНОГО ВІДЧУЖЕННЯ УЧАСНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

М. О. Іванюк, м. Київ

Визначено, що найвищим в учасників бойових дій є рівень їхнього відчуження від суспільства, інших людей і роботи, а найнижчим – від себе та сім'ї. Найчастіше стан відчуження проявляється у формі авантюризму. З'ясовано, що переживання відчуження розгортається внаслідок конфлікту між переживанням цінності власного життя і знецінюванням себе. Встановлено, що переживання несправедливого ставлення, недостатня увага з боку оточення призводять до знецінення власного Я в учасників бойових дій. Доповнено уявлення про ноогенну основу переживання відчуження учасниками бойових дій в зоні АТО (логотерапевтичним терміном “ноогенний” означають те, що належить до духовного, смислового ядра особистості). Виявлено, що переживання відчуження зумовлено такими нереалізованими передумовами фундаментальних екзистенційних мотивацій, як захист, опора, співвіднесення себе з іншими, близькість, справедливе ставлення, шаноблива увага, визнання цінності, включеність у соціальні взаємозв'язки, поле можливостей для діяльності, цінність у майбутньому тощо. Обстоюється думка, що визначальним чинником відчуження учасників бойових дій від роботи, суспільства, інших людей є несправедливе ставлення до них, яке актуалізує переживання безсилля, підкріплюючи авантюрні та нігілістичні позиції.

Ключові слова: суб'єктивне відчуження, фундаментальні екзистенційні мотивації, екзистенційні передумови відчуження, цінність життя, самоцінність.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема підвищення ефективності психологічної допомоги учасникам бойових дій та забезпечення їхньої соціальної адаптованості є надзвичайно актуальною. Негативні наслідки травматичного досвіду учасників бойових дій в зоні АТО, що проявляються у втраті задоволення від життя, неспроможності відчувати інтерес до власної діяльності, пригніченості, відчутті провини, душевній спустошеності, депресії, скептицизмі, пов'язані з переживанням відчуження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему відчуження Д. М. Зінов'єва пропонує розглядати з позицій соціально-психологічного підходу в контексті розгортання “фундаментального, сутнісного конфлікту між актуальним людським існуванням (Я-актуальне) і бажаннями та здібностями (Я-ідеальне)”, як основний механізм становлення особистості, формування стратегій її соціальної поведінки [2, с. 151-152].

М. С. Шадрін, досліджуючи цей феномен з позицій сучасної культурно-історичної психології, зосереджує увагу на значенні тих зовнішніх щодо сутності людини сил, яким вона змушена підпорядковуватися, як на основній причині переживання нею відчуження [13, с. 141-142].

Відповідно до основних положень теорії потоку М. Чікцентміхайї, феномен відчуження – це один із видів соціальної патології, що виникає внаслідок суспільного примусу людини діяти всупереч своїм власним цілям та перешкоджає досягненню нею стану потоку, почуття зануреності в цікаву справу, в якій максимально міг би реалізувати її власний потенціал [12].

Проблема переживання відчуження в діяльнісно-смысловому підході Д. О. Леонтьєва та Є. М. Осіна розкривається в контексті розриву чи порушення смислових зв'язків у структурі життєвого світу особистості [11]. Є. М. Осін наголошує на соціальному аспекті смислового відчуження (відчуження людини від інших людей або соціальних груп), що проявляється залежно від міри реалізації у своєму житті смислів і цінностей, що поділяються іншими [9]. Для розширення можливостей психологічного вивчення цього феномену дослідники вводять поняття суб'єктивного відчуження, рівень якого, на їхню думку, являє собою “відносно стійку індивідуальну характеристику, яка охоплює різні сфери життя і діяльності людини” [10, с. 3].

Зв'язок між відчуженням і втратою сенсу життя розкривається також в екзистенційній персонології С. Мадді. Він увів в ужиток поняття “екзистенційного неврозу”, одним із симптомів якого є відчуження людини від себе та суспільства, що виявляється в її неспроможності здійснити вибір на користь утілення нових можливостей, здатних надати життю сенсу, та у вегетативності, безсиллі, нігілізмі та авантюризмі [7].

Отже, виникнення відчуження пов'язане з переживанням ситуацій примусу і спустошення, коли втрачається позитивна смислова основа у зв'язках людини зі світом [3; 7; 11–13].

Згідно з концепцією фундаментальних екзистенційних мотивацій А. Ленгле порушення діалогічного обміну людини зі світом, життям, самою собою і сенсом виникає внаслідок блокування основних передумов для їх реалізації. Однією з реакцій на нереалізовані передумови фундаментальних мотивацій є переживання відчуження [4, с. 12-17]. На рівні першої фундаментальної мотивації (1 ФМ) втрата захисту через неприйняття іншими, власного простору через порушення меж, опори через брак довіри позбавляє людину здатності приймати реальність з її умовами та власними можливостями. Якщо нереалізованою є друга фундаментальна мотивація (2 ФМ), то без співвіднесення себе з іншими людьми, часу і близькості для налагодження стосунків порушується здатність переживати цінність життя. На рівні третьої фундаментальної мотивації (3 ФМ),

якщо людина не відчуває справедливого ставлення, шанобливої уваги та визнання власної цінності іншими, то це перешкоджає переживанню нею своєї самоцінності. Якщо ж під загрозою опиняється четверта фундаментальна мотивація (4 ФМ), тоді невключеність у взаємозв'язки із сім'єю і професійною сферою та в інші стійкі контексти життя, блокування поля можливостей для діяльності та нереалізованість цінностей майбутнього позбавляють людину здатності переживати сенс свого життя [5; 6].

З огляду на вищезазначене **не вирішеними залишаються проблеми** розширення ноогенної основи переживання відчуження учасниками бойових дій. Логотерапевтичним терміном “ноогенний” (грец. “ноос” – розум, дух, смисл) означають те, що належить до духовного, смислового ядра особистості. Теоретичний аналіз цієї проблеми дав змогу припустити, що переживання відчуження учасниками бойових дій зумовлюється нереалізованістю цілої низки передумов фундаментальних мотивацій (захист, простір, опора, співвіднесення, час, близькість, справедливе ставлення, шаноблива увага, визнання цінності, структурні взаємозв'язки, поле можливостей для діяльності, цінності в майбутньому), що потребує практичної перевірки.

Мета статті: визначення екзистенційних передумов суб'єктивного відчуження учасників бойових дій. Досягти мети дослідження планується в процесі послідовного вирішення трьох завдань: 1) здійснити діагностику форм індивідуальної вираженості суб'єктивного відчуження в різних сферах життя учасників бойових дій в зоні АТО; 2) визначити передумови їхніх фундаментальних мотивацій; 3) виявити вплив передумов фундаментальних мотивацій на переживання учасниками бойових дій суб'єктивного відчуження.

Вклад основного матеріалу дослідження. Методологічною основою роботи стали підходи Е. Фромма, В. Франкла, С. Мадді, А. Ленгле, Д. О. Леонтєва, Є. М. Осіна та ін. Для досягнення поставлених цілей у ході дослідження було використано відомі психодіагностичні методики. Так, “Опитувальник суб'єктивного відчуження” (автори – С. Мадді, С. Кобейс і М. Хувер; адаптація Є. М. Осіна, 2010 р.) застосовувався для діагностики переживання відчуження на основі концепції екзистенційного неврозу С. Мадді. Опитувальник містить 60 тверджень, об'єднаних у 9 субшкал, які визначають індивідуальну вираженість відчуження у формі вегетативності, безсилля, нігілізму, авантюризму, відчуження від роботи, від суспільства, відчуження в міжособистісних стосунках, від сім'ї та самого себе [8]. “Тест екзистенційних мотивацій” (автори – А. Ленгле, П. Екхард; адаптація В. Б. Шумського, О. М. Уколової, Є. М. Осіна, Я. Д. Лупандіної, 2016 р.) використовувався для дослідження екзистенційної сповненості шляхом операціоналізації концепції чотирьох фундаментальних екзистенційних мотивацій А. Ленгле. Опитувальник

охоплює 36 тверджень, згрупованих у 4 шкали, що відповідають 4 фундаментальним мотиваціям, і 12 субшкал, що відповідають їхнім передумовам [1].

Вибірка складалась із 26 осіб, які були учасниками бойових дій у зоні АТО (термін перебування в зоні бойових дій – від 3 до 13 місяців; від моменту повернення пройшло від 6 до 18 місяців). Для збору демографічних та особистих даних використовувалась анкета. Усі досліджувані – чоловіки віком від 22 до 59 років (середній вік респондентів становив 40 років). На момент діагностики 14 осіб були працевлаштовані, 12 осіб тимчасово не працювали. До участі в АТО 23 особи мали постійне місце зайнятості, 3 особи були безробітними (2 респонденти не мають роботи і після участі в АТО). На момент діагностики 21 чоловік перебував у шлюбі, із них усі мали дітей; із 5 осіб, що не перебували в шлюбі, мали дітей троє чоловіків. До участі в АТО 8 чоловіків були неодруженими; повернувшись із АТО, троє з них одружились і жоден не розлучився.

Визначено, що у учасників бойових дій найвищим є рівень переживання суб'єктивного відчуження від суспільства (35%), інших людей (35%), роботи (31%), а найнижчим – від себе (8%) та сім'ї (8%). Найпоширенішою формою відчуження є авантюризм (31%), що проявляється в компульсивному пошуку сильних переживань у небезпечних, екстремальних видах діяльності через втрату сенсу в повсякденному житті. Вікових та професійних відмінностей у рівні переживання суб'єктивного відчуження учасниками бойових дій не виявлено.

Визначено, що всі фундаментальні мотивації реалізовані в респондентів на середньому рівні. Проте найбільш вираженою в учасників бойових дій є друга фундаментальна мотивація, оскільки 27% респондентів переживають її на високому рівні, а найменш реалізована третя фундаментальна мотивація, тому що тільки 11% досліджуваних переживають її на високому рівні. Отже, респондентам властиво повною мірою переживати цінність свого життя і не відчувати власної самоцінності через брак справедливого ставлення, шанобливої уваги та визнання власної цінності іншими.

Щоб з'ясувати, як впливають передумови фундаментальних мотивацій на переживання суб'єктивного відчуження учасниками бойових дій, було проведено множинний регресійний аналіз та сформовано відповідні регресійні моделі (табл.).

Визначено, що на рівень переживання учасниками бойових дій відчуження від роботи впливає така нереалізована передумова фундаментальної мотивації, як справедливе ставлення. Можна стверджувати, що чим більше учасники бойових дій відчують несправедливу оцінку своєї діяльності, чим більше вони переживають знецінення, а також оцінюють власні думки і вчинки як несправедливі щодо інших, тим

більше їхня діяльність набуває характеру вимушеної, позбавленої перспективи та мотивованої лише необхідністю, а частина життя, що проходить у такій діяльності, переживається як чужа. Натомість справедлива оцінка сприяє перетворенню характеру діяльності учасників бойових дій (з інструментального у творчий), а самої діяльності – із засобу підтримання існування на можливість самореалізації та переживання її як аутентичної, осмисленої, такої, що обумовлюється їхніми власними можливостями.

Таблиця

Регресійні моделі впливу передумов фундаментальних мотивацій на переживання суб'єктивного відчуження учасниками бойових дій

Залежні змінні	Регресійні моделі
Відчуження від роботи	Відчуження від роботи = (113,998) – (8,087) (справедливе ставлення)
Відчуження від суспільства	Відчуження від суспільства = (137,911) – (10,738) (справедливе ставлення)
Відчуження від інших	Відчуження від інших = (139,712) – (6,140) (справедливе ставлення) – (5,030) (співвіднесеність)
Відчуження від сім'ї	Відчуження від сім'ї = (90,486) – (4,705) (можливості для діяльності) – (2,846) (близькість)
Відчуження від самого себе	Відчуження від самого себе = (117,121) – (0,783) (загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій)
Вегетативність	Вегетативність = (130,376) – (0,271) (загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій) – (4,200) (справедливе ставлення) – (2,931) (близькість)
Безсилля	Безсилля = (118,007) – (8,916) (справедливе ставлення)
Нігілізм	Нігілізм = (125,161) – (0,528) (загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій) – (4,252) (справедливе ставлення)
Авантюризм	Авантюризм = (110,305) – (7,997) (справедливе ставлення)
Загальний рівень відчуження	Загальний рівень відчуження = (125,752) – (6,477) (справедливе ставлення) – (1,199) (цінність життя)

Справедливе ставлення до учасників бойових дій також впливає на рівень їхнього відчуження від суспільства. Від критичних оцінок та знецінювального ставлення до учасників бойових дій з боку суспільства

залежить рівень їхньої відстороненості від суспільних справ, які сприймаються ними як стихійні, коли не закон і держава існують заради людей, а люди відчують себе підвладними державі та законам. Відповідно, власна оцінка та оцінювання суспільством вчинків, бажань, намірів учасників бойових дій як справедливих та правильних, що формує позитивну відповідь на запитання “чи маю я право бути таким, не зашкодивши іншим?”, дають респондентам можливість ефективно взаємодіяти із суспільством.

На рівень відчуження учасників бойових дій від інших людей впливають також їхня нездатність співвідносити себе з іншими та несправедливе ставлення інших. Неспроможність співвіднести себе з іншими людьми, яка виникає у респондентів через неприйняття їхніх цінностей, власну замкненість, ізолюваність, брак значущих зв'язків та несправедливе ставлення оточення, призводить до дегуманізації взаємин, коли інша людина розцінюється як засіб, а не мета. Натомість емоційна відкритість до інших людей та цінностей оточення дає опору в стосунках.

Визначено, що на рівень відчуження учасників бойових дій від сім'ї впливає брак близькості та можливостей для діяльності. Переживання значущості і цінності сім'ї для власного життя, відповідальності в родинній взаємодії впливає на здатність побачити в структурних взаємозв'язках сім'ї місце для себе та забезпечує включеність людини в значущі взаємини. Коли немає близькості та можливостей для діяльності, вона втрачає емоційний зв'язок з оточенням, переживає ізолюваність та замкненість.

Для учасників бойових дій визначальними чинниками відчуження від себе, втрати зв'язку із собою та зовнішнім світом є: 1) низький рівень мотивації буття в цьому світі через неприйняття реальності та власних потенцій; 2) неотримання задоволення від життя через закритість у взаєминах; 3) позбавлення себе права бути собою через неповагу до себе та невизнання цінності власного “Я”; 4) нереалізованість життєвого вибору через брак сенсу.

Предметом розгляду стали також такі форми відчуження, як вегетативність, безсилля, авантюризм та нігілізм. Проведений аналіз показав, що на переживання безсилля та авантюризму впливає ставлення – справедливе або несправедливе. Знецінення чи несправедливі оцінки поведінки, бажань, намірів респондентів унеможливають позитивну відповідь на запитання “чи маю я право бути таким, яким я є”, призводять до переживання безсилля, що проявляється у втраті віри у здатність впливати на життєві ситуації. Несправедлива оцінка також спричинює авантюризм, що виявляється в схильності до небезпечних, екстремальних видів діяльності через переживання беззмістовності повсякденного життя.

На вегетативність впливає брак близькості, справедливого ставлення та нереалізованість чотирьох фундаментальних мотивацій. Брак емоційної близькості та невпевненість у тому, що “я можу це зробити”, “мені це подобається”, “я маю на це право” та “я відчуваю в цьому сенс” (чотири фундаментальні мотивації), призводять до нездатності респондентів повірити в істину, цінність будь-якої діяльності.

На нігілізм як форму вияву відчуження впливають справедливе ставлення та нереалізованість чотирьох фундаментальних мотивацій. Неприйняття реальності, взаємин і цінностей, брак поваги до власної індивідуальності та втрата сенсу вчинків спонукають респондентів до деструктивної активності.

На загальний показник відчуження впливає нездатність пережити задоволення від життя, його цінність, позитивно відповідати на запитання “чи подобається мені жити?”, відчувати самоповагу і приймати себе, що призводить до відстороненості, втрати суб’єктності, зв’язку із самим собою та іншими людьми.

Висновки. Отже, найвищим в учасників бойових дій у зона АТО виявився рівень їх відчуження від суспільства, інших людей, роботи, а найнижчим – від себе та сім’ї. Найчастіше стан відчуження набуває форми авантюризму. З’ясовано, що переживання відчуження розгортається внаслідок конфлікту між переживанням цінності власного життя і знецінюванням себе. Встановлено, що переживання учасниками бойових дій несправедливого ставлення до себе, брак шанобливої уваги до них з боку оточення та невизнання їхньої цінності іншими призводять до знецінення в них власного Я. Натомість активне їх перебування в темпорально-просторовій площині життєвих взаємодій та емоційний зв’язок з оточенням дають їм змогу пережити цінність власного життя.

Виявлено, що переживання відчуження зумовлено такими нереалізованими передумовами мотивацій, як захист, опора, простір, співвіднесення себе з іншими, час, близькість, справедливе ставлення, шаноблива увага, визнання цінності, включеність у взаємозв’язки, поле можливостей для діяльності, цінність у майбутньому. Нереалізованість передумов чотирьох фундаментальних мотивацій, зокрема справедливого ставлення, призводить до переживання відчуження від роботи і суспільства та до таких форм відчуження, як безсилля та авантюризм; нереалізованість справедливого ставлення і здатності до співвіднесення з іншими – до відчуження від інших людей; брак справедливого ставлення та загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій – до нігілізму; брак справедливого ставлення, близькості та загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій – до вегетативності; брак близькості та можливостей для діяльності – до відчуження від сім’ї; загальний показник чотирьох фундаментальних мотивацій – до переживан-

ня відчуження від себе; брак справедливого ставлення та переживання цінності життя – до загального відчуження. Отже, визначальним чинником відчуження учасників бойових дій від роботи, суспільства, інших людей є несправедливе ставлення до них, яке актуалізує переживання безсилля, підкріплюючи авантюрні та нігілістичні позиції.

Література

1. Диагностика экзистенциальной исполненности: оригинальная русскоязычная версия теста экзистенциальных мотиваций / Шумский В. Б., Уколова Е. М., Осин Е. Н., Лупандина Я. Д. // Психология: журн. Высш. шк. экономики. – 2016. – Т. 13. – № 4. – С. 763–788.
2. *Зиновьева Д. М.* Психология отчуждения: монография / Д. М. Зиновьева; ГОУ ВПО “Волгоградская академия государственной службы”. – Волгоград: Изд-во ГОУ ВПО “ВАГС”, 2005. – 172 с.
3. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е, испр. изд. – Москва: Смысл, 2003. – 487 с.
4. *Лэнгле А.* Фундаментальные мотивации экзистенции как действенная структура экзистенциально-аналитической терапии / А. Л. Лэнгле // Экзистенциальный анализ: бюллетень. – 2009. – № 1. – С. 9–30.
5. *Лэнгле А.* Что движет человеком? Экзистенциально-аналитическая теория эмоций: пер. с нем. / А. Л. Лэнгле; вступ. ст. С. В. Кривцовой. – 4-е изд. – Москва: Генезис, 2017. – 235 с.
6. *Лэнгле А.* Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности: сб. статей: пер. с нем. / А. Л. Лэнгле; вступ. ст. С. В. Кривцовой. – 3-е изд. – Москва: Генезис, 2017. – 159 с.
7. *Мадди С.* Словообразование в процессах принятия решения / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 87–101.
8. *Осин Е. Н.* Опросник субъективного отчуждения / Е. Н. Осин. – Москва: Смысл, 2010.
9. *Осин Е. Н.* Отчуждение как психологическое понятие / Е. Н. Осин // Третья Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений / под ред. Д. А. Леонтьева. – Москва: Смысл, 2007. – С. 97–100.
10. *Осин Е. Н.* Словоуплата как переживание отчуждения: структура и диагностика: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности и история психологии” / Е. Н. Осин. – Москва, 2007. – 16 с.
11. *Осин Е. Н.* Словоуплата и отчуждение / Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев // Культурно-историческая психология. – 2007. – № 4. – С. 68–77
12. *Чиксентмихайи М.* Поток: Психология оптимального переживания / М. Чиксентмихайи. – Москва: Альпина Нон-фикшн, 2013. – 464 с.
13. *Шадрин Н. С.* О парадигмах анализа феномена отчуждения в современной психологии / Н. С. Шадрин // Методология и история психологии. – 2010. – Т. 5. – Вып. 3. – С. 141–153.

References

1. Shumskiy, V. B., Ykolova, Ye. M., Osin, E. N., and Lupandina, Ya. D. (2016). Diagnostika ekzistentsialnoy ispolnennosti: originalnaya russkoyazychnaya versiya teksta ekzistentsialnykh motivatsiy [Diagnostics of Existential Execution: original Russian-language version of the existential motivation test]. *Psikhologiya: Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki* [Psychology: Journal of Hsgher School of Economics], vol. 13, № 4, pp. 763–788 (rus).
2. Zinovyeva, D. M. (2005). *Psikhologiya otchuzhdeniya* [Psychology of disengagement: monography]. Volgograd (rus).
3. Leontyev, D. A. (2003). *Psikhologiya smysla: priroda, stroeniye i dinamika smyslovoy realnosti* [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of the semantic reality]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
4. Лднгле, А. (2009). Fundamentalnyye motivatsii ekzistentsii kak deystvennaya stryktura ekzistentsialno-analiticheskoy terapii [Fundamental motivations of existences as an effective structure of existential-analytic therapy]. *Ekzistentsialnyy analiz* [Existential analysis], 1, 9–30 (rus).
5. Лднгле, А. (2017). *Chto dvizhet chelovekom? Ekzistentsialno-analiticheskaya teoriya emotsiy* [What rules a person? Existential-analytical theory of emotions]. Translated from German, introductory article by S. V. Krivtsova. 4 th edition. Moscow: Henezis Publ. (rus).
6. Лднгле, А. (2017). *Person: Ekzistentsialno-analiticheskaya teoriya lichnosti. Sbornik statey* [Person: Existential-analytic theory of personality. Collection of articles]. Translated from German, introductory article by S. V. Krivtsova. 3 th edition. Moscow: Henezis Publ. (rus).
7. Maddi, S. (2005). Smysloobrazovaniye v protsessakh prinyatiya resheniya [Sense-making in decision-making processes]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], vol. 26, № 6, pp. 87–101 (rus).
8. Osin, Ye. N. (2010). *Oprosnik subyektivnogo otchuzhdeniya* [Questionnaire for psychologic disengagement]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
9. Osin, Ye. N. (2007). Otchuzhdeniye kak psikhologicheskoye ponyatiye [Disengagement as a Psychological Concept]. *Tretiya Vserossiyskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya po ekzistentsialnoy psikhologii: materialy soobshcheniy* [The Third All-Russian Scientific and Practical Conference on Existential Psychology: Communication Materials]. In D. A. Leontyev (Eds.) (pp. 97–100). Moscow: Smysl Publ. (rus).
10. Osin, Ye. N. (2007). Smyslourata kak perezhyvaniye otchuzhdeniya: stryktura i diahgostika [Negativism as an experience of disengagement: structure and diagnostics]. Abstract of Ph. D. dissertation, Moscow, Russia (rus).
11. Osin, Ye. N. and Leontyev, D. A. (2007). Smyslourata i otchuzhdeniye [Negativism and disengagement]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya* [Cultural-historical psychology], 4, 68–77 (rus).
12. Chiksentmikhayi, M. (2013). *Potok: Psikhologiya optimalnogo perezhyvaniya* [Stream: Psychology of Optimal Exercise]. Moscow: Alpina Non-fikshn Publ. (rus).
13. Shadrin, N. S. (2010). O paradigmakh analiza fenomena otchuzhdeniya v sovremennoy psikhologii [Paradigms of the analysis of the disengagement

phenomena in modern psychology]. *Metodologiya i istoriya psikhologii* [Methodology and history of psychology], vol. 5, № 3, pp. 141–153 (rus).

Иваниук Н. А. Ноогенная основа субъективного отчуждения участников антитеррористической операции

Определено, что самым высоким у участников боевых действий является уровень их отчуждения от общества, других людей и работы, а самым низким – от себя и семьи. Чаще всего состояние отчуждения проявляется в форме авантюризма. Выявлено, что переживание отчуждения происходит в результате конфликта между переживанием ценности собственной жизни и обесцениванием себя. Установлено, что переживание несправедливого отношения, отсутствие уважительного внимания со стороны окружения приводят к обесцениванию собственного Я у участников боевых действий. Дополнено представление о ноогенной основе переживания отчуждения участниками боевых действий (логотерапевтический термин “ноогенный” обозначает то, что принадлежит к духовному, смысловому ядру личности). Определено, что переживание отчуждения обусловлено такими нереализованными предпосылками фундаментальных экзистенциальных мотиваций, как защита, опора, соотнесение себя с другими, близость, справедливое отношение, признание ценности, уважительное внимание, включенность во взаимосвязи, поле возможностей для деятельности, ценность в будущем и др. Обосновывается мнение, что определяющим фактором отчуждения участников боевых действий от работы, общества, других людей является несправедливое отношение к ним, которое актуализирует переживание бессилия, подкрепляя авантюрные и нигилистические позиции.

Ключевые слова: субъективное отчуждение, фундаментальные экзистенциальные мотивации, экзистенциальные предпосылки отчуждения, ценность жизни, самоценность.

Ivaniuk M. O. Noogenic basis of subjective disengagement of the participants of the anti-terrorist operation

It has been found that the highest level of disengagement demonstrated by the military operation participants is that from the society, other people and work while their disengagement from themselves and their families is the lowest. The state of disengagement manifests itself most frequently in the form of adventurism. The experience of disengagement unfolds as a result of a conflict between the awareness of one's life value and the experience of self-depersonalization. The experience of unfair attitude and lack of attention of the surrounding people lead to combatants' 'self' depreciation. The experience of alienation is caused by such unrealized motivations as protection, support, comparison with others, time, proximity, fair attitude, respectful consideration, value recognition, social engagement, range of activity opportunities, and aspiration for the future. The determining factor of the combatants' disengagement from work, society and other people is an unfair attitude to them, which actualizes the experience of feebleness and reinforces adventurist and nihilistic positions.

Key words: subjective disengagement, fundamental existential motivations, existential preconditions of disengagement, value of life, self-value.

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АБІЛІТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, НА ЖИТТЯ ЯКИХ ВПЛИНУЛИ БОЙОВІ ДІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ДОСВІД МАНДРІВНОГО ТАБОРУ МИРУ

С. О. Англова, м. Київ

Розвиток громадянської ідентичності, зокрема вихід громадян за межі своєї регіональної ідентичності, визначено як важливе завдання в контексті подолання причин і наслідків конфлікту на сході України. Формат активних мандрівок визнано важливим та ефективним інструментом реалізації цього завдання, зокрема в роботі з підлітками, на життя яких вплинули бойові дії. Розкрито концептуальні та методичні засади проведення мандрівного табору миру для підлітків, який було організовано влітку 2017 р. силами ГО “Новий Донбас”. Описано досвід роботи психолога з підлітками, визначено принципи й методи втілення концепції соціально-психологічної абілітації підлітків з урахуванням їхніх вікових особливостей. Наголошується, що в процесі абілітації робота психолога має спрямовуватися насамперед на те, щоб люди, особливо молоді, які зазнали руйнівного впливу війни, ставали суб’єктами налагодження мирного життя та розвитку громад. Розглянуто активності, які реалізують завдання абілітації в рамках миротворчого табору: заходи командотворення, красназавчі квести, теренові ігри-реконструкції, навчання та практика з фото- і кінодокументалістики. За результатами аналізу практичного впровадження засад соціально-психологічної абілітації підлітків у мандрівному таборі зроблено висновок: для становлення безконфліктної громадянської ідентичності доцільно використовувати форми роботи з розвитку історичної пам’яті, які є цікавими для сприйняття і мають гуманістичний вимір, забезпечують екзистенційне переосмислення історичних подій, моделюють соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів, стають предметом спільної рефлексії учасників табору.

Ключові слова: миротворчість, соціально-психологічна реабілітація, абілітація, громадянська ідентичність, підлітковий вік.

Постановка проблеми. На шляху подолання причин та наслідків збройного конфлікту на сході України постає чимало практичних проблем, пов’язаних з утіленням реабілітаційних та миротворчих суспільних завдань. Наразі навіть приблизно важко порахувати, на життя якої кількості дітей і підлітків вплинули бойові дії, адже йдеться не лише про мешканців прилеглої до лінії бойових зіткнень зони, про родини військовослужбовців, а ще й про дітей внутрішньо переміщених осіб та волонтерів.

Конфлікт триває вже п’ятий рік поспіль, і не лише в “гарячих” формах: ментальний простір також зазнає постійного інформаційного

впливу агресора. Війна схожа на кинутий у воду камінь, від якого колами в усі боки розходяться горе, відчай, зневіра та самотність – психологічні наслідки конфлікту. Наразі школа, родина та інститути соціального захисту не завжди спроможні ефективно протистояти викликам сьогодення, зокрема забезпечити ефективну, систематичну психологічну реабілітацію дітей та підлітків, на життя яких вплинув воєнний конфлікт. Отже, суспільство потребує наразі соціально-психологічної концепції, яка б забезпечила реалізацію завдань такої реабілітації. Розроблення та практичне впровадження концепції, реалізацію визначених нею завдань могли б узяти на себе сьогодні волонтери громадських організацій.

На думку сучасних українських соціальних психологів, змістовою мішенню соціально-психологічних реабілітаційних технологій є активізація готовності особистості до змін. Ці зміни охоплюють: а) ставлення людини до себе, самоідентифікацію; б) її спілкування із значущим оточенням, освоєння нової комунікативної території; в) сенсопородження, наповнення часу власного життя пошуком нових цінностей, смислів, орієнтирів. Соціально-психологічна реабілітація має сприяти підтриманню й оновленню психологічного здоров'я, тобто розвитку, збереженню та відтворенню фізичного, соціального та особистісного здоров'я як основного персонального капіталу [7]. Вважаємо, що концепція соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків потребує термінологічного переосмислення, адже реабілітація означає лише відновлення втрачених можливостей. Такий підхід не може задовольнити потреб людини, яку ми розглядаємо як систему, що перебуває в постійному розвитку. Тому має йтися про *абілітацію*, тобто про *розвиток нових можливостей та закладання потенціалу розвитку*.

На нашу думку, важливим аспектом цієї роботи є розвиток ідентичності підлітків. Ідентичність, популярний конструкт у соціально-психологічних студіях, дає змогу дослідити взаємовплив спільноти та індивіда. Вона визначається як стійке “Я”, внутрішнє усвідомлення себе членом певної спільноти. У нашій роботі з підлітками ми спиратимемося на концепцію Е. Еріксона, який розглядав питання вікового розвитку та соціалізації. Саме Еріксон увів в ужиток поняття “соціальне оточення”, “історичний момент” та “криза ідентичності” [8]. У соціальному сенсі під ідентичністю розуміють найбільш значущі політичні, культурні, релігійні та інші орієнтації, які детермінують мережу зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо [1]. Індивід може мати багато ідентичностей: гендерну, соціальну, етнічну, національну, професійну тощо. Фахівці відзначають, що на тлі множинності ідентичностей, властивій особистості в сучасному світі, актуалізуються насамперед ті з них, які пов'язані з певним простором. Часто вони набувають форми “місцевого патріотизму”

[4]. Сприяння “виходу” особистості за межі регіональної ідентичності як завдання стало частиною нашої концепції соціально-психологічної абілітації.

Дослідження із соціальної та політичної психології, культуральної історії, соціології та політології довели існування зв'язку між формуванням національної ідентичності і культурною пам'яттю [2–5]. Пам'ять про минуле живить групові ідентифікації, формуючи уявлення про спільні долі членів соціуму. Політика щодо збереження історичної пам'яті в державі (у найширшому розумінні як діяльність державних та інших суспільних інститутів – формальної та неформальної освіти, громадських організацій, традиційних і новітніх медіа, індустрії розваг тощо) важлива для формування єдиної політичної нації, адже впливає на ступінь порозуміння між представниками різних національних проєктів і спрямовує вектор соціалізації особистості як громадянина. Для України наразі актуальним є пошук таких форм роботи з розвитку історичної пам'яті, які сприяли б становленню внутрішньо безконфліктної громадянської ідентичності, викликали довіру та інтерес, здатні були залучити підлітків до громадського життя в умовах загальної зневіри і розчарування. Ця проблема загострюється через використання в інформаційній війні штучних конструктів – так званих конфліктних ідентичностей. Конструювання “образу ворога” і “комплексу жертви”, консолідація спільноти на основі протиставлення “іншим” – типові доміанти таких процесів [1–5]. Саме тому необхідно цілеспрямовано працювати над формуванням національної та інших (зокрема європейської) ідентичностей, актуалізуючи історичну пам'ять та активізуючи розвиток історичного мислення, звертаючись до особистісного виміру конфліктів попередніх епох та досвіду їх подолання. Такий підхід сприяє реалізації миротворчих ініціатив, стимулює прояви активної громадянської позиції молоді [2].

Мета статті: створити концепцію соціально-психологічної абілітації, яка спирається на розвиток ідентичності підлітків; розробити принципи практичного втілення цієї концепції, дібрати форми роботи відповідно до вікових особливостей підлітків, що вирішують одночасно багато завдань – від психологічної допомоги до формування лідерських якостей, від культурно-історичної освіти до розвитку критичного мислення, від навчання комунікації до оволодіння конфліктологічними компетенціями.

Цільова група впливу: підлітки з місцевостей, де відбувалися та відбуваються бойові зіткнення (вимушені переселенці та мешканці окупованих територій); підлітки, чії батьки (бійці ЗСУ та інших збройних формувань, мирні мешканці) загинули.

Організація роботи. Мандрівний табір миру – це благодійний проєкт, спрямований на підтримку та розвиток дітей, на життя яких вплинули бойові дії на сході України. Його було організовано та здійснено ГО “Новий Донбас” за підтримки Уряду Литовської Республіки та Посольства Литви в Україні. Учасниками табору стали 27 підлітків віком від 13 до 17 років. Вони мандрували країною, змінюючи місце перебування: від Галичини (с. Уніж Івано-Франківської обл.) до Причорноморської Бесарабії (сmt Сергіївка Одеської обл.).

Завдання табору полягали в розвитку загальноукраїнської ідентичності, критичного та проєктного мислення, у навчанні компетенцій миротворчості, підтримці творчого самовираження та сприянні соціальної активності тощо.

Принципи роботи:

1. Науковий підхід: фундаментом методології є концепції соціальної та вікової психології [1–5; 8]. У ході підготовки ми спиралися на соціально-психологічний аналіз феноменів ідентифікації та історичної пам’яті.

2. Багатоплановість, змістова та цільова насиченість методів роботи з підлітками.

3. Застосування компетентнісного підходу в реалізації завдань табору. Націленість на формування компетенцій учасників.

4. Гнучкість та імпровізація в постановці щоденних завдань. Незважаючи на попереднє планування та розклад активностей, ми дослухалися до поточної актуальності в житті табору, потреб групи. Так, наприклад, коли учасники порушили тему психологічного насильства, ми внесли корективи в розклад та провели тренінг, присвячений ненасильницькому спілкуванню.

5. Акцент на комунікації між учасниками, побудові стосунків, командоутворенні. Комунікація є основою миротворчості, саме тому діти вчилися спілкуватися без агресії – вербальної або фізичної. Завдання культурно-історичної освіти вирішувалося шляхом екзистенційного переосмислення історичних подій. У процесі спілкування з підлітками ми намагалися “оживити” часи воєн минулого, щоб учасники могли зрозуміти їх через долі людей, відчуті те, що переживали їхні далекі попередники. Під час проведення мандрівного табору миру учасники досліджували історію в ігровій формі, у формі авторських красномовних квестів та теренових ігор-реконструкцій. Метою було змодельовати соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів, які надалі ставали предметом спільної рефлексії учасників. При цьому йшлося про інклюзивну репрезентацію минулого українських земель не лише як історії етнічних українців, а і як історії співжиття і взаємодії багатьох

етнічних та конфесійних спільнот. Рольові ігри також заохочували учасників до роздумів про несамоочевидність, плинність ідентифікацій індивіда протягом життя. У старовинній Хотинській фортеці ми провели авторську гру (форум-театр) “Обличчя Хотинської війни 1621 року”, в основі якої лежить театральна імпровізація на історичну тематику. Підлітки отримали ролі учасників та очевидців одного з наймасштабніших збройних конфліктів тогочасної Європи. Імпровізатори мали різне походження, соціальний статус, професії та інтереси. Матеріалами для гри стали історичні документи-свідчення з книги історика П. Саса [6]. “Суд Історії” перетворився на жваву, але коректну та плідну дискусію, що підтвердила: категорій “свій”/“чужий”, “герой”/“злочин” зазвичай не вистачає, аби охарактеризувати мотиви та переконання людей на війні. Ми мотивували підлітків на те, аби вони задавали питання, заохочували їх аргументовано відстоювати свою думку в дискусії, а також спонукали, щоб вони самі пропонували теми для обговорення.

Розвиток національної самоідентифікації. Найскладнішим та новаторським для методології табору був підбір активностей для розвитку ідентичності. У цьому процесі, на наше переконання, украй важливою є роль активних мандрів. Вони здатні зробити величезний внесок у формування самоусвідомлення “я – українець” і “я – європеєць”. Розширюючи горизонти знайомого простору, роблячи його “своїм”, людина переживає зміни в ієрархії ідентичностей. Відтак межі середовища, частиною якого вона себе усвідомлює і з яким готова взаємодіяти конструктивно, також розширюються. Саме тому ми обрали формат мандрів як фрейм проведення табору. Наш маршрут простягнувся від верхньої течії Дністра (Івано-Франківщина) до його гирла (Одещина) по місцях важливих історичних подій та старовинних фортифікаціях. На цьому шляху учасники осмислювали війни минулого, аби під іншим кутом поглянути на сучасність.

Переваги формату мандрів: цей формат відповідає віковим потребам розвитку підлітків; під час подорожі навколо них завжди змінюються “декорації”. Це загострює почуття та увагу, робить пізнавальну сферу людини готовою до набуття нових компетенцій; мандруючи групою, ми мусимо ефективно взаємодіяти. Активізується групова динаміка, а це швидко вчить знаходити спільну мову та співпрацювати; минуле набагато краще досліджувати там, де безпосередньо відбувалися історичні події. Це допомагає зробити досвід його пізнання більш наочним, безпосереднім і глибинно-особистісним.

Складності використання формату мандрів та заходи щодо їх подолання: логістичні зусилля, що вимагають окремого менеджера

(своєчасне замовлення квитків, оплата послуг проживання та перевезення); підвищена увага до безпеки учасників, додаткові заходи: необхідне екіпірування учасників, спорядження для активностей; інструктажі з ТБ; відбір сертифікованих надавачів послуг, що гарантують дотримання ТБ; реєстрація в рятувальних службах для перебування на природі (у нашому проєкті це передусім стосувалося сплаву Дністром).

Загальний добір методів для проведення активностей. Загалом для вирішення завдання табору використовувалися такі психолого-педагогічні методи: інтерактивні бесіди, майстер-класи, теренові та рольові ігри, форум-театр, індивідуальні психологічні консультації, арт-терапія, казкотерапія, психологічна рефлексія та екскурсії. Діяльність табору по суті була великим тренінгом командної взаємодії. Цьому сприяли й ігри, і туристичні елементи: сплав річкою, скеледром, приготування їжі на вогнищі. Підбиваючи підсумки щодня, ми розвивали у дітей навички психологічної рефлексії, коли кожен мав говорити про власні почуття і думки від першої особи. Важливу роль зіграли заняття з вокалу, які допомогли учасникам почуватися більш розкуто, зняти м'язове напруження в горлі та ригідність миміки. Ключовим методом була гра. Перевагою ігрових методів є висока мотивованість учасників та інтенсивний вплив на групову динаміку. Було використано такі види гри: теренові, настільні, психодраматичні. Важливою складовою табору миру були зустрічі з цікавими людьми: підприємцями, волонтерами, громадськими активістами, просто місцевими жителями. На зустрічах ішлося про можливості соціального бізнесу, міські ініціативи, інтеграцію переміщених осіб та інші проєкти, що діють у їхньому місті. Кожен із волонтерів табору щоденно під час хобі-тайму проводив майстер-класи зі співу, арту, фотографії, психології, журналістики та збереження життя в екстремальних умовах (гострих конфліктах чи на природі).

Контроль за результатами роботи: крім щоденного спостереження та збирання інформації про ефект активностей, за допомогою усного зворотного зв'язку з учасниками було проведено опитування. Підлітки мали відповісти на запитання: "Як багато я взяв/взяла для себе від участі в мандрівному таборі миру?", зазначаючи ступінь впливу за шкалою: нічого, дуже мало, мало, помірно, багато, дуже багато (рис.). Анкетування було добровільним та анонімним; у ньому взяли участь 24 підлітки із 27, які були в таборі. Як видно з діаграми, найбільш впливовими напрямками роботи виявилися "миротворчі" практики та розвиток ідентичності.

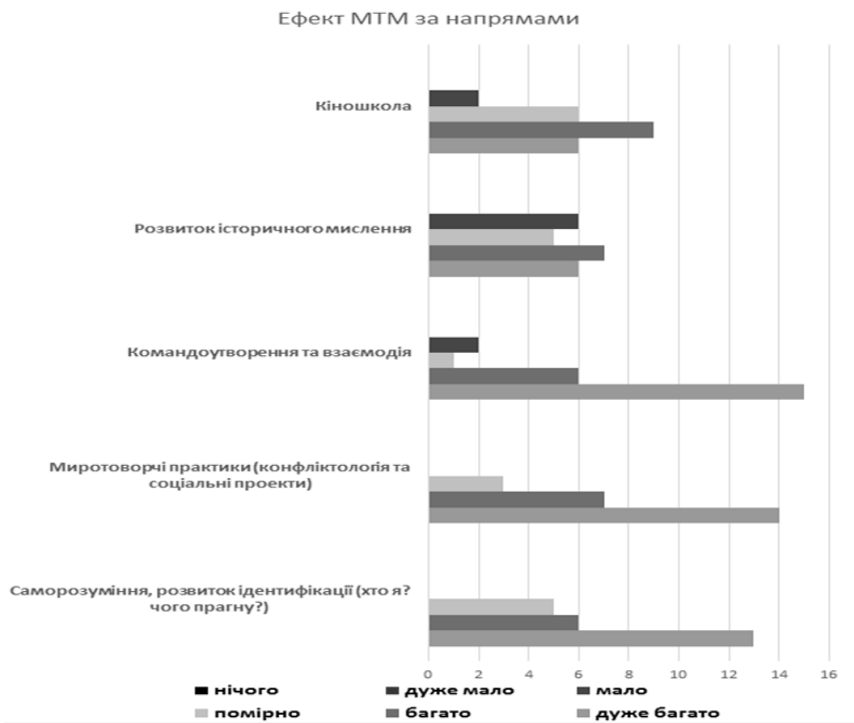

Рис. Ефект МТМ відповідно до завдань роботи (горизонтальна вісь діаграми показує кількість отриманих відповідей за якісними показниками шкали)

Висновки. Поняття “соціально-психологічна реабілітація”, на наше переконання, вимагає наразі переосмислення. Реалізація на практиці підходу з опертям на це поняття в психологічній роботі з тими, хто зазнав впливу війни, не може задовольнити потреби людини як системи, що перебуває в постійному розвитку. Пропонуємо замінити його на “абілітацію”, що передбачає розвиток нових можливостей та закладання потенціалу розвитку особистості.

Соціальна та психологічна абілітація осіб, на життя яких вплинули бойові дії, має вирішувати одночасно багато завдань – від психологічної допомоги до формування лідерських якостей, від культурно-історичної освіти до розвитку критичного мислення, від навчання комунікації до оволодіння конфліктологічними компетенціями. Загалом, усе це можна об’єднати в концепцію миротворчих зусиль, аби люди, особливо молоді,

які зазнали руйнівного впливу війни, ставали суб'єктами налагодження мирного життя.

У контексті подолання причин та наслідків конфлікту на сході України важливим завданням миротворчих практик є вихід за межі регіональної ідентичності громадян. Проведення табору миру у форматі активних мандрів показало себе як ефективний інструмент реалізації цієї мети. Для становлення безконфліктної громадянської ідентичності доцільно використовувати різні форми роботи з розвитку історичної пам'яті, які є цікавими для сприйняття та мають гуманістичний вимір, забезпечують екзистенційне переосмислення історичних подій, моделюють соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів і стають предметом спільної рефлексії учасників. У рамках миротворчого табору такими формами можуть бути краєзнавчі квести, теренові ігри-реконструкції, навчання та практика із фото- і кінодокументалістики.

Література

1. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства : зб. статей / за ред. Варта ван Стінбергена ; пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. – Київ : Укр. Центр духов. культури, 2005. – С. 49–70.
2. *Готра О.* Історична пам'ять як чинник формування ідентичності Інтермарум: історія, політика, культура, [S. 1.], п. 2, сер. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175>> (дата звернення: 15 жовтня 2017).
3. *Дідук І. А.* Історична метафора як когнітивний механізм структурування політичної картини світу / І. А. Дідук // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 136–145.
4. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
5. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен ; [пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
6. *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 520 с.
7. *Титаренко Т. М.* Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя / за ред. С. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ А. С. Макаренка, 2015. – № 4 (29). – С. 279–282.
8. *Erikson E.* Identity: Youth and Crisis / E. Erikson. – W. W. Norton&Company, 1994. – 336 p.

References

1. Habermas, Yu. (2005). Hromadianstvo i natsionalna identychnist [Citizenship and national identity]. *Umovy hromadianstva* [Conditions of citizenship], ed. by Wart van Steinbergen; translation english, preface and notes by O. O. Ivanenko (pp. 49–70). Kyiv: Publ. of the Ukrainian Center of the Spiritual Culture (ukr).
2. Hotra, O. (2015). Istorychna pamiat yak chynnyk formuvannya identychnosti Intermarum: istoriia, polityka, kultura [S. l.], n. 2, sep. 2015 [Historical memory as a factor of formation of Intermarum identity: history, politics, culture], <<http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175>> (date of the application: October 15, 2017) (ukr).
3. Diduk, I. A. (2014). Istorychna metafora yak kohnityvnyi mekhanizm strukturu-vannia politychnoi kartyny svitu [Historical metaphor as a cognitive mechanism for structuring the political picture of the world]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 1 (15), 136–145 (ukr).
4. Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: the Ukrainian Context]. Kyiv: Publ. of the Institute of Political and Ethnic Studies named by I. F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).
5. Рьсен, J. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* [New ways of historical thinking], translation by German V. Kamianets. Lviv: Litopys Publ. (ukr).
6. Sas, P. M. (2011). *Khotynska viina 1621 roku* [Khotyn War of 1621]. Kyiv: Publ. of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).
7. Tytarenko, T. M. (2015). Yak dopomohty svidkam i uchasykam travmatychnykh podii: horyzonty sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii [How to help witnesses and participants in traumatic events: horizons of socio-psychological rehabilitation]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky. Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy. Personality in crisis situations and critical situations], ed. by S. Kuzikova. Sumy: Publ. of the Sumy State Pedagogical University named A. S. Makarenko (ukr).
8. Erikson, E. (1994). *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton&Company.

Ангелова С. О. Концепция социально-психологической абилитации подростков, на жизнь которых оказали влияние боевые действия на востоке Украины: опыт странствующего лагеря мира

Развитие гражданской идентичности, в частности выход граждан за пределы своей региональной идентичности, определено как важная задача в контексте преодоления причин и последствий конфликта на востоке Украины. Формат активных путешествий признан важным и эффективным инструментом реализации этой задачи, в частности в работе с подростками, на жизнь которых оказали влияние боевые действия. Раскрыты концептуальные и методические основы проведения странствующего лагеря мира для подростков, который был организован летом 2017 г. силами ГО “Новый Донбасс”. Описан опыт работы психолога с детьми, определены принципы и методы воплощения концепции социально-психологической абилитации подростков с учетом их возрастных особенностей. Подчеркивается, что в процессе абилитации работа психолога должна быть направлена прежде всего на то, чтобы люди, особенно молодые, подвергшиеся раз-

рушительному воздействию войны, становились субъектами налаживания мирной жизни и развития сообществ. Рассмотрены активности, реализующие задачи абилитации в рамках миротворческого лагеря: меры командообразования, краеведческие квесты, игры-реконструкции на местности, обучение и практика в сфере фото- и кинодокументалистики. По результатам анализа практического внедрения принципов социально-психологической абилитации подростков в странствующем лагере сделан вывод: для становления бесконфликтной гражданской идентичности целесообразно использовать формы работы по развитию исторической памяти, которые интересны для восприятия и имеют гуманистическое измерение, обеспечивают экзистенциальное переосмысление исторических событий, моделируют социально-психологические причины и движущие силы конфликтов, становятся предметом совместной рефлексии участников лагеря.

Ключевые слова: миротворчество, социально-психологическая реабилитация, абилитация, гражданская идентичность, подростковый возраст.

Angelova S. O. The concept of social and psychological habilitation of adolescents affected by fighting in East Ukraine: experience of the peacekeeping travel camp

The article discusses the concept of habilitation and the methodology of organizing a traveling peace camp for teenagers on the basis on the experience gained by the New Donbas NGO team in the summer of 2017. It presents the principles of the project, as well as tasks and methods of their implementation. The authors elaborate on the concept of peacebuilding efforts. They interpret it as a means of empowering people (especially young people) who suffered from the destructive impact of war to become agents of the restoration of peaceful life. The author argues that going beyond regional identity is an important task of the peacebuilding practice aimed at overcoming consequences of the warfare in East Ukraine, and explains the role of active traveling as an effective tool to reach the goal. This supports the idea about relevance of historical memory education to formation of non-conflict civic identity. The author proposes a number of forms of historical memory education, which provide an opportunity to rethink the common past (national, European and global) through modeling social and psychological preconditions and driving forces of the conflicts. Those forms comprise local history quests, reconstruction games in the natural and man-made environment, training and practice in photography and documentary shooting. The activities are engaging and humanistic, they diverge the participants from the authoritarian top-down approach to learning thanks to various scenarios and involvement of the participants in joint reflection.

Key words: peacebuilding, social and psychological rehabilitation, habilitation, civic identity, adolescence.

PREVALENCE OF THE PTSD SYMPTOMS AMONG UKRAINIAN CHILDREN: A BRIEF REPORT ON THE RESERCH FINDINGS

*V. O. Klymchuk, Kyiv,
V. V. Gorbunova, Lviv*

The articles discusses results of the study on the spread of the PTSD symptoms among children. The survey conducted in ten schools of Lviv (West Ukraine) with the application of the CRIES-8 screening tool has revealed an extremely high rate of the PTSD symptoms among children. 28% of the sample (total sample is 1505 schoolchildren) is at risk. It also shows that the percentage of girls with PTSD symptoms is much higher (35%) than the percentage of boys (23%). Despite the described limitations, the study has provided evidence for the need to introduce trauma awareness raising programs in schools, whose target groups must be school psychologists and social workers, teachers, school administrations, children and their parents.

Key words: PTSD, PTSD symptoms, CRIES-8, post-traumatic stress disorder, survey, children PTSD.

Currently Ukraine is involved in the war. Therefore, a big number of people are in a zone of mental health risks. In particular, World Mental Health Survey (conducted throughout the world from 2001 to 2012) shows that 84.6% of the adult respondents in Ukraine experienced at least one-lifetime traumatic event. It is the biggest number across the European countries. According to the study of the Kiev International Institute of Sociology (Issues of mental health and access to services among internally displaced persons in Ukraine, 2016) 32 percent of the respondents aged from 18 to 75 and above had PTSD symptoms, 22 percent had symptoms of depression, and 18 percent had symptoms of anxiety. In this situation, IDP and refugee children need the greatest attention. Unfortunately, there are almost no official statistics on mental health and socio-psychological problems of Ukrainian children. One of the few sources is the Handbook of Statistics 2013-2015 “Mental Health of Ukrainians”. According to the handbook, mental health disorders affected 18,6 percent of all Ukrainian children in 2015. At the same time , no child was diagnosed PTSD. Actually, post-traumatic stress disorder is the diagnosis that was officially recognized in Ukraine only for a few years after the war began.

It is clear that the traumatic events Ukrainian children are exposed to are not only connected with the war, witnessing death or being in the war zone. There are other traumatic events, or example, witnessing physical fights at home, having a serious illness, being stricken by natural disasters or having

automobile accidents. The epidemiology of the traumatic events exposure in the childhood is a way not only to understand the current situation but also to create the foundation for setting up a holistic system of child mental health care in Ukraine.

Methods

Children's Revised Impact of Events Scale (CRIES-8). CRIES-8 is a psychological screening tool, created under the auspices of the Children and War Foundation to assess the PTSD symptoms in children over 8 years old. It is already translated into 27 languages, including Ukrainian, and has been successfully used in different cultural settings [3].

CRIES-8 is an easy self-completed instrument available for group administering. It consists of eight items. Four items are supposed to measure Intrusion, and the other four are to measure Avoidance.

A number of studies have shown a good construct validity of this tool, a high level of reliability and potential to reveal children at PTSD risk [5; 8]. It has been proved that CRIES-8 correctly classified 75-83% of children with PTSD (cutoff score=17) [5].

The data of CRIES-8 cannot be used alone to make a clinical diagnosis. It gives general information about the prevalence of children with a high level of the two PTSD symptoms (avoidance and intrusion).

Setting. Ten schools were chosen in the city of Lviv (West Ukraine) following the strategy of randomization. The school psychologists under the supervision of the Institute of Mental Health (UCU) conducted CRIES-8 screening. Before the screening started, all the school psychologists got a comprehensive training in the PTSD assessment and treatment, including fundamentals of the Trauma-Focused Cognitive-Behavioral Therapy (TF-CBT) and the CBT-based group intervention "Support for Students Exposed to Trauma" (SSET) [1; 4]. All together they got 30 hours of training. In addition, before the screening started the psychologists gave presentations of psychoeducational character to the school personnel and parents and received their agreement for screening.

Analysis. The total number of children screened with CRIES-8 was 1505: 856 males and 649 females aged between 10 and 15 years old (12,9 years old average; 1,12 SD¹). The PTSD symptoms were found in 38% of the research participants (38% of the female and 31 % of the males participants).

¹ SD – standard deviation

Table 1

Distribution by age and sex

Sex	Age						General
	10	11	12	13	14	15	
Male	2	76	245	254	192	87	856
Female	1	64	201	223	102	58	649
Total	3	140	446	477	294	145	1505

Table 2

Descriptive Statistics by Scales

	Valid N	Mean	Minimum	Maximum	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis
Intrusion	1505	6,57	0,00	20,00	5,42	0,65	-0,50
Avoidance	1505	7,81	0,00	20,00	6,05	0,29	-1,08
CRIES	1505	14,38	0,00	40,00	10,04	0,25	-0,83

Table 3

Statistics by Sex and Scales

Scales	Valid N	Mean	Std.Dev.
Females			
Intrusion	649	7,39	5,55
Avoidance	649	8,89	6,13
CRIES	649	16,27	10,20
Males			
Intrusion	856	5,95	5,22
Avoidance	856	6,99	5,85
CRIES	856	12,94	9,65

Table 4

Prevalence of the PTSD symptoms (cutoff score=17)

	Valid N	PTSD %	Adjustment to the error (25%)
CRIES 18 and more (Total=1505)	570	38%	28%
CRIES 18 and more (Males, total=856)	265	31%	23%
CRIES 18 and more (Females, total=649)	305	47%	35%

Discussion. The cutoff score for the decision-making on the PTSD symptoms according to the research of Perrin, Meiser-Stedman & Smith is above 17 [5]. Accordingly the 17-score indicator allows correct identification of 75-83% children as PTSD positive.

The average score for the whole sample of our study is 14,38 (SD=10,04) that is close to the 17-score threshold (Table 2). The female sample overall score (16,27, SD=10,20) is much closer to the threshold. The male sample overall score is lower and equals to 12,94 (SD=9,65). Within both samples, the total scores on subscales Avoidance and Intrusion are approximately equal, with a slight domination of Avoidance. Thus, Avoidance in the boys' case is 6,99, SD=5.85, Intrusion is 5,95, SD=5,22; for the girls Avoidance is 8,89, SD=6,13, Intrusion is 7,39, SD=5,55 (Table 3). At the same time the level of both subscales (Avoidance and Intrusion) is significantly higher for the female sample than for the male one (Fig. 1).

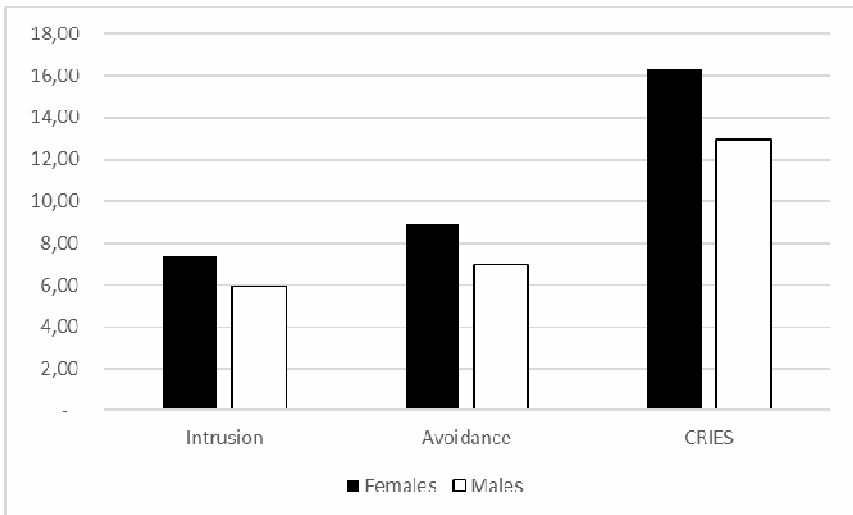
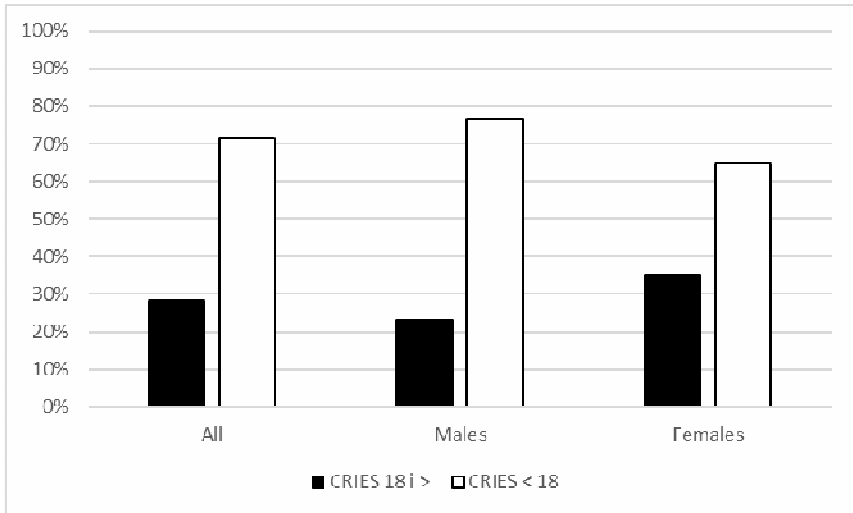

Fig. 1. The average level of the PTSD symptoms by subscales and sex

Taking into account the 25%-error (table 4), the estimated percent of the sample with the PTSD symptoms is 28%. As it was expected, a much higher percentage (35%) is within the females sample – versus the 23% of the PTSD positive male sample (Fig. 2). Therefore, one should take into account not only the general widespread of the PTSD symptoms, but also girls' vulnerability to PTSD. This problem needs to be resolved.

*Fig. 2. Prevalence of the PTSD symptoms
(with the adjustment to the 25% error)*

The PTSD symptoms level is very high even with the adjustment to the 25% error. we assume that nearly 30% of the children will develop PTSD after the exposure to traumatic events, then the further assumption will be that almost 80-90% of the children have been exposed to traumatic events in the different ways.

Limitations. This study has some limitations. The first limitation is lack of the data on additional demographic characteristics (income, parents' social status of the, IDP status, etc.). There was no permission of that the state administration to collect these data. Therefore, it is impossible to get a clear answer to the question "What kind of vulnerable groups of children are most exposed to trauma and the PTSD symptom?"

The second limitation is related to the fact that the application of CRIES-8 was not accompanied by direct questions about some traumatic experience in children's life and the type of this experience. The reason is little possibility to include an individual interview of the children in the group administration of the questionnaire. Direct questions could provoke tension, anxiety, reactivity, intrusion, and other reactions of the children with the high level of the PTSD symptoms.

After the survey was finished all the children (and the parents) with high level of the PTSD symptoms were offered a psychological support within the trauma-focused CBT-based group program "Support for Students Exposed to Trauma" or a course of individual therapy in the cases when the symptoms

were strong. The children whose parents gave their agreement received the necessary help (but the data of the study was insufficient to provide summary on prevalence of the traumatic experience). The children who did not get any kind of help, were given the informational pamphlets about the impact of trauma and PTSD symptoms, which also contained relevant contact information.

The third limitation deals with representation. The study was conducted only in one city - Lviv (West Ukraine), and only in 10 schools. Despite the strategy of randomization for choosing the schools, it is impossible to spread out its results in all Ukraine.

Therefore, the obtained data is to be taken into account as tentative, and a future comprehensive national study is necessary. It will mitigate of the limitations of that study.

Summary. This pilot study, despite its limitations, revealed the problem of the PTSD prevalence. Its results could be useful both for the future studies and for the mental health policy development, especially in the current situation when no similar data are available. Firstly, the study attracts attention to the revealed tendency of the high level of PTSD, and, therefore, to the trauma exposure. Secondly, it provides understanding that girls are more vulnerable to trauma than boys, but proves that the overall level of vulnerability of children is extremely high. Thirdly, it shows that avoidance is a more frequent PTSD symptom revealed among the children than intrusion. Therefore, identification of the children at risk can be a problem for mental health professionals and school workers.

The general conclusion is that the concept of the trauma-sensitive school and the programs of mental health awareness for all people who are connected with children, especially school professionals (including teachers and administrators, but not only psychologists and social workers) are needed. They are important for parents and children too. Their main aims are increasing awareness of one's own state of mental health and sensitivity to the mental state of peers and class- and schoolmates.

Acknowledgments. This research was part of the project "Dealing with psychological trauma of school children" (the Institute of Mental Health of the Ukrainian Catholic University, under the funding of "Child of Chernobyl Canadian Fund"). The Head of the project is Dr. Oleh Romanchuk. The project team members are senior researchers Vitalii Klymchuk and Viktoriia Gorbunova, The organizational support was provided by Lidiya Bozhenko. The psychologists involved in the project are Galina Gamal, Oksana Istomina, Iryna Lebid, Myroslava Kvasha, Lilia Paik, Lilia Kuzminova, Valentina Lantuh, Yulia Lapuhina, Natalia Gayda, Galyna Cizh, Olesya Kryskiv, Julia Stadnytska, Natalia Avramchuk, Ludmyla Sukhareva, Galyna Netluh, Natalia Oliynyk, Viktoriia Gorbunova, and Vitalii Klymchuk. The decentered translation of

the CRIES-8 was made with the support by Dr. Dennis Ougrin, Dr. Roman Kregg (King's College London), Yana Kreminska (the Institute of Mental Health of the UCU), and Julia Biloshytska (the Zhytomyr State University).

Literature

1. Психічне здоров'я населення України. Аналітично-статистичний довідник 2013–2015 рр. / Український НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України; Центр мед. статистики МОЗ України. – Кіровоград : Поліум, 2016. – 80 с.
2. *Deeba F.* Psychometric properties of the Children's Revised Impact of Events Scale (CRIES) with Bangladeshi children and adolescents / *Deeba, F., Rapee, R. M., & Prvan, T.* // *Peer Reviewed Journals.* – 2014. – Is. 2. – P. 1–23.
3. *Perrin S.* The Children's Revised Impact of Event Scale (CRIES): Validity as a screening instrument for PTSD / *Perrin, S., Meiser-Stedman, R. & Smith, P.* // *Behavioural and Cognitive Psychotherapy.* – 2005. – Is. 33 (4). – P. 487–498.
4. Principal components analysis of the Impact of Event Scale with children in war / *Smith, P., Perrin, S., Dyregrov, A. & Yule, W.* // *Personality and Individual Differences.* – 2002. – Is. 34. – P. 315–322.
5. *Roberts B.* Hidden Burdens of Conflict: Issues of Mental Health and Access to Services Among Internally Displaced Persons in Ukraine / *Roberts, B., Makhshvili, N., Javakhishvili, J.* // Report by International Alert/GIP-Tbilisi/London School of Hygiene and Tropical Medicine. – 2017. – Access mode : https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_EN_2017.pdf
6. The Epidemiology of Traumatic Event Exposure Worldwide: Results from the World Mental Health Survey Consortium / *Benjet, C., Bromet, E., Karam, E. G., Kessler, R. C., et al.* // *Psychological Medicine.* – 2016. – Is. 46(2). – P. 327–343.
7. Support for students exposed to trauma: A pilot study / *Jaycox, L. H., Langley, A. K., Stein, B. D., Wong, M., Sharma, P., Scott, M., & Schonlau, M.* // *School Mental Health.* – 2009. – Is. 1(2). – P. 49–60.
8. Toolkit for Adapting Cognitive Behavioral Intervention for Trauma in Schools (CBITS) or Supporting Students Exposed to Trauma (SSET) for Implementation with Youth in Foster Care / *Schultz, D., Barnes-Proby, D., Chandra, A., Jaycox, L. H., Maher, E., & Pecora, P.* // *Rand Health Quarterly.* – 2012. – Is. 2(1). – P. 13.

References

1. Psykhichne zdorovia naseleennia Ukrainy. Analitychno-statystychnyi dovidnyk 2013–2015 rr. (2016). Ukrainskyi NDI sotsialnoi i sudovoi psykhiiatrii ta narkolohii MOZ Ukrainy, Tsentri medychnoi statystyky MOZ Ukrainy [Mental health of population in Ukraine. Analytical and statistical handbook 2013–2015. Ukrainian Research Institute of Social and Forensic Psychiatry and Drug Abuse Ministry of Health of Ukraine, Center for Health Statistics Ministry of Health of Ukraine]. Kirovohrad: Polium Publ. (ukr).
2. *Deeba, F., Rapee, R. M., & Prvan, T.* (2014). Psychometric properties of the Chil-

- drer's Revised Impact of Events Scale (CRIES) with Bangladeshi children and adolescents. *Peer Reviewed Journals*, 2, 1–23.
3. Perrin, S., Meiser-Stedman, R. & Smith, P. (2005). The Children's Revised Impact of Event Scale (CRIES): Validity as a screening instrument for PTSD. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 33 (4), 487–498.
 4. Smith, P., Perrin, S., Dyregrov, A. & Yule, W. (2002). Principal components analysis of the Impact of Event Scale with children in war. *Personality and Individual Differences*, 34, 315–322.
 5. Roberts, B., Makhshvili, N. and Javakhishvili, J. (2017). Hidden Burdens of Conflict: Issues of Mental Health and Access to Services Among Internally Displaced Persons in Ukraine. Report by International Alert/GIP/Tbilisi/London School of Hygiene and Tropical Medicine, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_EN_2017.pdf
 6. Jaycox, L. H., Langley, A. K., Stein, B. D., Wong, M., Sharma, P., Scott, M., & Schonlau, M. (2009). Support for students exposed to trauma: A pilot study. *School Mental Health*, 1(2), 49–60.
 7. Benjet, C., Bromet, E., Karam, E. G., Kessler, R. C., et al (2016). The Epidemiology of Traumatic Event Exposure Worldwide: Results from the World Mental Health Survey Consortium. *Psychological Medicine*, 46(2), 327–343.
 8. Schultz, D., Barnes-Proby, D., Chandra, A., Jaycox, L. H., Maher, E., & Pecora, P. (2012). Toolkit for Adapting Cognitive Behavioral Intervention for Trauma in Schools (CBITS) or Supporting Students Exposed to Trauma (SSET) for Implementation with Youth in Foster Care. *Rand Health Quarterly*, 2(1), 13.

Климчук В. О., Горбунова В. В. Поширеність симптомів ПТСП у дітей в Україні: короткий звіт за результатами дослідження

У статті представлено результати проведеного в 10 школах м. Львова дослідження проявів симптомів ПТСП у дітей. Як скринінговий інструмент використано опитувальник CRIES-8, який було перед тим децентровано перекладено та перевірено на надійність і валідність. З'ясовано, що серед учасників дослідження (1505 осіб) віком від 10 до 15 років частка дітей з ризиком ПТСП сягає 28%, при цьому частка дівчат у зоні ризику (35%) є набагато більшою, ніж хлопців (23%). Виявлено тенденцію до збільшення частки дітей, які потрапляють у зону ризику ПТСП. Описано також обмеження та застереження щодо використання результатів цього дослідження. Зроблено висновок про необхідність широкого впровадження у школах програм, спрямованих на підвищення рівня усвідомлення впливу травми на психіку дітей. Ідеться як про просвітницькі програми для шкільних працівників, батьків та дітей, так і програми розвитку травма-фокусованих терапевтичних компетентностей шкільних психологів.

Ключові слова: ПТСП, симптоми ПТСП, CRIES-8, посттравматичний стресовий розлад, опитування, дитячий ПТСП.

Климчук В. А., Горбунова В. В. Распространенность симптомов ПТСП у детей в Украине: короткий отчет о результатах исследования

В статье представлены результаты проведенного в 10 школах г. Львова исследования проявлений симптомов ПТСП у детей. В качестве скринингового инструмента использован опросник CRIES-8, децентрированный перевод, а также

проверка надежности и валидности которого были проведены предварительно. Установлено, что среди участников исследования (1505 человек) в возрасте от 10 до 15 лет доля детей с риском ПТСР достигает 28%, при этом доля девочек в зоне риска (35%) намного выше, чем мальчиков (23%). Выявлена тенденция к возрастанию доли детей, попадающих в зону риска ПТСР. Описаны также ограничения и замечания относительно использования результатов этого исследования. Сделаны выводы о необходимости широкого внедрения в школах программ, направленных на повышение уровня осознания воздействия травмы на психику детей. Речь идет как о просветительских программах для школьных работников, родителей и детей, так и о программах развития травма-фокусированных терапевтических компетентностей школьных психологов.

Ключевые слова: ПТСР, симптомы ПТСР, CRIES-8, посттравматическое стрессовое расстройство, опрос, детское ПТСР.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

О. Ю. Осадько, м. Київ

Звертається увага на динамічні характеристики процесу становлення політико-правової свідомості особистості, обґрунтовується доцільність такого дослідження. Визначаються переваги змістового та процесуального дослідницьких підходів до вивчення феномену особистісної ідентичності. На основі результатів емпіричного дослідження виділено групи респондентів з контрастними статусами ідентичності та здійснено порівняльний аналіз тих способів конструювання дійсності, які переважають у кожній групі. Встановлено, що досліджувані, які виявляють готовність відповідати за свої вибори й досліджують смислові альтернативи (група оптимальної “досягнутої ідентичності”), відрізняються від представників інших груп своєю готовністю обговорювати політико-правові питання з опонентами. Показано, що в групах з проблемними статусами ідентичності поширені негативні антиципації таких комунікативних ситуацій. Доведено, що одним із соціально-психологічних чинників, які впливають на перебіг процесу громадянської самоідентифікації суб’єкта соціалізації, є специфіка його досвіду взаємодії з оточенням в ході розв’язання політико-правових питань. Висувається припущення про те, що відновлення повноцінності процесу політико-правової ідентифікації особистості потребує зміни наявних практик залучення молоді до вирішення когнітивних і практичних завдань громадянського самовизначення.

Ключові слова: громадянське самовизначення, політико-правова свідомість, самоздійснення, саморозвиток, статус ідентичності.

Постановка проблеми. Вивчення соціально-психологічних чинників становлення політико-правової свідомості особистості – актуальне завдання як з погляду успішної розбудови демократичного суспільства в Україні, так і з погляду визначення ефективних способів психологічної допомоги людям, які переживають труднощі щодо грома-

дянського самовизначення. Ці труднощі є одним із наслідків кризової ситуації в державі, на території якої ведеться “гібридна війна”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невіршених частин загальної проблеми. У сучасній психології соціальну ідентичність розглядають як систему суб’єктивних отождень людинию себе з певними групами, спільнотами чи їхніми характеристиками. Найчастіше досліджують вплив наявної ідентичності на вибір людиною способів розв’язання своїх життєвих проблем (М. Брюер, К. Пірс; М. В. Глостанова; Л. І. Хашиєва; М. Хайт). На думку сучасних психологів, особистість залежно від ситуації взаємодії може реалізовувати ті чи інші конструкти своєї “множинної” ідентичності (О. В. Литвинчук, І. Р. Петровська). Особливий інтерес для дослідників становить зв’язок специфіки соціальної ідентичності з її психологічним благополуччям (А. Брук, Дж. Гарсія, М. Флемінг; І. Сеттлес; П. Тгойтц), а також феномени конфлікту ідентичностей (О. Маланчук, В. І. Сусак; І. Сеттлес), стереотипні загрози та самостереотипування (self-stereotyping) (Р. Рідел, А. Макконнелл, С. Бейлок; С. Сінклер, С. Хардін, Б. Лоурі).

З огляду на отримані в ході цих досліджень результати стає очевидним, що соціальна ідентичність особистості являє собою динамічне системне утворення, що перебуває в процесі постійного розвитку. Звідси впливає недостатність вивчення лише результатів самовизначення особистістю себе в соціальному світі і необхідність дослідження самого процесу становлення суб’єктивної системи її “множинних” ідентифікацій. Такий “процесуальний” підхід до вивчення закономірностей становлення свідомості стає все більш популярним у сучасній науці (Дж. Р. Адамс; Дж. Марсія; В. Турячанін, Д. Майсторович; А. ван Доммелен, К. Шмід, М. Х’юстон, К. Гонсалкорале, М. Брюер), але ще не застосовувався для дослідження політико-правової соціалізації особистості.

Мета дослідження: вибір методології дослідження процесу політико-правової ідентифікації особистості та визначення соціально-психологічних чинників, що актуалізують певні статуси її ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психології свідомість розглядають як процес і сумарні вияви конструювання особистістю дійсності. Функціями свідомості є відображення та перетворення людиною себе і світу [3; 5; 7; 8]. Політико-правову свідомість визначають як певну сферу свідомості, що зумовлює вибір людиною способів відображення (інтерпретування та переживання) політико-правової дійсності й моделей вирішення завдань, пов’язаних із самовизначенням у цих сферах життя.

Є два наукових підходи до вивчення питань становлення політико-правової свідомості (ППС) особистості: змістовий і процесуальний. У першому, *змістовому*, здійснюється констатація тих настроїв, уявлень і

настановлень, які актуалізувалися у досліджуваних у ситуації опитування [1–4]. У другому, *процесуальному*, підході виявляються динамічні характеристики процесу функціонування-розвитку особистості – статус її ідентичності [5; 10; 11].

Перевага змістового підходу до вивчення ППС полягає у простоті збору даних, що робить його незамінним для проведення масштабних соціологічних досліджень. Аналізуючи відповіді, які дають респонденти на стандартизовані запитання, можна порівняти між собою їхні уявлення про бажану чи наявну політико-правову дійсність, притаманні групам різного віку, статі, рівня освіти, етнічної належності, регіону проживання тощо. Поряд з перевагами цей підхід має і свої обмеження. По-перше, дуже складно стверджувати, що ті конструкти, які актуалізуються у свідомості респондентів у ситуації опитування, будуть реалізовуватися в інших життєвих ситуаціях (парадокс Р. Лап'єра); а по-друге, можна тільки дискутувати про те, які суб'єктивні уявлення та переконання є “корисними” чи “шкідливими” для гармонійного розвитку людини й суспільства [2; 4; 7].

Переваги процесуального підходу до вивчення проблем особистісної ідентифікації полягають у тому, що поряд із з'ясуванням наявних у досліджуваних уявлень про себе-у-світі здійснюється аналіз динамічних характеристик розвитку цих персональних конструктів. Проте цей підхід потребує особистого спілкування з кожним досліджуваним, без чого неможливо отримати відомості про динамічні характеристики процесу його політико-правового самовизначення. У ході інтерактивного опитування (глибинного інтерв'ю) виявляються ознаки внутрішньої або зовнішньої детермінованості уявлень та їх інтеграційний потенціал (відкритість до засвоєння альтернатив). Виділені на перетині цих критеріїв статуси ідентичності відображають вияв збалансованості інтенцій до стабілізації та модернізації суб'єктивної моделі себе-у-світі.

Ідеї процесуального підходу до вивчення особливостей самоідентифікації особистості закладені в основу теорії вікових криз Е. Еріксона (1968). Спираючись на концепцію Е. Еріксона, канадський психолог Дж. Марсія розробив модель статусів ідентичності дорослого. Марсія розглядає ідентичність як гіпотетичну психологічну структуру, що феноменологічно проявляється через патерни розв'язання людиною проблем. Як поведінкові індикатори, що виявляють статус процесу ідентифікації, дослідник виділяє “прийняття або неприйняття зобов'язань” (commitment) та “проходження або непроходження кризи”, дослідження альтернатив (crisis, exploration of alternatives). Перший критерій дає змогу з'ясувати, чи є в людини особисто здобуті і суб'єктивно значущі цілі, цінності, переконання, а другий – представленість у досвіді

періодів дослідження смислових альтернатив, періодів перевірки, аналізу та ревізії планів і цінностей, прийнятих раніше.

На перетині цих двох критеріїв Марсія описує чотири варіанти статусу ідентичності: *дифузна ідентичність* (identity diffusion) – стан, коли індивід ще не зробив відповідального вибору, коли смислові альтернативи не виявлені і не засвоєні; *присвоєна, “інтродюкована” ідентичність* (foreclosure identity) – власний пошук цілей, ідеалів не був здійснений, проте людина прийняла певну систему цінностей, переконань і зобов’язань, сформовану під впливом ззовні або за нав’язаними стандартами; *мораторій (moratorium) ідентичності* – означає здійснюваний на цей час активний пошук розв’язання проблеми (період проживання кризи), при цьому здійснення вибору ідентичності тимчасово відстрочується; *досягнута ідентичність* (identity achievement) – стан, коли особистість уже засвоїла виявлені смислові альтернативи й створила надійні внутрішні орієнтири для свідомого вибору способів практичної самореалізації в соціумі.

Оскільки об’єктом нашого дослідження є особливості становлення політико-правової свідомості сучасної української молоді, то через виявлення наявних статусів громадянського самовизначення респондентів планувалося виділити групи досліджуваних з контрастними характеристиками процесу політико-правової ідентифікації. Робоча гіпотеза полягала в тому, що при порівнянні груп з різним статусом ідентичності мають виявитися певні міжгрупові відмінності не тільки в уявленнях про політико-правову дійсність, а й у вибраних способах її конструювання. Якщо в цих способах представлені особистісні обмеження, що блокують змінюваність або стабілізацію системи ставлень людини до дійсності, то можна визначити ті соціально-психологічні чинники, які впливають на виникнення або подолання цих обмежень на шляху становлення ППС особистості. Таким чином можна підійти до вирішення завдань сприяння громадянському самовизначенню молоді не шляхом насадження “правильної” моделі ідентичності, а шляхом відновлення повноцінності процесу самоідентифікації особистості.

Повноцінність процесу становлення особистості визначається за двома пов’язаними між собою критеріями – самоздійснення (прийняття відповідальності за здійснювані вибори) і саморозвитку (інтенція до пошуку та засвоєння смислових альтернатив). Виявами першої інтенції є рівень внутрішньої інтегрованості/суперечливості системи ставлень людини до дійсності; друга інтенція виявляється у відкритості/закритості системи до змін [5]. Досягнення ідентичності є результатом гомеорезу (стабілізованої динаміки розвитку) системи, тоді як інші статуси процесу ідентифікації спричинені самообмеженнями особистості в самоздійсненні

(дифузна ідентичність), саморозвитку (відстрочена ідентичність) або блокуванням обох тенденцій (присвоєна ідентичність).

Розгляньмо відтак графічну модель визначення контрастних статусів політико-правової ідентичності досліджуваних (рис.). Вісь абсцисс відображає кількість емпірично означених виявів змінюваності суб'єктивної моделі політико-правової дійсності, а вісь ординат – виявлений рівень внутрішньої узгодженості (несуперечливості) цієї моделі.

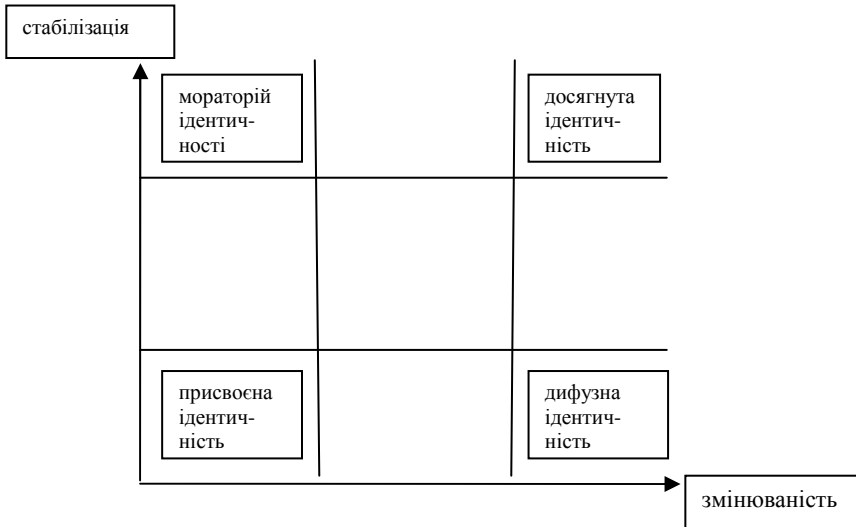

Рис. Графічна модель виділення контрастних статусів ідентичності за динамічними характеристиками процесу становлення ППС

Як видно з рисунка, динамічні характеристики процесу ідентифікації об'єктивуються у виявах стабілізації та змінюваності суб'єктивної моделі дійсності людини. Якщо можливості розробити нормативні стандарти цих поведінкових виявів самовизначення (з огляду на їхню ситуативну детермінованість) немає, критерієм віднесення досліджуваних до тієї чи іншої підгрупи може бути відмінність їхніх індивідуальних показників від середніх по групі. Так, підгрупа “досягнутої ідентичності” складатиметься з осіб, які у своїй групі виявили найбільшу кількість (верхній третіль) ознак самоздійснення та саморозвитку (+; +); підгрупа “присвоєної” ідентичності – з тих, хто виявив найменшу в групі кількість цих ознак (-; -). Відповідно в підгрупу “відстроченої” ідентичності увійдуть особи з показниками (+; -), у підгрупу “дифузної” – з показниками (-; +).

Виявлення між досліджуваними з контрастними статусами ідентичності значущих розбіжностей у виборі способів конструювання політико-правової дійсності дасть змогу розкрити не тільки змістові вияви, а й соціально-психологічні чинники самоідентифікації, представлені в досвіді більшості членів тієї чи іншої групи. Йдеться про те, що в комунікативному досвіді носіїв “досягнутої” ідентичності можна виділити ті особливості, які характерні для членів цієї підгрупи і відрізняють її від інших контрастних підгруп.

Дослідження проводилося протягом 2016–2017 років; його учасниками стали 112 осіб віком від 14 до 28 років. У ході роботи фокус-груп виявлялися суб’єктивні оцінки та особливості переживання учасниками тих політико-правових рішень влади, які вони обирали для обговорення. Гайд створювався на основі методики діагностики статусів ідентичності Дж. Марсія (питання напівструктурованого інтерв’ю, що стосуються політико-правових уявлень і переконань респондентів). Предметом контент-аналізу відповідей респондента було, по-перше, те, чи сформовані його ставлення з опорою на себе, чи з опорою на думку авторитетів; і, по-друге, наскільки ці ставлення піддавалися чи піддаються модернізації при актуалізації смислових альтернатив. Критерієм віднесення досліджуваних до однієї з контрастних за статусом ідентичності підгруп був кількісний показник визначених ними виявів стабілізованості або змінюваності суб’єктивної моделі політико-правової дійсності. Цей кількісний показник для кожної з груп учасників вираховувався окремо шляхом визначення крайніх третилів вибірки, в які, за припущенням, мають потрапити досліджувані з діаметрально протилежними динамічними характеристиками процесу ідентифікації.

Глибинне інтерв’ю проводилося з тими учасниками фокус-груп, у яких спостерігалися контрастні статуси ідентичності (58 осіб). Із цими досліджуваними додатково обговорювалося не тільки їхнє ставлення до наявної та бажаної політико-правової дійсності, а й той життєвий досвід, який сприяв розвитку такої моделі життєздійснення. Серед питань, що мали розкрити специфіку цього досвіду, були такі, що стосуються відчуття самоефективності, основних джерел отримання інформації, готовності обговорювати свої політичні погляди з інакодумцями, цілей та переживань, які визначають перебіг взаємодії з носіями альтернативних поглядів на політико-правові події.

Теоретичний аналіз емпіричних даних здійснювався шляхом виявлення особливостей ППС, які об’єднують носіїв одного статусу ідентичності й відрізняють їх від інших досліджуваних. Вивчалася специфіка суб’єктивних оцінок та переживань щодо наявної політико-правової дійсності, уявних сценаріїв відстоювання своїх громадянських прав, вірогідних прогнозів розвитку країни, бачення свого ідеального та

реального майбутнього, ставлення до еміграції та ін. За цими ознаками розбіжності між окремими групами виявились недостатньо значущими, хоча й означилися на рівні тенденцій. Це можна пояснити тим, що відповіді на ці запитання розкривають вміст окремих уявлень людини про дійсність, без визначення ступеня їх особистісної детермінованості та внутрішньої узгодженості (дослідженості альтернатив).

За результатами статистичного аналізу виявлено, що між групами досліджуваних з різними статусами ідентичності існують значущі відмінності щодо їхнього ставлення до обговорення політико-правових проблем з оточенням і щодо суб'єктивно прийнятих ними цілей такого обговорення. Так, респонденти зі статусом “досягнутої” ідентичності переважно (83 % вибірки) не уникають таких розмов і вбачають у них можливість порозумітися, навіть якщо ніхто з учасників не змінить своїх уподобань. На відміну від цієї групи досліджуваних, представники інших статусів ідентичності відзначають, що вони “не хочуть і не можуть” обговорювати свої політико-правові уподобання, а тим більше з тими, хто їх не поділяє.

Виявлено певні відмінності щодо того, як респонденти кожної із цих груп обґрунтовують уникання ними розмов про політико-правові проблеми. Так, на перший план серед аргументів у групі “дифузної” ідентичності (60 %) виходить посилення на труднощі, пов'язані з бажанням висловити і захистити свої переконання; представники групи “мораторію ідентичності” переважно (75 %) виходять з ідеї, що “не варто порушувати болючі питання”, “не треба ятрити рани”; а респонденти зі статусом “присвоєної” ідентичності (90 %) посилаються на негативний досвід своїх спроб переконати ідейних опонентів у правоті власної позиції (у колі своїх однодумців вони також не схильні обговорювати те, що “для всіх очевидно”).

Хоч статистичний аналіз змістових особливостей уявлень респондентів про наявний та бажаний стан політико-правової дійсності і не виявив значущих відмінностей між носіями контрастних статусів ідентичності, було визначено, що контрастні підгрупи розрізняються за характером суб'єктивного переживання респондентами розбіжностей між бажаним і реальним станом цієї дійсності. Так, члени підгрупи “присвоєної” ідентичності переважно демонстрували своє обурення владою, представники групи “дифузної” ідентичності переживали відчуття тривоги, безпомічності та безнадії, а в групі “мораторію” ідентичності здебільшого проявлялися почуття пригніченості та безсилля. Отримані в ході нашого дослідження результати щодо впливу статусу ідентичності на психологічне благополуччя особистості знайшли підтвердження і в працях інших дослідників [6; 9; 11]. Однак усі ці відмінності можна розглядати лише на рівні тенденцій, оскільки вербалізація досліджуваними своїх

емоційних переживань не є надійним методом визначення їх специфіки (через індивідуальну своєрідність емоційного тезауруса).

Можна було б очікувати, що специфіка суб'єктивних переживань невдоволення реальним станом політико-правової дійсності зумовить вибір досліджуваними різних стратегій взаємодії з владою та особливих сценаріїв життєздійснення. Утім, у нашому дослідженні всі респонденти виявляли недовіру до чинної влади і небажання співпрацювати з нею. І хоча стратегію усунення і покарання винних підтримували не всі досліджувані (75 % загальної вибірки), проте інших уявних сценаріїв подолання неприйнятної ситуації в країні не було озвучено. Разом із цим бажання емігрувати з країни озвучували майже всі (92 %) респонденти. При цьому представники підгруп “досягнутої” та “присвоєної” ідентичності не просто мають таке бажання, а практично докладають зусиль для його реалізації.

З огляду на результати проведеного дослідження можна стверджувати, що повноцінний розвиток політико-правової свідомості особистості (актуалізація статусу “досягнутої” ідентичності) детермінується якістю комунікативного досвіду досліджуваних при обговоренні подій та явищ у цій сфері життя. Якщо людина має досвід спілкування з комунікативними партнерами, які підтримують її особистісні інтенції до самоздійснення та саморозвитку, а не блокують їх своїми інтеракціями, то наслідком такої взаємодії стає розвиток її “суб'єктності” (прийняття зобов'язань та готовність засвоювати смислові альтернативи). Досліджувані з неоптимальними статусами ідентичності так чи інакше вказували на те, що вони уникають не так обговорення суб'єктивно значущих політико-правових питань, як болісних емоційних переживань у процесі такого спілкування. Оскільки становлення системи ставлень людини до дійсності є функцією соціальних комунікацій, то оптимізувати процес політико-правової ідентифікації особистості можна шляхом організації таких форм міжособової взаємодії, в яких активізуються інтенції до реалізації і модернізації суб'єктивної моделі себе-у-світі. Однею із форм такої особистісно-розвивальної взаємодії є психологічні тренінги, спрямовані на оптимізацію міжособових інтеракцій і набуття учасниками комунікативної компетентності.

Отримані результати дають підстави констатувати, що носії статусу “досягнутої” ідентичності не бояться спілкуватися з політичними опонентами і вбачають у такій взаємодії нові можливості для вдосконалення власної моделі політико-правової дійсності. Проте навіть представники цієї підгрупи не уявляють собі дієвих моделей впливу на неприйнятну політико-правову ситуацію в країні та часто-густо орієнтовані на еміграцію. Імовірно, саме відчуття неможливості реально відстоювати свої громадянські права у стосунках з державними інститутами призво-

дить до того, що навіть особи з оптимальним статусом політико-правової ідентичності прагнуть “любити батьківщину здалеку”. І причиною того, що особа, здатна до самоздійснення й саморозвитку, не навчилася взаємодіяти з представниками влади, може бути тільки нестача в її досвіді такої практики. Отже, щоб запобігти відтоку працеспроможного населення з України, слід подбати про оптимізацію системи освіти молоді, додавши до неї практичні навчальні курси з освоєння правових способів громадського контролю дій влади й моделей громадського впливу на діяльність державних інститутів. Такі курси вже є у програмах загальноосвітніх шкіл багатьох демократичних країн; вони допомагають формувати активну громадянську позицію учнів не на словах, а на рівні реальної просоціальної діяльності.

Висновки:

1. Наявність двох дослідницьких підходів до вивчення політико-правової свідомості особистості дає можливість розглядати цей соціально-психологічний феномен і як результат, і як процес самовизначення людиною себе в соціальному світі. Питання оптимального вмісту політико-правової свідомості особистості залишається предметом численних дискусій, тоді як оптимальність процесу становлення системи ставлень людини до дійсності більшість дослідників описує як співдію інтенцій самоздійснення та саморозвитку.

2. Підсумковим виявом повноцінної реалізації цих інтенцій є статус “досягнутої” ідентичності, коли суб’єктивна модель себе-у-світі стає стійкою і відкритою до змін. Одностороннє обмеження інтенції до стабілізації або до змінюваності системи ставлень людини до дійсності дає, відповідно, статуси “дифузної”, або “відстроченої”, ідентичності, а самообмеження обох тенденцій призводить до набуття статусу “присвоєної” ідентичності.

3. Емпірично підтверджено гіпотезу про те, що соціально-психологічними чинниками, які впливають на перебіг громадянської самоідентифікації суб’єкта соціалізації, є специфіка його досвіду взаємодії з оточенням у процесі вирішення політико-правових питань. Звідси випливає, що ефективними стратегіями розвитку ППС молоді будуть комунікативні практики, які сприяють набуттю нею такого суб’єктивного досвіду.

Перспективи дослідження. Визначення соціально-психологічних чинників становлення політико-правової свідомості особистості є необхідною умовою для створення дієвих стратегій і технологій активізації процесу громадянського самовизначення молоді.

Література

1. *Васютинський В. О.* Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм : [монографія] / В. О. Васютинський ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2016. – 138 с.
2. *Грицай Е.* Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс : ЕГУ, 2009. – 220 с.
3. *Жадан І. В.* Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування : [монографія] / І. В. Жадан, І. В. Остапенко, С. І. Позняк, О. М. Скнар ; за наук. ред. І. В. Жадан ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2016. – 352 с.
4. *Крылов А. Н.* Эволюция идентичностей: кризис индустриального общества и новое самосознание индивида / А. Н. Крылов. – Москва : Изд-во НИБ, 2010. – 272 с.
5. *Осадько О. Ю.* Общение как эликсир здоровья (Коммуникативные механизмы саногенеза личности) : монография / О. Ю. Осадько. – Киев : Миллениум, 2016. – 340 с.
6. *Петровська І. Р.* До проблеми множинності громадянської ідентичності особистості / І. Р. Петровська // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19) – С. 145–154.
7. *Сіверс З. Ф.* Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – Київ : Міленіум, 2016. – Вип. 37(40). – С. 62–72.
8. *Швалб Ю. М.* Свідомість як відношення людини до світу / Ю. М. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 160–169.
9. *Marcia J. E.* Identity in adolescence / J. E. Marcia; Adelson J. (ed.) // Handbook of adolescent psychology. – New-York : John Wiley, 1980. – P. 159–187.
10. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Pres : Reissue edition, 2010. – 546 p.
11. *Waterman A. S.* Identity in adolescence: Processes and contents / A. S. Waterman. – San Francisco-L. : Jossey-Bass, 1985. – № 27–30. – 105 p.

References

1. Vasiutynskyi, V. O. (2016). *Psykholohichna pravda pro indyvidualizm i kolektyvizm* [The psychological truth about individualism and collectivism]. Kyiv: Mileanium Publ. (ukr).
2. Gritsay, Ye., Nikolko, M. (2009). *Ukraina: natsionalnaya identichnost v zerkale Drugogo* [Ukraine: national identity in the mirror of the Other]. Vilniys (rus).
3. Zhadan, I. V. (2016). *Politychna kartyna svitu studentskoi molodi: psykholohichni problemy formuvannia* [Political picture of the world of student youth: psychological problems of formation]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
4. Krylov, A. N. (2010). *Evolyuetsiya identichnostey: krizis industrialnogo obshchestva i novoye samosoznaniye individa* [Evolution of identities: the crisis of an industrial society and the new self-consciousness of an individual]. Moscow (rus).

5. Osadko, O. Yu. (2016). *Obshcheniye kak eliksir zdorovya (Kommunikativnyye mekhanizmy sanogeneza lichnosti)* [Communication as an elixir of health (Communicative mechanisms of human sanogenesis)]. Kyiv: Milenium Publ. (rus).
6. Petrovska, I. R. (2017). Do problemy mnozhynnosti hromadianskoi identychnosti osobystosti [To the problem of the plurality of civic identity of a person]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 5 (19), 145–154 (ukr).
7. Sivers, Z. F. (2016). Sotsiano-psykholohichniy analiz rozvytku kontseptsii polityko-pravovoi svidomosti v rizni istorychni periody [Socio-psychological analysis of the development of the concepts of political and legal consciousness in different historical periods]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 37(40), 62–72 (ukr).
8. Shvalb, Yu. M. (2004). Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu [Consciousness as a relationship of man to the world]. *Psykhohohiia i suspilstvo* [Psychology and Society], 4, 160–169 (ukr).
9. Marcia, J. E. (1980). *Identity in adolescence. Handbook of adolescent psychology*. New-York: John Wiley, 159–187.
10. Tajfel, H. (2010). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge Univ. Pres : Reissue edition.
11. Waterman, A. S. (1985). *Identity in adolescence: Processes and contents*. San Francisco-L.: Jossey-Bass, 27–30.

Осадко О. Ю. Социально-психологические факторы становления политико-правового сознания современной молодёжи

Обращается внимание на динамические характеристики процесса становления политико-правового сознания личности, целесообразность такого исследования. Определяются преимущества содержательного и процессуального исследовательских подходов к изучению феномена личностной идентичности. На основе результатов эмпирического исследования выделены группы респондентов с контрастными статусами идентичности и проведен сравнительный анализ тех способов конструирования действительности, которые преобладают в каждой из групп. Установлено, что испытуемые, которые изъявляют готовность отвечать за свои выборы и исследуют смысловые альтернативы (группа оптимальной “достигнутой” идентичности), отличаются от представителей других групп своей готовностью обсуждать политико-правовые вопросы с оппонентами. Показано, что в группах с проблемными статусами идентичности преобладают негативные ожидания по поводу таких коммуникативных ситуаций. Доказано, что одним из социально-психологических факторов, определяющих ход процесса гражданской самоидентификации субъекта социализации, является специфика его опыта взаимодействия с окружением при решении политико-правовых вопросов. Выдвигается предположение о том, что восстановление полноценности процесса политико-правовой идентификации личности требует изменения существующих практик приобщения молодёжи к решению когнитивных и практических задач гражданского самоопределения.

Ключевые слова: гражданское самоопределение, политико-правовое сознание, самоосуществление, саморазвитие, статус идентичности.

Osadko O. Yu. Socio-psychological factors of formation of modern youth's political and legal consciousness

The article proves the expediency of exploring the dynamic characteristics of the process of formation of individual political and legal consciousness. The advantages of the content and procedural research approaches to the study of the personal identity phenomenon have been analyzed. Based on the results of the empirical study, groups of subjects with contrasting identity statuses were made, and a comparative analysis of the methods of constructing reality prevailing in each of the groups was carried out. It was found that the subjects who take responsibility for their choices and explore meaningful alternatives (the group of the optimal «identity achievement») differ from the representatives of other groups by their readiness to discuss political and legal issues with their opponents. The groups with problematic statuses of identity express negative expectations of such communicative situations. The socio-psychological factors that determine the process of civic self-identification of the socializing subject are specific features of his/her experience of interaction regarding political and legal issues. The author makes an assumption that restoration of the full-fledged process of political and legal identification of an individual requires a change in the existing practice of involving young people in the solution of cognitive and practical tasks of civic self-determination.

Key words: civic self-determination, political and legal consciousness, self-realization, self-development, identity status.

ДОВІРА СТУДЕНТІВ ДО ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ІНФОРМУВАННЯ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Л. В. Никоненко, м. Київ

Описано сталі комунікаційні ланки передавання інформації політико-правового змісту в освітньому середовищі ВНЗ (представники вищих інстанцій управління освітою → керівництво ВНЗ → викладачі → методисти → лідери студентського самоврядування → рядові студенти). Наведено класифікацію каналів комунікації політико-правового змісту в освітньому середовищі ВНЗ за такими опціями: офіційні/неофіційні, безпосередні/опосередковані, вербальні/невербальні, індивідуальні/групові, медійні/міжособистісні, діяльнісні/бездіяльнісні. Виявлено, що в освітньому середовищі ВНЗ респонденти найчастіше звертаються з інформаційними запитами політико-правового змісту до студентів своєї групи, а найбільшу довіру мають звичайно викладачі і студенти-одногрупники. Зафіксовано складність публічного позиціонування в студентському середовищі політико-правової позиції, коли події Революції гідності (2013–2014) студент розглядає як протиправні та антиконституційні. З'ясовано, що в студентській спільноті поширений страх стеження у віртуальному просторі з боку вітчизняних та іноземних спецслужб; щоб його подолати, студенти або взагалі уникають спілкування на політико-правову тематику, або використовують стратегію множинної самопрезентації (створюють декілька акаунтів, у тому числі анонімних). Роль викладачів як агентів інформування студентів визначено однією з найбільш значущих. Як причини такої значущості названі: 1) організаційна залежність студентів від викладачів, що зумовлює підвищену сугестивність перших, притаманну владно-підвладним стосункам; 2) матеріальна залежність студентів (отримання стипендії) від викладачів; 3) психологічна готовність студентів сприймати і відтворювати інформацію від викладачів як запорука успішного навчання та первинної професійної соціалізації. Розкрито роль навчальної групи як осередку професійної, політико-правової соціалізації студентів. Визначено, що студентська спільнота завдяки застосуванню медійних ресурсів здатна займати суб'єктну, автономну позицію в політико-правових комунікаціях у середовищі свого ВНЗ.

Ключові слова: інформація політико-правового змісту, студентська молодь, освітнє середовище ВНЗ, віртуальні аналоги навчальних груп, канали політико-правової комунікації у ВНЗ.

Постановка проблеми. Молодь – активний учасник політико-правових процесів, що розгортаються в нашій державі. Ключові події, які приводили до зміни напрямку суспільно-політичного розвитку України, завжди відбувалися за активної участі молоді. Як приклади можемо навести Помаранчеву революцію (2004 р.), Мовний майдан (2012 р.), Євромайдан (2013–2014). Тому з'ясування психологічних умов та чинників, які

сприяють політико-правовій соціалізації молоді, є актуальним науковим завданням. На думку науковців, одним з важливих соціальних інститутів, який впливає на становлення політико-правової позиції молоді людини, є освітнє середовище навчальних закладів. Це зумовлено комплексом причин: щільною локалізацією в просторі та часі значної кількості молодих людей, які інтенсивно взаємодіють між собою; можливістю цілодобового доступу до інтернет-мережі завдяки сучасним гаджетам тощо. Саме освітнє середовище ВНЗ дослідники розглядають не тільки як інститут професійної соціалізації, а і як проміжну ланку між світом родинного кола та рештою соціуму. Тому дослідження процесів політико-правового інформування як важливої складової процесів соціалізації є нагальним завданням у контексті порученої проблеми.

Актуальність проблеми зумовлює пильну увагу науковців до цієї теми. Психологічні чинники формування політичної картини сучасної молоді досліджено, зокрема, в роботах І. В. Жадан, С. І. Позняк, І. В. Остапенко [4]. Так, за І. В. Жадан, взаємодія суб'єктів політико-правових відносин, що репрезентується дискурсом, впливає на формування політичної картини світу студентів. На основі теоретико-емпіричного дослідження С. І. Позняк зроблено висновок про визначальну роль освітнього середовища ВНЗ та громадських організацій як чинника активізації громадянської участі молоді. На думку науковця, саме соціальна взаємодія в межах названих середовищ сприяє інтенсифікації процесів соціалізації. І. В. Остапенко визначила основні стратегії роботи, які сприяють структуруванню владно-підвладної взаємодії молоді: впровадження спеціальних освітніх програм; створення публічних дискусійних майданчиків; інтенсифікація співпраці студентської молоді та громадських організацій. Висновки вітчизняних дослідників цілком узгоджуються з позицією іноземних науковців (W. Doise, J. E. Kahne, D. Kerr, C. Flanagan та ін.). Зокрема, С. Flanagan, J. E. Kahne обґрунтовано доводять важливість соціальних знань та вмінь, опанованих під час навчання, як чинника активізації соціальної участі молоді в різних формах громадської активності [7; 8]. Отже, роль освітнього середовища визначається як одна з головних для політико-правової соціалізації молоді людини.

Новітні політичні реалії України, втягнутої у воєнний конфлікт з РФ, зумовлюють актуальність дослідження ролі сучасних ВНЗ та ролі процесів, які в них відбуваються, для політико-правової соціалізації студентів.

Мета статті: представити теоретичну модель політико-правового інформування студентів в умовах освітнього середовища ВНЗ, визначити значущість довіри студентів до окремих ланок політико-правового інформування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для ідентифікації процесів отримання, когнітивного опрацювання та передавання інформації політико-правового змісту в студентському середовищі протягом 2013–2015 років було проведено теоретичне та емпіричне дослідження. Усього в ньому було задіяно 456 студентів з 10 ВНЗ м. Києва (3, 4, 5 і 6-й курси). У глибинних інтерв'ю взяли участь 10 дівчат і 10 юнаків, у 4-х групових інтерв'ю – відповідно 7 і 9. Усього учасниками анкетування стали 428 студентів різної спеціалізації навчання.

Як методи дослідження було застосовано анкетування (авторська розробка), глибинні індивідуальні та групові інтерв'ю. Результати анкетування аналізувалися за допомогою методів описової статистики. Матеріали, отримані під час глибинних інтерв'ю, опрацьовувалися методом контент-аналізу за процедурою, запропонованою С. І. Шалаком [5]. У цій статті більшу увагу приділено висновкам, зробленим на основі анкетування; результати смислового аналізу глибинних інтерв'ю мають більшою мірою ілюстративне, допоміжне значення. Деталізований огляд контент-аналізу глибинних інтерв'ю буде надано в окремій публікації.

На основі теоретичного аналізу наукових джерел було розроблено теоретичну модель політико-правових комунікацій (рис. 1). У ній позначками ВНЗ 1, ВНЗ 2 умовно показано комунікацію між спільнотами різних ВНЗ.

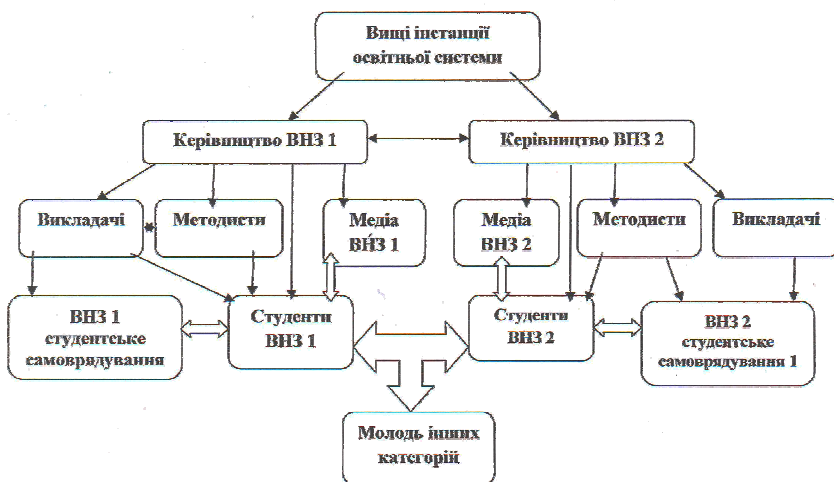
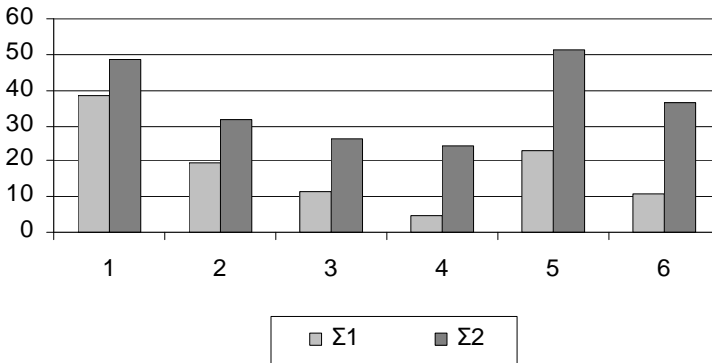

Рис 1. Модель політико-правових комунікацій в умовах ВНЗ

Було виокремлено джерела інформації політико-правового змісту: студенти навчальної групи; студенти інших груп, факультетів, ВНЗ; лідери студентського самоврядування; викладачі ВНЗ; методисти з виховної роботи; керівництво ВНЗ. Респондентам було запропоновано оцінити інтенсивність користування цими джерелами за інтервальною шкалою (опції: ніколи, інколи, часто, постійно). У процесі обробки даних ми підсумовували накопичені частоти тих, хто часто або постійно використовує певний канал комунікації. Отримане число означено як показник У1 (рис. 2). Частоти тих, хто ніколи або рідко використовує певне джерело, у цьому контексті не аналізувалися. Процедура зумовлена потребою виділення рутинізованої, узвичаєної поведінки респондентів, яку можна вважати різновидом комунікативних практик. За тією ж самою процедурою було оброблено дані щодо рівня довіри до отриманої інформації (показник У2) (див. рис. 2).

Примітка: по горизонтальній осі: 1 – студенти навчальної групи, до якої належить респондент; 2 – студенти інших груп, факультетів, ВНЗ; 3 – лідери студентського самоврядування; 4 – методисти; 5 – викладачі; 6 – керівництво ВНЗ; по вертикальній осі: кількісні показники У1, У2.

Рис. 2. Інтенсивність користування різними джерелами та рівень довіри до носіїв інформації політико-правового змісту в освітньому середовищі

Під час глибинних індивідуальних і групових інтерв'ю було виявлено організаційні ланцюжки, які є каналами передавання інформації політико-правового змісту. Політико-правові позиції вищих управлінських установ освіти транслиювалися керівництву ВНЗ і далі – на нижчі організаційні ланки освітньої системи – за схемою: представники вищих інстанцій управління освіти → керівництво ВНЗ → викладачі → методисти → лідери студентського самоврядування → рядові студенти (див. рис. 1).

Односторонніми стрілками позначено владно-підвладні стосунки, яким притаманна ієрархічна нерівність та підпорядкування, двосторонніми – взаємодію, що базується на ієрархічній рівності або можливості взаємовпливу.

Як видно з рис. 2, респонденти найчастіше звертаються з інформаційними запитами до студентів своєї групи (38,1 %). Зауважимо, що опцію “студенти навчальної групи” можна водночас розглядати і як близьке соціальне оточення респондентів, і як важливий сегмент освітнього середовища ВНЗ. Це зумовлено значною тривалістю навчального та дозвіллевого часу, який студенти проводять разом, та підтверджується даними інших блоків дослідження.

Щоб з’ясувати інтенсивність комунікацій та поширеність стилів політико-правової взаємодії у навчальних групах, було досліджено їх кількісний розподіл у вибірці. На етапі теоретичного аналізу виділено опції, які варіювали від повного уникнення спілкування на політико-правову тематику до суб’єктно вчинкового стилю, коли спілкування завершується спільним груповим рішенням і діями задля зміни середовища. Респондентам пропонувалося позначити власний стиль комунікації в навчальній групі, обравши одну з таких опцій:

- 1) обговорень, спільних рішень і спільних дій немає;
- 2) обговорення без спільних рішень і без спільних дій;
- 3) обговорення і спільні рішення без подальших дій;
- 4) обговорення, спільні рішення, спільні дії.

Як показали результати анкетування, у навчальних групах розгортаються інтенсивні політико-правові комунікації, які інколи виходять за рамки власне обговорень. Студенти приймають спільні рішення та в подальшому втілюють їх у життя. Зазначимо, що далеко не всі беруть активну участь у цих процесах. Так, 19% респондентів у межах навчальної групи взагалі ухиляються від комунікування на будь-які політико-правові теми. Проте бути абсолютно виключеним з політико-правових комунікацій сьогодні навряд чи можливо. Адже близько половини всіх опитаних (49,4%) активно обговорюють між собою соціально значущі події, навіть якщо це обговорення не завершується спільними рішеннями або діями в політико-правовій площині. Ще 12,8% респондентів активно обговорюють політико-правові події, приймають групові рішення, проте утримуються від подальших спільних дій. А ось 18,8% опитаних, окрім обговорень, подеколи приймають спільні групові рішення та втілюють їх у життя.

Завдяки проведеним глибинним інтерв’ю виявлено, що студентське середовище за своїми політико-правовими позиціями досить неоднорідне. Інтерв’ю містили слова-маркери, що свідчать про психологічний тиск, складність позиціонування певних політико-правових уподобань в освітньому середовищі. Можливо, саме це призводить до усвідомленого уни-

кання окремими респондентами розмов на політико-правові теми в разі їхньої незгоди з поширеними в даному середовищі інтерпретаціями соціально значущих подій. Про активні спроби переконування однокурсників повідомляли і їхні опоненти.

Яскравою ілюстрацією щодо цих процесів може бути випадок, коли один з респондентів під час групового інтерв'ю висловлював помірковану прореволюційну позицію, а під час анкетування назвав події Революції гідності “антиконституційним заколотом”. Зауважимо, що анкетування було анонімним, ідентифікація особи респондента відбулася випадково. (У студента перестала писати ручка, тож інтерв'юер позичив йому свою власну з нетиповим кольором чорнила, якого не було більше ні в кого з присутніх). Проте ця випадковість яскраво ілюструє досить поширене в студентському середовищі уникання публічного декларування власної незгоди щодо політико-правових питань. Отже, можна стверджувати, що функції нормування взаємодії в групі реалізуються шляхом емоційного тиску на опонентів, намагання здійснювати когнітивне переконування або емоційного відсторонення. (Факти, зафіксовані під час глибинних інтерв'ю, будуть більш детально розглянуті в окремій публікації).

Як один із засобів політико-правого позиціонування особистості ми розглядаємо віртуальну самопрезентацію у віртуальному просторі [6]. Я. Шмідт стверджує, що процеси множинної віртуальної самопрезентації користувачів в інтернет-мережі можуть бути реалізовані завдяки створенню декількох акаунтів. Різні особисті сторінки в соціальних мережах можуть відображати віртуальні субособистості завдяки унікальному нікнейму, аватарці, візуальному оформленню сторінки та її специфічному інформаційному наповненню, що дає користувачеві змогу вільно відображати різні грані його взаємодії із соціумом – навіть ті, які емоційно табуовані у звичному соціальному оточенні людини.

Як з'ясувалося, більшість студентів (79,8 %) зареєстровані під власним іменем та готові декларувати політико-правову позицію відкрито. А ось майже 10% мають як анонімний, так і відкритий акаунти, що дає змогу певну частину політико-правових особистісних уподобань, потреб, позицій, намірів реалізовувати без персоніфікації особи. Згідно з даними нашого опитування, 8,5% респондентів зареєстровані в соціальних мережах виключно під псевдонімом; таку поведінку вони розглядають як спосіб забезпечити себе та своїх близьких від можливих ускладнень у разі виявлення щирої, автентичної політико-правової позиції. Під час глибинних інтерв'ю студенти повідомляли про страх стеження за ними в соціальних мережах з боку вітчизняних та іноземних спецслужб. Про поширеність виявлених тенденцій можна буде говорити після проведення подальших емпіричних досліджень.

Отже, створення студентами анонімних акаунтів можна розглядати як одну із стратегій, що дає змогу реалізовувати не задоволену у звичному середовищі особистості потребу у виявленні власної політико-правової позиції, пошуку однодумців для обговорення, емоційної консолідації або організації спільних політичних дій. У випадку, коли студент реалізує активні медіапрактики, метою яких є ускладнення медійної активності проросійських користувачів (або взагалі антиросійська віртуальна активність), анонімний акаунт використовується як засіб уникнення стеження з боку іноземних спецслужб.

Особливу роль у вищезазначеному контексті дослідження відіграють групи в соціальних мережах, які є віртуальним відображенням навчальної групи. Більшість респондентів (93,4%) зазначили, що вони зареєстровані в таких віртуальних спільнотах та з різною мірою інтенсивності долучаються до їхньої діяльності. Завдяки цим віртуальним групам студенти, зокрема, координують навчальну діяльність (88%), поширюють навчально-методичну літературу (73,2 %). Однак 10,4 % респондентів використовують ці групи ще й для обговорення політичних новин в Україні та світі. Також у просторі груп інколи відбувається координація спільних акцій у політико-правовій сфері (8,3 %) та обговорення політико-правових тем із викладачами (7,1 %). Отже, порівняно з іншими функціями віртуальних відбитків навчальних груп політико-правові комунікації поступаються їм інтенсивністю та частотою, але вони все ж таки виконують функції інформування (хоча б на рівні заголовків) політично зацікавлених однокласників респондентів.

Роль студентів інших груп, факультетів або ВНЗ в інформаційному “насиченні” респондентів політико-правовою інформацією дещо менша (19,8 %). Незначна (порівняно з іншими джерелами) інтенсивність користування отриманою інформацією компенсується іншими чинниками, які й впливають на рівень довіри до цього джерела. Вважаємо, ці комунікації є важливими для підтримки горизонтальних зв’язків у студентській спільноті загалом, а не тільки в межах окремого ВНЗ.

Що ж до лідерів студентського самоврядування (11,5 %), то під час глибинних інтерв’ю виявлено, що респонденти розглядають їх як проміжну, координаційну ланку між спільнотою студентів і керівництвом ВНЗ. У разі виникнення конфліктної ситуації групові органи самоврядування під час взаємодії з керівництвом ВНЗ виступають як представники студентської спільноти і беруть на себе функції захисту інтересів рядових студентів. Проте навіть інформація від студентів інших ВНЗ суб’єктивно може мати більшу вагу (що наочно демонструє рис. 2).

Припускаємо, що оцінки респондентів щодо активності представників самоврядування можуть різнитися залежно від двох факторів: 1) індивідуальний стиль взаємодії особистості і владних постатей;

2) належність або неналежність респондента до структур студентського самоврядування. У разі належності до органів самоврядування респонденти під час глибинних інтерв'ю звертають увагу на його провідну роль. Студенти, не залучені в діяльність цих структур, більш стримано оцінюють ефективність їхньої політико-правової активності. Таким чином, близькість або віддаленість джерела інформації політико-правового змісту від владних суб'єктів в освітньому середовищі ВНЗ може впливати на інтенсивність користування і рівень довіри до неї у студентів. Гіпотеза, утім, ще потребує емпіричної перевірки.

Отже, згідно з результатами анкетування найвищий рівень довіри в освітньому середовищі ВНЗ щодо політико-правових питань у студентів мають викладачі: 22,7 % респондентів часто або постійно звертаються до них, щоб обговорити ті чи ті політико-правові теми. Чому це відбувається, якщо далеко не всі студенти є майбутніми політологами та юристами, а викладачі не є експертами в політико-правових питаннях?

По-перше, викладачі ознайомлюють студентів з азами професії та нормами поведінки в професійній спільноті, відіграють провідну роль у їхній професійній соціалізації. Сама ж ситуація взаємодії “викладач – студент” передбачає певну психологічну готовність слухати, навчатися, відтворювати здобуті знання, навички і моделі професійної поведінки. Тому отримані нами дані можуть свідчити про емоційне поєднання довіри та поваги до викладачів як еталонних взірців професіоналізму, що екстраполюється на інші сфери життя, у тому числі і на політико-правову сферу. Тобто під час навчання завдяки викладачам засвоюються не тільки професійні компетенції і норми поведінки професійного середовища – соціалізація відбувається в значно ширшому колі сфер життєдіяльності студентів.

По-друге, авторитетність викладачів і сугестивність студентів можуть підсилювати залежність останніх у навчальних питаннях. Складання іспитів, заліків, а отже, і потенційна можливість отримання стипендії, і взагалі можливість продовжувати навчання у ВНЗ значною мірою залежать саме від викладачів. Тобто це стосунки з ознаками домінування-підпорядкування, в яких підлегла сторона схильна неусвідомлено підпорядковуватись домінуючій [1].

По-третє, викладачі можуть виконувати роль “провідників” політико-правової позиції, яку публічно декларує керівництво ВНЗ. І це додатково підсилює залежність, а отже, і сугестивність студентів.

Аналогічну роль щодо студентів можуть виконувати і методисти з виховної роботи. Проте, як видно з рис. 1, частота звернень до них з політико-правових питань значно нижча (4,4 %). Опосередковано це підтверджує наші попередні висновки, адже рівень залежності студентів від методистів значно нижчий, аніж від викладачів.

Керівництво ВНЗ під кутом зору політико-правової соціалізації є також важливим центром впливу на студентів (11 %). Як і у випадку з викладачами, студенти часто-густо відчують організаційну та фінансову залежність від керівництва ВНЗ. Це може суттєво ускладнювати політико-правове позиціонування студентів, якщо воно йде врозрід з позицією керівництва. Адже можливість суттєвого організаційного ускладнення навчання, навіть відрядження з навчального закладу з ідеологічних причин, є цілком реальною, а інколи це навіть трапляється. Окрім словесних заборон, під час глибинних інтерв'ю студенти згадували і про факти фізичного примусу з боку адміністрації ВНЗ, аби блокувати політичну активність студентів. Респонденти наводили, зокрема, факти фізичного примусу щодо студентів, які прагнули брати особисту участь у подіях Революції гідності. Наприклад, адміністрація одного з ВНЗ розпорядилася позачиняти двері гуртожитків та навчальних корпусів, не випускати студентів, аби вони не змогли долучитися до масових протестів. А керівництво іншого ВНЗ уповноважило працівників охоронних структур відшукувати на Майдані Незалежності студентів та повертати їх у гуртожитки в примусовому порядку.

У процесі комунікації хоч і можливе часом випадіння окремих ланок, проте це в цілому не змінює основного напрямку передавання інформації: від вищого організаційного рівня до нижчого. Зворотний напрям передавання інформації можливий, проте він сприймається соціумом та вищими інстанціями як конфліктний. Відомі ситуації, коли такі комунікації призводили до фінансових, організаційних санкцій щодо окремих ВНЗ або студентів. У цих випадках функцію донесення політико-правової позиції ВНЗ або студентів брали на себе представники медіа (журналісти), представники органів студентського самоврядування або громадських організацій.

Залучення зовнішніх щодо системи освіти суб'єктів у процес політико-правової комунікації розглядаємо як засіб зниження організаційного, фінансового тиску на "непокірні" ВНЗ або окремих студентів. Яскравим прикладом, що ілюструє ці процеси, може бути заборона студентам Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця у 2013–2014 роках брати участь у протестах та надавати медичні послуги постраждалим. Групові спроби студентів відстояти право на власну політико-правову позицію вилилися в медійний скандал і подальше переформатування керівного складу цього ВНЗ.

Отже, студентська спільнота здатна зайняти суб'єктну, автономну позицію в політико-правових комунікаціях у межах власного ВНЗ завдяки використанню медійних ресурсів. Їх залучення дає змогу компенсувати вакуум влади в межах певної організаційної або соціальної структури.

На основі результатів глибинного інтерв'ю щодо каналів передавання інформації політико-правового змісту в середовищі ВНЗ виділено такі можливі шляхи:

- офіційні комунікації, в яких прямо визначено політико-правову позицію суб'єктів освітнього процесу (наприклад, під час нарад або на основі письмових розпоряджень) / неофіційні рекомендації та прохання під час неформальної взаємодії з різними суб'єктами освітнього процесу;
- безпосередні комунікації / опосередковані комунікації через інших осіб, які виконують функції проміжної комунікаційної ланки;
- вербальні/невербальні комунікації;
- індивідуальні/групові комунікації;
- медійні комунікації із застосуванням зовнішніх і внутрішніх ресурсів (університетська радіостанція, сайт, групи в соціальних мережах, газета, телебачення тощо) / безпосереднє міжособове спілкування;
- діяльнісні/бездіяльнісні комунікації, коли посадовою особою ВНЗ реалізуються певні публічні дії, які наочно ілюструють її політико-правову позицію. Дії наочно і публічно демонструють політико-правову позицію керівництва ВНЗ та певною мірою виконують директивно-дозвільну функцію щодо припустимої поведінки студентів та викладачів у проблемній політико-правовій ситуації. Наприклад, керівництво одного з ВНЗ після побиття студента цього закладу в ніч з 30 листопада – на 1 грудня 2013 р. взяло на себе юридичний супровід, функції охорони в лікарні, повністю компенсувало родині медичні витрати на його лікування. (Нагадаємо, що постраждали під час подій Революції гідності певний період піддавалися потужному юридичному тиску, незважаючи на отримані травми та поранення).

Зауважимо, що медіазвернення як медіапрактика активного типу часто використовується керівництвом ВНЗ для підвищення або зменшення мобілізаційної готовності студентської спільноти в політико-правовій площині [2; 3]. Якщо керівництво займало чітку політико-правову позицію, публічно її декларувало в інформаційному просторі, викладачі та студенти більш активно долучалися до політичних процесів особисто або завдяки організаційним діям представників осередків самоврядування. І навпаки, коли публічно або завуальовано декларувалася позиція “не втручатися в проблемну політико-правову ситуацію, уникати політичної участі в акціях протесту”, викладачі і студенти внаслідок процесів раціоналізації часто приймали цю позицію як правильну. Прикметно, що деякі респонденти, які брали участь у глибинних інтерв'ю, емоційно приєднувалися до такої позиції та відтворювали її. Проте, попри заборони, молодь інколи все ж таки робить автономний вибір та долучається до публічно не схвалених або не санкціонованих керівництвом ВНЗ політико-правових заходів.

Результати емпіричного дослідження дають підстави зробити такі

ВИСНОВКИ:

1. Освітнє середовище ВНЗ має широку комунікаційну мережу для поширення інформації політико-правового змісту. Передавання інформації суб'єктами вищого організаційного рівня до ланок нижчого рівня більш ефективно, ніж у зворотному напрямі. Комунікація “знизу-вгору” в разі незбігу політико-правових позицій може сприйматися в соціумі як конфліктна.

2. У студентському середовищі найбільше довіряють політико-правовій інформації, отриманій від студентів своєї навчальної групи та викладачів. Отож освітнє середовище ВНЗ та навчальну групу зокрема можна розглядати як осередок не тільки професійної, а й політико-правової соціалізації. Інтенсивні комунікації політико-правового змісту під час особистого спілкування доповнюються віртуальними інтеракціями у віртуальних відбитках навчальних груп (групи в соціальних мережах, вайбері тощо).

3. З огляду на виявлені закономірності передавання інформації політико-правового-змісту в освітньому середовищі ВНЗ є важливим інститутом політико-правової соціалізації студентів.

Зазначені закономірності потребують подальшого ґрунтовного теоретичного аналізу та більш надійного емпіричного підтвердження.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – Київ, 2005. – 492 с.
2. Виступ ректора Києво-Могилянської академії Сергія Квіта на Євромайдані 8 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=Zg93P1tZk5k>
3. Виступ ректора університету імені Б. Грінченка щодо розгону студентів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=mVqX2ycO4os>
4. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування : монографія / В. Д. Бондаренко, І. В. Жадан, С. І. Позняк та ін. ; за ред. В. Д. Бондаренка, І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – Київ : Міленіум, 2017. – 264 с.
5. *Шалак В. И.* Современный контент-анализ. Приложения в области: политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы **РАН.** – Москва : **Омега-А, 2004.** – 272 с.
6. *Шмідт Я.* Нова мережа: ознаки, практики і наслідки веб 2.0: посібник для вузів / Я. Шмідт ; пер. з нім. В. Клименко ; за заг. ред. В. Іванова. – Київ : Центр Вільної Преси, 2013. – 284 с.
7. *Flanagan C.* Young People's Civic Engagement and Political Development. Handbook of Young and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas / C. Flanagan. – New York : Routledge, 2009. – 496 p.
8. *Kahne J. E.* Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students commitment to civic participation / J. E. Kahne // American Educational Research Journal. – Vol. 45 (3).

References

1. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psikhologhiia vlady* [Interactive psychology of power]. Kyiv (ukr).
2. Vystup rektora Kyievo-Mohylianskoï Akademii Serhiia Kvita na Yevromaidani 8 hrudnia: [The Speech of the rector of the Kyiv Mohyla Academy Serhiy Kvit on Eurovision December 8], <https://www.youtube.com/watch?v=Zg93P1tZk5k> (ukr).
3. Vystup rektora universytetu imeni B. Hrinchenka shchodo rozhonu studentiv: [The Speech of the rector of the B. Hrinchenko University on the dispersal of students], <https://www.youtube.com/watch?v=mVqX2ycO4os> (ukr).
4. Bondarenko, V. D., Zhadan, I. V., Pozniak, S. I. & others (2017). *Politychna kartyna svitu studentskoï molodi: psikhologichni problemy formuvannia* [Political picture of the world of student youth: psychological problems of formation]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
5. Shalak, V. I. (2004). *Sovremennyiy content-analiz. Prilozheniya v oblasti: politologii, psikhologii, sotsiologii, kulturologii, ekonomiki, reklamy* [Modern content analysis. Applications in the field of: political science, psychology, sociology, culturology, economics, advertising]. Moscow: Omega-A Publ. (rus).
6. Shmidt, Ya. (2013). *Nova merezha: oznaky, praktyky i naslidky veb 2.0: Posibnyk dlia vuziv* [New Network: Features, Practices and Web 2.0 Effects: A Guide for Universities]. Kyiv: Publisher Free Press Center (ukr).
7. Flanagan, C. (2009). *Young People's Civic Engagement and Political Development. Handbook of Young and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. New York: Routledge.
8. Kahne, J. E. Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45 (3).

Никоненко Л. В. Доверие студентов к политико-правовому информированию в условиях образовательной среды

Описаны устойчивые коммуникационные цепочки передачи информации политико-правового содержания в образовательной среде вуза (представители высших инстанций управления образованием → руководство вуза → преподаватели → методисты → лидеры студенческого самоуправления → рядовые студенты). Приводится классификация каналов коммуникации политико-правового содержания в образовательной среде вузов согласно следующим опциям: официальные/неофициальные, непосредственные/опосредованные, вербальные/невербальные, индивидуальные/групповые, медийные/межличностные, деятельностные/бездеятельностные. Установлено, что в образовательной среде вуза респонденты чаще всего обращаются с информационными запросами политико-правового характера к студентам своей группы, а наибольшим доверием пользуются обычно преподаватели и студенты-одногруппники. Зафиксирована сложность публичного позиционирования в студенческой среде политико-правовой позиции, когда события Революции достоинства (2013–2014) рассматриваются студентом как противоправные и антиконституционные. Оказалось, что в студенческом обществе распространен страх слезения в виртуальном пространстве со стороны отечественных и иностранных спецслужб; чтобы преодолеть его, студенты или вовсе избегают разговоров на политико-правовую тематику, или используют стратегию множественной самопрезентации (создают несколько аккаунтов, в том

числе и анонимных). Роль преподавателей как агентов информирования студентов признана одной из наиболее значимых. В качестве причин такой значимости названы: 1) организационная зависимость студентов от преподавателей, способствующая повышенной суггестивности первых, что присуще властно-подвластным отношениям; 2) материальная зависимость (получение стипендии) от преподавателей; 3) психологическая готовность студентов воспринимать и воспроизводить информацию, полученную от преподавателей, как условие успешного обучения и первичной профессиональной социализации. Раскрыта роль студенческой группы как ячейки профессиональной, политико-правовой социализации студентов. Установлено, что студенческое сообщество благодаря использованию медиаресурсов способно занимать субъектную, автономную позицию в политико-правовых коммуникациях в среде своего вуза.

Ключевые слова: информация политико-правового содержания, студенческая молодежь, образовательная среда вуза, виртуальные аналоги учебных групп, каналы политико-правовой коммуникации в вузах.

Nikonenko L. V. Students' trust to provision of political and legal information in the educational environment

The article describes set communication links of transmitting political and legal information in the educational environment of the higher education establishments (HEE) (representatives of the upper bodies of the education authorities → HEE administration → teachers → student self-government leaders → students). The author develops the following classification of the political and legal information communication channels: official/unofficial, direct/indirect, verbal/nonverbal, individual/group, media/interpersonal and active/passive channels. The respondents most frequently ask their fellow students for political and legal information, and they mostly trust their teachers and fellow group members. The respondents find it difficult to declare their political and legal standpoint if they consider the events of the Revolution of Dignity (2013–2014) to be illegal and anticonstitutional. The fear of being tracked in the virtual environment by the national and foreign secret services is spread among the university students. To overcome it they either avoid communication about political and legal issues or use the strategy of multiple self-representation (they create a number of accounts including the anonymous ones). The role of teachers as the agents of information for the students is one of the most significant ones. The reasons for the significance are the following: 1) organizational dependence of the students from their teachers; 2) material dependence of the students (getting a scholarship) from teacher; 3) psychological readiness of the students to receive and reproduce the information received from the teachers as a guarantee of their successful studying and primary professional socialization. The article discusses the role of a student learning group as a unit of student professional, political and legal socialization. It has been proved that thanks to media resources, the student community is capable of taking an independent and autonomous stand in the political and legal communication within their HEE.

Key words: political and legal information, student youth, HEE educational environment, virtual analogues of learning groups, channels of political and legal communication in HEE.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСВІТНІХ ТА СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ: ЕМПІРИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

О. О. Горова, м. Київ

Обстоюється думка, що успішність упровадження освітніх реформ залежить від низки факторів, провідними серед яких є громадська думка та підтримка з боку потенційних учасників (учителів, батьків, учнів). Цим пояснюється необхідність розроблення програми соціально-психологічного супроводу освітніх реформ, зокрема методичних засад їх реалізації та емпіричного обґрунтування системи методів і психотехнологій, що використовуватимуться на кожному з етапів упровадження. На основі результатів попередніх досліджень та спрямованого опитування учасників фокус-груп описано очікування і потреби вчителів у контексті впровадження освітніх реформ. З'ясовано, що вчителі демонструють у цілому позитивне ставлення до реформ, однак відчувають невпевненість щодо їх стабільності і власної методичної та інструментальної підготовки. З огляду на дію цих факторів дібрано методичний інструментарій для здійснення соціально-психологічного супроводу, який дає змогу одночасно здійснювати підтримку впровадження реформ та моніторинг труднощів, що виникають у вчителів на кожному із цих етапів.

Ключові слова: громадська думка, опитування, готовність до впровадження освітніх реформ, соціально-психологічний супровід.

Постановка проблеми. Проблема впровадження суспільних реформ як один із факторів їх успішності має на меті формування позитивної громадської думки щодо них, з одного боку, і прихильного ставлення до цих реформ та згоди щодо їх реалізації агентами впливу на місцях – з другого. На шляху впровадження освітніх реформ Україна стикається з низкою труднощів: низкою поінформованістю населення та загальним мінімумом довіри до будь-яких реформ з боку суспільства, недостатністю мотивації педагогічних працівників на місцях. Отож постає необхідність пошуку технологій і методичних прийомів популяризації реформ, упровадження теоретичних концепцій і моделей розвитку освіти, які сприяли б розвитку психологічної готовності до інноваційної діяльності суб'єктів реформ (учителів, батьків, школярів) у регіонах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз суспільних процесів і тенденцій освітньої діяльності свідчить про активізацію наразі інтеграції України в європейський освітній простір, підґрунтям для чого стали процеси глобалізації освітніх цінностей [4]. Соціально-психологічний супровід передбачає створення умов, за яких активізувалися б ресурси особистості, спрямовані на адаптацію до змінних умов

середовища, саморозвитку або самопомоги. Виділено два основні підходи до розуміння соціально-психологічного супроводу – просвітницький і гуманістичний (П. Д. Фролов). Принциповим при цьому є формування рефлексивної позиції та відповідальності суб'єктів освітніх реформ [3]. Умовою успішної реалізації реформ вважають наявність адекватних технологій впливу на громадську думку та формування готовності до інноваційної діяльності [6; 7].

Аналіз теоретичних висновків провідних науковців (В. Г. Кременя, М. М. Слюсаревського, П. Д. Фролова) та результатів роботи експериментальних майданчиків свідчить на користь розробленої теоретичної моделі соціально-психологічного супроводу впровадження освітніх та суспільних реформ [1; 2; 3]. Виділено такі компоненти соціально-психологічного супроводу: інформаційно-комунікаційні технології, організація взаємодії, рефлексивний та ресурсний, нетворкінговий і культуротворчий організаційний компоненти [3; 5]. Перевагою запропонованої моделі є поєднання роботи на рівні формування громадської думки з активністю, спрямованою на формування методичної та психологічної готовності агентів педагогічного впливу.

Одним із напрямів формування громадської думки щодо освітніх реформ є побудова соціальної взаємодії та вплив на громадськість опосередковано через агентів соціального впливу (педагогічних працівників, зацікавлених представників громадськості), а також студентів педагогічних спеціальностей, на яких покладається місія впровадження реформ у повному обсязі [6]. Враховуючи результати попереднього опитування вчительської аудиторії та специфіку цільової аудиторії, ми зробили спробу розробити емпіричну модель соціально-психологічного супроводу впровадження освітніх реформ.

Здійснено комплексне вивчення образу освітніх та суспільних реформ у масовій свідомості, де предметом особливої уваги стали уявлення педагогів, а також студентів педагогічних спеціальностей [3; 7]. У межах дослідно-експериментальної роботи “Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій” було проведено первинне опитування представників адміністрацій шкіл, учителів, батьків, учнів з метою вивчення їхнього ставлення до запровадження 12-річної шкільної освіти, профілізації навчання у старших класах та інтеграції української освіти в європейський освітній простір. Результати опитування свідчать про в цілому позитивне ставлення адміністрації шкіл до пропонуваніх інновацій. Проте вчителі, учні і батьки, розуміючи необхідність реформ, висловлюють значно обережніше ставлення, демонструючи при цьому менше впевненості в їх успішності та ефективності [5].

Мета дослідження: побудова емпіричної моделі моніторингу громадської думки та переконань цільової аудиторії (учителів, студентів-

педагогів, батьків, учнів) у контексті формування готовності до широкого впровадження освітніх реформ.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на поставлену мету ми зробили спробу систематизувати методи соціально-психологічного супроводу освітніх реформ. Початковим етапом цієї програми мало бути поглиблене вивчення потреб та особистісних ресурсів агентів впливу під кутом зору впровадження освітніх реформ. Щоб реалізувати ці завдання, ми створили опитувальник для вивчення особистісних ресурсів готовності до впровадження освітніх реформ. Бюджет часу та енергетичних затрат потенційних респондентів зумовив низку вимог до опитувальника, серед яких: незначний обсяг, доступність з погляду швидкого розуміння питань, можливість ідентифікації з конкретними ситуаціями. Опитувальник розроблено насамперед для моніторингу мотивованості та внутрішньої спрямованості педагогів на інноваційні форми роботи, однак його можна використати і як інструмент вхідного оцінювання для здійснення соціально-психологічного супроводу агентів соціального впливу. В основу опитувальника покладено результати попереднього опитування педагогів [5].

У нашому опитуванні взяли участь учителі – учасники фокус-групи, попередньо ознайомлені з основними напрямками, змістом освітніх реформ та моделлю соціально-психологічного супроводу їх впровадження. Результати опитування вчителів щодо їхньої потенційної участі у впровадженні освітніх реформ були такими:

1. Як Ви ставитеся до освітніх реформ?

приймаю і готовий(а) до роботи; приймаю і повністю підтримую (16 %), приймаю, але потребую інформації про методи роботи (24 %); у цілому приймаю (26 %); приймаю, але сумніваюсь в успішності (23 %); не приймаю (11 %).

2. З якими відчуттями Ви готуєтеся до роботи за новою програмою?

радість, натхнення (8 %), інтерес (34 %), хвилювання (42 %), настороженість (65 %), страх (25 %), злість, байдужість (10 %).

3. Наскільки ймовірно, на Вашу думку, є відмова від цієї реформи через декілька років?

абсолютно неімовірно – ці реформи давно назріли і залишаться (18 %); важко сказати (20 %); абсолютно ймовірно – зі зміною влади може змінитися концепція освіти (62 %).

4. Якої підтримки Ви потребуєте у впровадженні ідей 12-річної освіти: нової моделі навчання (для вчителів початкових класів), профілізації старшої школи (для батьків та вчителів старших класів)?

- від адміністрації школи: *створення матеріальних умов, заохочення, підтримка, відправити на курси, тренінги; рекламувати реформи серед батьків; свобода у виборі методів роботи;*

- від розробників програм і реформ: *чіткі методичні рекомендації, роз'яснення, інструкції, інформація про зміст та кінцеві результати; нові під-*

ручники, супровідні матеріали, чіткі стабільні програми, які не будуть змінюватися щороку; більше рекламувати реформи; лекції, матеріали, тренінги для психологічної підготовки;

- від колег: *поділитися досвідом, приклади вдалих прийомів, методичні розробки, вільне обговорення;*

- від батьків (учителів): *щоб дослухалися, підтримували.*

5. Яку участь Ви готові взяти у впровадженні реформ?

готовий(а) працювати в умовах експериментального майданчика (9 %); можу спробувати, якщо дадуть всі методичні рекомендації та проведуть підготовку (24 %); можу спробувати, коли побачу реальні результати на прикладі своїх колег (27 %); буду працювати, коли це буде обов'язковим для всіх (40 %).

6. Які власні якості, знання, уміння Ви вважаєте корисними для впровадження реформ?

знання предмета, уміння подавати матеріал, уміння організувати дітей і тримати робочу атмосферу; великий досвід роботи; креативність, бажання ділитися досвідом.

Аналіз результатів опитування підтверджує думку про в цілому позитивне ставлення вчителів до освітніх реформ (66 % досліджуваних). Водночас більшість із них відчуває настороженість, невпевненість, хвилювання (в середньому 53 % респондентів) щодо реалістичності їх запровадження в контексті забезпечення необхідних матеріально-технічних та методичних вимог, а також з приводу стабільності реформ. Серед усіх опитаних лише близько 10 % учителів демонструють замотивованість у впровадженні інноваційної діяльності і близько 40% займають пасивну позицію вичікування, покладаючи відповідальність за впровадження реформ на “вищі інстанції” (управління освіти, адміністрацію школи тощо). Більшість учителів очікують детальних інструкцій та прикладів успішного впровадження реформ на рівні діяльності колег (51 % опитаних).

Нестабільність політичної, економічної та соціальної ситуації спричиняє загальну невпевненість населення в завтрашньому дні. Тим більше це стосується вчителів, які відчувають нестабільність ситуації щодо концепції освіти, а тому не можуть упевнено прилучатися до процесу впровадження освітніх реформ, оскільки “все ще може змінитися” і реформи відмінять (62% досліджуваних).

Змістовий аналіз очікувань дає змогу описати їхні основні групи: інструментальні (методичні), психологічні, соціальні та когнітивно-ціннісні. Виявлено, що очікування більшою мірою стосуються інструментальних складових підтримки (докладні програми, інструкції, методичні рекомендації, приклади успішного впровадження окремих вимог, лекції), а також психологічної готовності до інноваційної діяльності (тренінги, курси з проблем запровадження нових прийомів роботи, “живе” спілкування з розробниками і тими, хто вже пробував працювати в новій системі). Соціально-психологічні складові відображаються в очікуванні соці-

ального прийняття агентів реформ (заохочення з боку адміністрації, підтримка від адміністрації, батьків та колег, рекламування реформи для широкого кола населення). Когнітивно-ціннісні складові очікувань виявляються на рівні прагнення більш глибокого розуміння мети та змісту реформ як самими вчителями, так і батьками, а також можливості отримання свободи у виборі прийомів роботи.

Найбільше труднощів у досліджуваних викликало осмислення власних ресурсів, які суб'єктивно сприймаються вчителями як важливі для впровадження освітніх реформ. Учасникам опитування не вдалося диференціювати власні ресурси щодо адресатів, у середньому було запропоновано по 2-3 досягнення або вміння. Особистісним ресурсом для вчителів є власна професійна (предметна) підготовка, організаторські здібності та креативність (уміння придумувати щось цікаве навіть в умовах традиційного уроку).

Таким чином, аналіз результатів відображає загальні тенденції формування психологічної готовності вчителів до впровадження освітніх реформ: на фоні усвідомлення високої предметної компетентності (когнітивний компонент) спостерігається недостатність підготовки (інструментальний компонент). Мінімальна ініціатива та знижена мотивація до залучення в процеси впровадження реформ (мотиваційний компонент), пасивна, вичікувальна позиція вчителів (регуляційний компонент), імовірно, є наслідками їхньої невпевненості та недостатньої методичної поінформованості вчителів у сфері освітніх інновацій.

На основі аналізу результатів опитування та комплексу потреб учителів було здійснено орієнтовний підбір методів соціально-психологічного супроводу освітніх реформ (табл.).

Таблиця

Структура програми соціально-психологічного супроводу освітніх реформ: методи впровадження та моніторингу успішності

Компоненти програми	Потреби педагогів	Орієнтовні методи і технології та мета їх використання
інформаційно-комунікаційний: забезпечення ресурсів для вільного отримання інформації про реформи в необхідному для користувача обсязі; можливість долучення до їх обговорення	<ul style="list-style-type: none">• в отриманні доступної інформації про близькі та віддалені результати реформ;• у розумінні мети кожного з етапів власної інноваційної діяльності;• у позитивному емоційному фоні діяльності	ресурси: <ul style="list-style-type: none">• дискусії в соціальних мережах, професійних товариствах з проблем впровадження реформ з метою залучення широкого кола населення та формування позитивної громадської думки;• популяризація реформ через демонстрацію прикладів успішної їх реалізації;• система відкритих лекцій та вебінарів;

**Політико-психологічні проблеми соціалізації молоді
в умовах суспільних трансформацій і реформування освіти**

Компоненти програми	Потреби педагогів	Орієнтовні методи і технології та мета їх використання
		<p>мета: отримання найновішої інформації про технології впровадження реформ та можливості “прямої” взаємодії з їх творцями</p>
<p>організація взаємодії як комунікації чи діяльності, та, залежності від спрямування, методи дослідження і методи організації взаємодії</p>	<ul style="list-style-type: none"> • у належності до групи тих, хто реалізує інновації (“я не сам”); • відчувати можливість власного впливу на реалізацію реформ (відчуття значущості власного “Я”); • підтвердження своєї компетентності (випробувати себе) 	<p>активні методи навчання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • дискусійні; • рольові; • тренінгові; • створення фокус-груп, що працюють за принципом “дослідження у співпраці”; <p>мета: формування досвіду використання інновацій (у модельованих ситуаціях); формування та моніторинг психологічної готовності до інноваційної діяльності; уточнення і наповнення конкретним змістом освітніх інновацій відповідно до потреб учасників освітнього процесу</p>
<p>рефлексивний і ресурсний: узгодження інтересів, суб’єкт-суб’єктна взаємодія, взаєморозуміння</p>	<ul style="list-style-type: none"> • у суб’єктності (я обираю способи діяльності); • в активності та компетентності (діяти і бути впевненим, що робиш правильно); • у самостійності (я приймаю рішення) 	<ul style="list-style-type: none"> • круглі столи з метою формування пропозицій щодо прийомів впровадження освітніх реформ; • тренінгові техніки розвитку рефлексивності як провідної якості педагога в інноваційній діяльності; • технології фіксації та аналізу зворотного зв’язку від учителів; • моніторинг суб’єктності та рефлексії власних ресурсів учасників на кожному з етапів (дослідницькому, пошуковому, визначальному, дієвому, коригувальному, впроваджувальному)
<p>нетворкінговий: використання ресурсу соціальних мереж для поширення інформації про реформи, залучення великої кількості зацікавлених осіб у тематичні групи (за П. Д. Фроловим)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • у відчутті належності (Я не сам); • в інформації професійного змісту; • у підтримці (полегшенні доступу до корисної інформації) 	<ul style="list-style-type: none"> • створення онлайн-додатків (стрічки новин, систем голосування) (за П. Д. Фроловим); • контент-аналіз повідомлень та коментарів кола зацікавлених осіб (учителів, батьків) у тематичних групах; • поширення учасниками експерименту на своїх сторінках у соці-

Компоненти програми	Потреби педагогів	Орієнтовні методи і технології та мета їх використання
		<p>альних мережах інформації про приклади успішного впровадження реформ (фотозвіти, відеотрейлери); мета: формування позитивної громадської думки і моніторинг актуальних потреб учителів та їхнього ставлення до інновацій</p>
<p>культуротворчий та організаційний: створення інноваційної культури як середовища, сприятливого для впровадження інновацій та інноваційної готовності освітніх закладів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • у компетентності (наявність орієнтирів для перевірки правильності власних дій) • у визнанні та соціальному схваленні діяльності 	<ul style="list-style-type: none"> • конкурси інноваційних проєктів на внутрішньошкільному, регіональному та всеукраїнському рівнях; • тренінги на підтримання корпоративної культури та розвитку інноваційних цінностей; <p>мета: формування позитивного ставлення громадськості до реформ, їх підтримка на місцевому рівні; формування психологічної готовності до інноваційної діяльності</p>

Висновки. Отже, на основі аналізу попередніх досліджень, результатів пілотного опитування вчителів – учасників фокус-груп – було описано основні *потреби педагогів у процесі впровадження освітніх реформ* та методи організації соціально-психологічного супроводу реформ.

Виявилося, що:

- впровадження освітніх реформ потребує широкої громадської підтримки на рівні громадськості та агентів педагогічного впливу;
- базовими потребами вчителів у процесі впровадження інновацій є потреби в інформації, належності, підтримці (соціальній та методичній), активності, суб'єктності (усвідомленні можливості вибору способів діяльності тощо), у відчутті компетентності.

Задовольнити ці потреби можна шляхом комплексного поєднання в структурі програми соціально-психологічного супроводу освітніх реформ методів впливу на широку громадську думку і точкової активізації психологічних ресурсів і підвищення компетентності потенційних учасників.

Література

1. *Кремень В. Г.* Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті / В. Г. Кремень // Вища школа. – 2002. – № 4/5. – С. 3–33.
2. *Кремень В. Г.* Освіта в Україні: стан і перспективи розвитку / В. Г. Кремень // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2001. – Вип. 4. – С. 7–18.

3. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу : [монографія] / за ред. П. Д. Фролова ; Нац. акад. пед. наук України, Інс-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 312 с.
4. Молодиченко В. Глобалізація цінностей у контексті освітніх послуг / В. Молодиченко // Вища освіта країни. – 2009. – № (34). – С. 78–82.
5. Наказ Міністерства освіти від 16.01.2017, №61 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-01-25/6759/nmo-61-1.pdf>
6. Петрунько О. В. Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді / О. В. Петрунько // Проблеми політичного психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Інс-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75–86.
7. Соціально-психологічна підтримка освітніх реформ: метод. посіб. / за ред. П. Д. Фролова. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 88 с.

References

1. Kremen, V. H. (2002). (Vyshcha osvita i nauka – priorityetni sfery rozvytku suspilstva u XXI stolitti [Higher education and science are priority spheres of the development of society in the XXI st century]. *Vyshcha shkola* [High school], 4/5, 3–33 (ukr).
2. Kremen, V. H. (2001). Osvita v Ukraini: stan i perspektyvy rozvytku [Education in Ukraine: the state and development prospects]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka* [Continuous education: theory and practice], 4, 7–18 (ukr).
3. Frolov, P. D. (Ed.) (2013). *Modernizatsiini protsesy v osviti ta suspilstvi: psyhotekhnologii suprovodu* [Modernization processes in education and society: psycho-technologies of coexistence]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
4. Molodychenko, V. (2009) Hlobalizatsiia tsinnostei u konteksti osvitykh poslug [Globalization of values in the context of education services]. *Vyshcha osvita krainy* [Higher education of the country], (34), 78–82 (ukr).
5. Nakaz Ministerstva osvity vid 16.01.2017, №61 [Order of the Ministry of Education of January 16, 2017], <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2017-01-25/6759/nmo-61-1.pdf>
6. Petrunko, O. V. (2014). Implitsytni modeli konsolidatsii hromadskoi dumky u svidomosti studentskoi molodi [Implicit models of consolidation of public opinion in the minds of students]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 1 (15), 75–86 (ukr).
7. Frolov, P. D. (Ed.) (2012). *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka osvitykh reform* [Socio-psychological support of educational reforms]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).

Горовая Е. А. Методические основы социально-психологического сопровождения образовательных и общественных реформ: эмпирическое обоснование

Обосновывается мнение, что успешность внедрения образовательных реформ зависит от ряда факторов, ведущими среди которых являются общественное мнение и поддержка со стороны потенциальных участников (учителей, родителей,

учащихся). Этим объясняется необходимость разработки программы социально-психологического сопровождения образовательных реформ, в частности методических основ ее реализации и эмпирического обоснования системы методов и психотехнологий, использующихся на каждом этапе. На основе результатов предыдущих исследований и направленного опроса участников фокус-групп описаны ожидания и потребности учителей в контексте внедрения образовательных реформ. Установлено, что учителя демонстрируют в целом положительное отношение к реформам, однако чувствуют неуверенность в их стабильности и собственной методической и инструментальной подготовке. Ввиду действия этих факторов осуществлен подбор методического инструментария реализации социально-психологического сопровождения, которое позволяет одновременно совершать поддержку внедрения реформ и проводить мониторинг трудностей, возникающих в учителей на каждом из этапов реформ.

Ключевые слова: общественное мнение, опрос, готовность к внедрению образовательных реформ, социально-психологическое сопровождение.

Horova O. O. Methodical background of socio-psychological support of educational and social reforms: an empirical rationale

The success of implementation of the educational reforms depends on a number of factors. The main factors are public opinion and support by the potential participants (teachers, parents and students). Therefore, there is a need to develop a program of socio-psychological support of the educational reforms, namely, methodical principles of their realization and an empirically rationalized system of methods and psychotechnologies, which will be used at each stage of their implementation. The socio-psychological support of the reforms is carried out on the basis of the theoretical model, which includes the following components: information and communication technologies, interaction organization, reflexive and resource component, networking and cultural organization. The description of teacher's expectations and needs with regards to the educational reforms implementation is drawn from the findings of the previous investigations and outcomes of the focus group discussion. The teachers demonstrate generally positive attitude to the reforms, but they feel uncertain about their stability and their own methodological and instrumental preparation. The content analysis of teachers' expectations reflects instrumental (methodological), psychological, social, cognitive and value aspects of their inclusion in the innovation activities. Teachers' basic needs in the process of innovation implementation are those for information, affiliation, support (social and methodological), participation, subjectivity and competence. The identified needs became the basis for selection of the methodical tools for the implementation of the socio-psychological support, which provides both for the implementation of the reforms and for the monitoring of the difficulties faced by the teachers at each stage. The leading methods are use of social networks, training techniques, opportunities for sharing experience.

Key words: public opinion, survey, readiness for implementation of educational reforms, socio-psychological support.

PECULIARITIES OF DESIGNING COMMUNICATION TECHNOLOGIES OF SOCIAL CONFLICT SETTLEMENT IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

I. V. Petrenko, Kyiv

The article is devoted to the theoretical and methodological analysis of the main scientific approaches to the design of social and psychological technologies aimed at minimizing the manifestations of polarization in the educational environment. The author determines and explains the main characteristics of a communicative socio-psychological technology, which are scale, novelty, effectiveness, science intensity, complexity, "life time", adaptability, reliability, and validity. The criteria for classification of socio-psychological technologies in the educational environment are identified. The technologies are divided into focused, stabilizing, adaptive, and integrative ones according to the complex of social actions involved. By the level of their realization, meta-, macro-, meso- and micro-technologies are determined. Specifics of the construction of social and psychological technologies of nonconflict interpersonal interaction in the educational environment are identified with the help of the following parameters: the meaning attributed to the communication activity by its subjects, individual attitude to the communication process, independence in the course of interaction, rapport, motivation, purposefulness, dialogic participation, cooperation, situationality, challenge, functionality, novelty and heuristics.

Key words: technologicalization of social systems, socio-psychological technology, educational communication technology, educational sphere, interpersonal communicative interaction, polarization of social groups.

Introduction. The main tendency in the development of social processes today is the transformation of traditional social structures and relationships, and gradual formation of a qualitatively new type of society organization. Ignoring such a process increases social tension, inequality, discrimination, polarization of social groups, which is the main source of real and potential social conflicts. The solution of such conflicts is possible only if there is a consensus through negotiation, public discussion, social dialogue, etc. At the present stage of global social transformations, technologization enters such areas of social life which until now have not undergone significant changes in their development. Overcoming the crisis phenomena of the present and settlement of social conflicts is, first of all, connected with a cardinal renewal of public institutions, improvement of management quality and efficiency, processes of individual self-organization and self-regulation. Thus, the task of developing and implementing psychological technologies in various spheres of activity, and educational in particular, becomes extremely relevant, and the process of

technological development of various social systems turns into one of the leading tendencies in the world social development.

Analysis of the research and publications. The theoretical and methodological analysis of this issue has made it possible to define socio-psychological technology, firstly, as a number of scientific principles ensuring replication of the achieved results of the activity (means and processes); *secondly*, as a set of organizational methods to achieve the purpose of the activity; *thirdly*, as scientific knowledge used to determine ways and means of effective performance in the economic, political, socio-cultural, informational, educational, and managerial areas. In other words, socio-psychological technology is an effective way of human activity, which helps to achieve a socially meaningful purpose through the rational distribution of procedures and operations with subsequent coordination and synchronization. The technology, as argued in the literary sources, exists in two forms: as a program that determines the direction and content of the activities (its structure includes procedures and operations (modes of activity)) and as the activity itself restored in accordance with this program. In addition, socio-psychological technology is an element of culture. It develops on the basis of the relevant socio-cultural environment in an evolutionary way or is constructed by its laws as an artificial formation [1, p. 159-160; 8].

In other words, socio-psychological technology is defined as an algorithm, a procedure for action in various areas of social and psychological practice: management, economics, politics, education, research and art. At the same time, socio-psychological technology is an element of human civilization that has an evolutionary nature or is associated with the need for a rapid, large-scale “replication” of new activities.

The construction of the technology is the process of the division of activities into separate procedures under the conditions of in-depth understanding of the specifics of the functioning of the sphere in which the practice unfolds [7, p. 150].

In addition, socio-psychological technology is regarded as:

- a set of methods and means of organizing activities of subjects in order to influence socio-psychological processes and systems;
- organization of purposeful interaction of social subjects aimed at social transformation;
- the area of knowledge that deals with creation and distribution of methods and procedures of individual transformational activity;
- an essential characteristic of the activity of an individual in relation to the purposeful transformation of social subjects.

It is also emphasized that an important feature of any technology is differentiation, distribution and separation of the complete technological process into interconnected phases and operations. Another feature of socio-

psychological technology is co-ordination and step-by-step actions aimed at achieving the result of the activity. Another significant, decisive and indispensable characteristic of technology is a definite and successive performance of a defined set of procedures (operations) [2, p. 44-47].

The **purpose of the article** is to reveal the theoretical and methodological foundations of the design of social and psychological technologies and to determine their characteristics in order to minimize the manifestations of polarization in the educational space.

Presentation of the main research material. The main types of socio-psychological technologies are: the *traditional type*, which is tested and implemented in practice; and the *innovative one*, which has not been widely used yet. The innovative socio-psychological technologies can be of *direct action*, i. e. they are aimed at forming such socio-psychological processes that lead to the transformation of the entire system and promote a free, universal development of society and personality. The innovative technologies of *indirect action* aimed at improving organizational aspects of the subject within the existing social system are technologies for improving the reliability of functioning of existing structures, associations, arrangements, management processes, etc. [8].

Among the main features of social technologies are the following: scale, novelty, efficiency, science-intensivity, complexity, "time of life", adaptability, reliability and validity. A particular attention is paid to the fact that the most important feature of social technology from the list mentioned above is its effectiveness or correlation between the positive result of its implementation and the cost of the design, verification and implementation, as well its negative effects [3; 8].

The totality of socio-psychological technologies can be divided into four main groups: *purposeful*, connected with the change of some social system or conditions of activity; *stabilize* aimed at stabilizing social objects or processes; *adaptive*, the purpose of which is to adapt people to the social system or conditions of activity; *integrative*, involving of an individual or group of people into a wider social community or system.

So the main functions of socio-psychological technologies are:

- *rationalization* and *efficiency*, which proves that technology is the most rational and effective form of organization of social life;
- *normative* function, which implies that technologization of public activity creates a system of standards that provides for its stability;
- *regulatory-management* function, which indicates that technology is an important means of regulating, managing and combining social objects and processes;
- *transformational* (self-development) function, which indicates that technology is directed towards transformation of the social environment in the interests of a person;

- *stabilization and development*, which reveals that technology is a powerful tool for stabilizing society, and its sustainable development;
- *systematization*, which gives the opportunity to consider technology to be a dynamic system that organizes and distinguishes the most rational means of social life.

Socio-psychological technology is a way of subjects' implementation of a complex process, which is carried out by dividing it into a series of specific interrelated procedures and operations that have their unambiguous, mandatory realization and lead to the most efficient way of reaching the purpose [2, p. 48].

Socio-psychological technology (and educational technology as its component) is defined as a scientifically substantiated system of functioning of all components of the pedagogical process, which is programmed in spatial and temporal dimensions, and leads to the expected result of the educational activity [6]. The most general meta-objective definition of "technology lies in the fact that it is a scientifically and/or practically substantiated system of activity used by an individual to transform the environment in order to produce material or spiritual values [6, p. 3].

Socio-psychological technology, whose creation depends on accumulation of data in psychological, social, managerial, natural sciences and educational spheres of knowledge aims at:

- development and application of methods and tools to support educational process;
- the process of interpersonal communication as a way of solving educational and educational tasks;
- studying the patterns of designing optimal training systems;
- studying conflictogenic destabilizing factors in the educational system;
- elaboration of adequate behavioral strategies of the social conflict participants at different stages of its deployment;
- development of socio-psychological technologies to promote prosocial behavior of children and youth as a factor of their effective socialization;
- implementation of the systemic psychological support for prevention of conflict situations and dissemination of positive experience of preventing social conflicts.

It is possible to differentiate the following types of socio-psychological technologies depending on the level of their implementation in the educational space (Fig. 1).

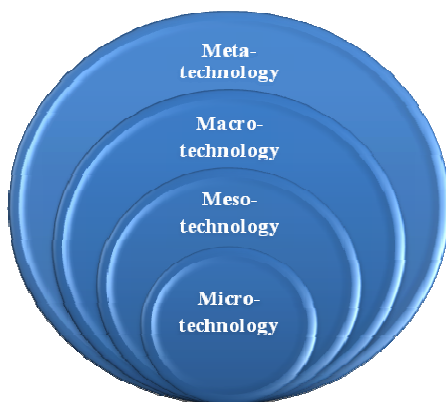

Fig. 1. Types of socio-psychological technologies depending on the level of their implementation in the field of education

– *Meta-technology* is a set of methods or a system of activities that encompasses general, holistic socio-psychological processes at the global level of their implementation (for example, a technology for the implementation of social policy in the humanitarian sphere).

– *Macro-technology* comprises methods or procedures of social actors' targeted interaction implemented within a separate, for example, educational branch.

– *Meso-technology* is a means of organizing transformative activities in relation to separate parts (modules) of a holistic, for example, educational process in order to solve local methodological, didactic or developmental tasks.

– *Micro-technology* is a technology that reveals the essential characteristic of individual's activity in the educational process and is realized in the course of solving specific operational tasks at the individual level of inter-entity interaction.

Socio-psychological technology of the non-conflict interpersonal communicative interaction in the educational space is defined as a set of methods of practical implementation of the communicative principle according to the following parameters: personal, procedural and innovative (Fig. 2).

These parameters are disclosed through:

– *Personal meaning* of the communicative activity subjects.

– *Individual relation* of the subjects of communication to the communicative process in the educational activity.

– *Self-determination* of subjects in deciding on the issues arising in the process of communication.

- *Rapport* (emotional, semantic, personal) of the subjects in the communicative process.
- *Motivation* as a functional conditionality of any speech act of a person and his/her activity in general.
- *Purposefulness* as the availability of language strategy and tactics, orientation towards the final purpose of communication.
- *Dialogic participation* of subjects of communication in order to reach their common purpose (mutual understanding) [4; 5].
- *Cooperation* of participants in the educational communicative process (coordination, mutual assistance, etc.).
- *Situationality* as relation of the communicative process to the situation.
- *Functionality* as recognition of the leading role of function, and not the form of the language units.
- *Problem-orientation* as a way of organizing, conducting and interpreting the communication process in the educational space.
- *Novelty* as a permanent variation of all components of the educational process.
- *Heuristicity* as an opportunity for subjects to create knowledge in the process of communication [9].

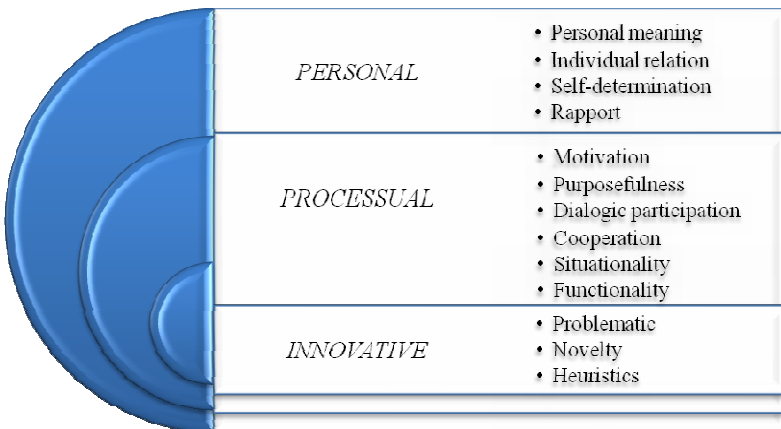

Fig. 2. Classification of the technological parameters

Conclusions and prospects for further research. The theoretical and methodological analysis of scientific approaches to the design of socio-psychological technologies in the educational environment helped to identify their main characteristics. Socio-psychological technology (and educational

technology as its element) is defined as a scientifically substantiated system of functioning of all components of the pedagogical process. It is programmed in the spatial and temporal dimensions, and leads to the expected result of the educational activities. Among the main features of social technologies are scale, novelty, efficiency, science-intensivity, complexity, “time of life”, adaptability, reliability and validity. According to the totality of social actions, socio-psychological technologies in the educational environment are divided into focused, stabilizing, adaptive, and integrative ones. By the level of their realization they are classified into meta-, macro-, meso- and micro-technologies. The specifics of the construction of social and psychological technologies of interpersonal communicative interaction in the educational space are determined by the following parameters: personal, procedural and innovative. It is worth noting that the essence of the innovative nature of the technological activity is determined by changes related to the creation, modernization and introduction of new models in the material or non-material system of values of the modern social environment. The content of innovation is the dissemination and use of a new practical means to meet the diverse needs of the individual, which are changing as a result of the rapid social development. In this sense, the task of the future studies is to deepen understanding of the concept of socio-psychological communicative technology, to define scientific and methodological foundations for its design and to study the peculiarities of the application of the developed procedures for non-conflict interpersonal interaction in the educational environment.

Literature

1. *Дудченко В. С.* Социоинженерная деятельность, социальное проектирование, социальная технология / В. С. Дудченко, В. Н. Макаревич. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 271 с.
2. *Марков М.* Технология и эффективность социального управления / М. Марков. – Москва : Прогресс, 1982. – 267 с.
3. *Патрушев В. И.* Введение в теорию социальных технологий / В. И. Патрушев. – Москва : Икар, 1998. – 200 с.
4. *Петренко І. В.* Дослідження процесу діалогічної партиципації у просторі освіти / І. В. Петренко // Актуальні проблеми психології: Психологія. Психологія праці. Експериментальна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2015. – Т. V. – Вип. 15. – С. 183–190.
5. *Петренко І. В.* Дослідження процесу діалогічної партиципації у просторі освіти / І. В. Петренко // Особистість у сучасному світі. – Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2015. – Ч. 2. – С. 194–197.
6. *Селевко Г. К.* Альтернативные педагогические технологии / Г. К. Селевко. – Москва : НИИ школьных технологий, 2005. – 224 с. – (Серия “Энциклопедия образовательных технологий”).
7. *Социальное управление: Словарь* / под ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. – Москва : Изд-во МГУ, 1994. – 208 с.

8. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков : учеб. пособие. – Київ : МАУП, 2004. – 608 с.
9. National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine / National Academy of Educational Sciences of Ukraine ; [editorial board: V. G. Kremen (head), V. I. Lugovyy (deputy head), A. M. Gurzhii (deputy head), O. Ya. Savchenko (deputy head)], edited by V. G. Kremen. – Kyiv : Pedahohichna dumka, 2017. – 336 p.

References

1. Dudchenko, V. S. and Makarevich, V. N. (1989). *Sotsioinzhenernaya deyatel'nost, sotsialnoye proektirovaniye, sotsialnaya tekhnologiya* [Socioengineering, social design, social technology]. Moscow: Publ. MGU (rus).
2. Markov, M. (1982). *Tekhnologiya i effektivnost sotsialnogo upravleniya* [Technology and effectiveness of social management]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Patrushev, V. I. (1998). *Vvedeniye v teoriyu sotsialnykh tekhnologiy* [Introduction to the theory of social technologies]. Moscow: Ikar Publ. (rus).
4. Petrenko, I. V. (2015). *Doslidzhennia protsesu dialohichnoi partytsypatsii u prostori osviti* [Investigation process of dialogic participation in the educational space]. *Aktualni problemy psikhologii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy. Tom 5. Psykhofiziologhiia. Psykhologhiia pratsi. Eksperymentalna psikhologhiia* [Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology named by H. S. Kostuk NAPS of Ukraine. Vol. 5. Psychophysiology. Psychology of labor. Experimental Psychology], 15, 183–190 (ukr).
5. Petrenko, I. V. (2015). *Osoblyvosti pobudovy sotsialnoho dialohu v osvithomu vymiri* [Features of constructing social dialogue in educational sphere]. *Osobystist i suchasnomu sviti. Chastina 2* [Personality in the contemporary world. Part 2] (pp. 194–197). Kyiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo (ukr).
6. Selevko, G. K. (2005). *Alternativnyye pedagogicheskiye tekhnologii. Seriya "Entsiklopediya obrazovatelnykh tekhnologiy"* [Alternative pedagogical technologies. Series "Encyclopaedia of educational technologies"]. Moscow: Research Institute of School Tekhology (rus).
7. Dobrenkov, V. I. and Slepnev, I. M. (1994). *Sotsialnoye upravleniye: Slovar* [Social Management: Vocabulary]. Moscow: Publ. MGU (rus).
8. Surmin, Yu. P. and Tulenkov, N. V. (2004). *Teoriya sotsialnykh tekhnologiy* [Theory of social technologies]. Kyiv: MAUP Publ. (rus).
9. National Report on the State and Prospects of Education Development in Ukraine (2017). National Academy of Educational Sciences of Ukraine ; [editorial board: V. G. Kremen (head), V. I. Lugovyy (deputy head), A. M. Gurzhii (deputy head), O. Ya. Savchenko (deputy head)], edited by V. G. Kremen. Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).

Петренко І. В. Особливості побудови комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів в освітньому середовищі

Статтю присвячено теоретико-методологічному аналізу основних наукових підходів до конструювання соціально-психологічних технологій з метою мінімізації проявів поларизації в просторі освіти. Виокремлено основні характеристики та

уточнено специфіку створення комунікативної соціально-психологічної технології. До основних її властивостей віднесено: масштабність, новизну, ефективність, наукоємність, складність, “час життя”, адаптивність, надійність і валідність. Виявлено критерії класифікації соціально-психологічних технологій в освітньому середовищі, які за сукупністю соціальних дій диференційовано на цілеспрямовані, стабілізаційні, адаптаційні, інтегративні, а за рівнем їх реалізації – на мета-, макро-, мезо- і мікротехнології. Своєрідність конструювання технологій неконфліктної міжособової взаємодії в освітньому середовищі визначено за параметрами: відмінності у вияві особистісного сенсу суб’єктів щодо комунікативної діяльності; їх індивідуального ставлення до процесу спілкування; самостійності в ході комунікативної інтеракції; емоційної, смислової, особистісної контактності; умотивованості як обумовленості мовленнєвого вчинку; цілеспрямованості як наявності комунікативної стратегії і тактики; діалогічної партиципації як способу досягнення спільної мети; ситуативності, проблемності, функціональності як засобів організації, ведення та інтерпретації процесу спілкування; новизни та евристичності як здатності суб’єктів спілкування до інноваційних трансформацій.

Ключові слова: технологізація соціальних систем, соціально-психологічна технологія, освітня комунікативна технологія, освітня сфера, міжсуб’єктна комунікативна взаємодія, поляризація соціальних груп.

Петренко І. В. Особенности построения коммуникативных технологий урегулирования социальных конфликтов в образовательной среде

Статья посвящена теоретико-методологическому анализу основных научных подходов к конструированию социально-психологических технологий с целью минимизации проявлений поляризации в сфере образования. Выделены основные характеристики и уточнена специфика создания коммуникативной социально-психологической технологии. К числу основных ее свойств отнесены: масштабность, новизна, эффективность, наукоємность, сложность, “время жизни”, адаптивность, надежность и валидность. Выявлены критерии классификации социально-психологических технологий в образовательной среде, которые по совокупности социальных действий дифференцированы на целенаправленные, стабилизационные, адаптационные, интегративные, а по уровню их реализации – на мета-, макро-, мезо- и микротехнологии. Определены такие специфические параметры конструирования технологий неконфликтного межличностного взаимодействия в образовательной сфере: различия в проявлении личностного смысла субъектов относительно коммуникативной деятельности, их индивидуальное отношение к процессу общения, самостоятельность в процессе коммуникативной интеракции; эмоциональная, смысловая, личностная контактность; мотивированность как обусловленность речевого поступка; целеустремленность как наличие коммуникативной стратегии и тактики; диалогическая партиципация как способ достижения общей цели; ситуативность, проблемность, функциональность как средства организации, ведения и интерпретации процесса общения; новизна и эвристичность как способность субъектов общения к инновационным трансформациям.

Ключевые слова: технологизация социальных систем, социально-психологическая технология, образовательная коммуникативная технология, образовательная сфера, межсубъектное коммуникативное взаимодействие, поляризация социальных групп.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

І. В. Жадан, м. Київ

Проаналізовано результати емпіричного дослідження регіональних відмінностей комунікативних практик громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді. Визначено факторні моделі смислових конструктів, які задають параметри самоідентифікування; виявлено регіональні особливості комунікативних практик, що зумовлюють процеси громадянської і національної самоідентифікації студентства. Встановлено, що базові смисли комунікативних практик молоді різних регіонів країни мають суттєві відмінності. У фокусі уваги молоді Центрального регіону – цілі громадянської ідентифікації, молодь Сходу обирає вектори самоідентифікації, у Північному регіоні зосереджені на національній ідентифікації, у Центральному і Південному – обговорюють ресурси громадянської ідентифікації та визначаються щодо ступеня громадянської активності і її наслідків. Комунікативні практики більшості респондентів репрезентовані смислами, характерними для першого (позначення ідентичності) і другого (символічного її осмислення) рівнів громадянської самоідентифікації. Смисли, що репрезентують третій і четвертий рівні самоідентифікації (конструювання умов та правил перетворення реальності і конструювання категорій та ідеалів, з якими особа себе ідентифікує), артикульовані у практиках схематично. Найвища частка респондентів із самоідентифікацією рівня позначення ідентичності (протоідентичність) на Півночі та Сході (відповідно 57 і 56 %), найменше представників цієї групи в Центральному регіоні (29 %). У кожному з регіонів визначено найменш артикульовані смисли громадянської та національної самоідентифікації.

Ключові слова: комунікативні практики, громадянська само ідентифікація, національна само ідентифікація.

Постановка проблеми. У ситуації, коли швидке реформування всіх сфер суспільного життя стає умовою збереження держави, актуалізується проблема чинників громадянської і національної самоідентифікації студентської молоді – соціальної групи, з активністю якої пов'язують надії на кардинальні зміни в суспільстві. Ідентифікаційні процеси студентства в різних регіонах країни істотно різняться, що опосередковано підтверджують результати досліджень політичної картини світу молоді [4]. Особливості самоідентифікації молоді різних регіонів країни, зумовлені відмінностями в смислах і цінностях, цілях і сенсах, моделях бажаного майбутнього та уявленнях про способи його досягнення, актуалізуються й увиразнюються в комунікативних практиках, трансформування яких, на

нашу думку, може бути дієвим інструментом зміни ціннісно-сміслових координат конструювання “можливих” і “неможливих” світів (прийнятих і неприйнятих для особистості інтерпретацій), наповнення досвіду молоді, розвитку її суб’єктності [2; 3]. Однак пошук механізмів застосування цього інструменту ускладнюється через неоднозначність дефініцій базових понять, невизначеність показників та індикаторів громадянської і національної самоідентифікації та очікувань щодо результатів ідентифікаційних процесів. Не розв’язавши ці завдання, неможливо дослідити специфіку регіональних відмінностей комунікативних практик громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді і запропонувати адресні технології їх зміни.

Метою дослідження, результати якого представлені в цій статті, було виявлення основних смислових конструктів, які задають параметри самоідентифікування, та визначення регіональних особливостей комунікативних практик, що зумовлюють процеси громадянської і національної самоідентифікації студентства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішуючи завдання нашого дослідження, ми спиралися на психологічні (Т. Ньюкомб, В. Уестлі – М. Маклін, Дж. і М. Рілі, Г. Малецке) та семіотичні (Р. Якобсон, Ю. М. Лотман, У. Еко, Н. О. Лук’янова), моделі комунікації, де центральними поняттями є поняття смислу (семантики), спільного смислу, творення спільного смислу, а комунікативний простір розглядається як простір інформаційно-сміслової, цілеспрямованої взаємодії суб’єктів комунікації для конструювання множини “значень”, що можуть бути об’єднані в єдине ціле. Взаємодія смислових конструктів комунікантів породжує простір інтерпретацій, результатом яких є виникнення нових асоціативних просторів (індивідуальних і колективних), конструювання нових смислів і пізнання реальності. Комунікативні практики, як способи інтерпретації (ре-конструювання) простору соціальних норм, систем цінностей і смислів, разом із символами, що їх репрезентують, супроводжують і забезпечують, задають координати самовизначення і самоідентифікації суб’єкта. Отож, дослідивши дискурси громадянської і національної самоідентифікації під кутом зору практик, заснованих на тих чи тих символічних конструктах, можна виявити особливості національної та громадянської самоідентифікації молоді в різних регіонах країни.

Базові поняття і теоретичну модель емпіричного дослідження з переліком показників громадянської та національної ідентифікації було представлено нами раніше [1]. У цій статті буде проаналізовано результати емпіричного дослідження регіональних особливостей комунікативних практик студентства, що зумовлюють його громадянську та національну самоідентифікацію.

Методика дослідження. Грунтуючись на визначених показниках [1] та результатах аналізу політичного дискурсу студентської молоді [4], ми сконструювали дослідницький інструментарій на основі методики семантичного диференціалу. Лист опитування містив 37 суджень, базові смисли яких репрезентували певні комунікативні практики. Респондентам пропонувалося за біполярною семибальною шкалою оцінити міру відповідності кожного із суджень їхнім уявленням про становище людини у світі та свою взаємодію з іншими, державою і владою.

В опитуванні взяли участь 250 студентів ВНЗ – по 50 осіб з 5 регіонів України (Центрального, Західного, Східного, Північного і Південного). За результатами кореляційного і факторного аналізу масивів даних кожного регіону було побудовано факторні моделі, які дають змогу скласти уявлення про особливості комунікативних практик, що зумовлюють громадянську та національну самоідентифікацію студентської молоді різних регіонів.

Результати дослідження. Для кожного з досліджуваних регіонів було побудовано шестифакторну модель, що репрезентує особливості структурування базових смислів комунікативних практик. Виділені фактори дістали назви відповідно до результатів семантичного аналізу суджень, що їх утворили. Регіональні факторні моделі свідчать про істотні відмінності практик, що зумовлюють громадянську і національну самоідентифікацію молоді різних регіонів країни (табл.).

У комунікативних практиках молоді *Центрального регіону* переважають смисли, які узагальнено можна позначити метафоричним висловом “Навіщо це мені (спільноті, країні)?”. Молодь визначається щодо значущих для неї особисто і суспільства в цілому *цілей*, які не можуть бути досягнуті без участі громадян (фактор 1). Серед таких цілей – контроль дій влади і відповідальність за свій політичний вибір, дотримання політичних прав і свобод, пріоритетність цінностей людини, еволюційний розвиток усієї країни, а не окремих її регіонів. А проте, розглядаючи ідентифікацію як *інструмент* досягнення зазначених цілей (фактор 2), студентство неоднозначно оцінює його ефективність. Понад 60 % опитаних мають побоювання з приводу того, що громадянська самоідентифікація не сприяє єдності в державі через виникнення великої кількості груп за інтересами. Респонденти неоднозначно оцінюють також потенціал регіональної громадянської активності через істотні відмінності інтересів і цінностей громадян у різних регіонах. Разом з тим переважна більшість студентів (понад 65 %) не погоджуються із спрощеним трактуванням громадянства як фіксації факту народження та проживання в країні і переконані в тому, що громадянська самоідентифікація є інструментом впливу на прийняття владних рішень і відповідальності за них, дотримання бала-

нсу свободи і захищеності, усвідомлення необхідності дотримання прав інших та власної спроможності впливати на життя людей. Молодь шукає *сенси соціальних ідентифікацій* (фактор 3), намагаючись відповісти на питання “Що це мені дає (чи може дати)?”. Найбільш очевидною для респондентів Центрального регіону виявилась етнічна самоідентифікація (рідний дім, друзі дитинства, звичаї і традиції села, міста, регіону, моя країна, її народ, природа тощо). Значно менш одностайні опитані в баченні ідентифікації, зокрема ідеологічної, як механізму спрощення сприймання й оцінювання інформації. Немає консенсусу і щодо переваг (опозиції) індивідуалізації та ідентифікації. Утім, це не знецінює в очах молоді ідею самоідентифікації, без якої 60 % респондентів не уявляють майбутнього ні спільноти, ні держави. Практики, що репрезентують смисли *громадянської суб’єктності* молоді (фактор 4), загалом свідчать про консенсус молоді щодо цінності громадянської самоідентифікації як джерела нових смислів і цінностей. Молодь визнає, що активна участь у громадських справах є ознакою зрілості і громадську активність мають виявляти всі. Одностайне студентство і в розумінні пріоритетності цінностей особи над цінностями держави. Водночас ставлення до ідеологічних аспектів ідентифікації (фактор 5) молоді радше суперечливе. Це стосується як оцінки тоталітарних тенденцій крайніх ідеологій, так і впливу ідентифікації з будь-якою ідеєю на поведінку особи. Регіональна ідентифікація загалом однозначна: молодь пов’язує надії на реформування з місцевими ініціативами, аніж з діями центральної влади, – щоправда, зумовлено це впевненістю в тому, що люди вболівають більше за своє місто, ніж за країну. *Вектори політичного самоідентифікування* молоді Центрального регіону (фактор 6) різноспрямовані. Думки респондентів розбігаються як щодо доцільності підтримки місцевих та досвідчених кандидатів і регіональних політичних сил, так і щодо підтримки політичних сил, які прагнуть справедливості і дбають про людей.

Узагальнивши виявлені інтенції та смисли, репрезентовані комунікативними практиками молоді Центрального регіону, можна констатувати суб’єктну орієнтованість громадянської та національної самоідентифікації студентства: молодь не лише усвідомлює цінність для спільноти громадянської ідентичності, а й розуміє власні переваги й особистісні здобутки процесу ідентифікації. Водночас варто відзначити і недостатню артикульованість у комунікативних практиках розвивального потенціалу множинності цінностей, інтересів, активностей громадян. Потребують також артикулювання різні аспекти ідеологічної ідентифікації та питання співвідношення індивідуалізації й ідентифікації.

Базові смисли комунікативних практик громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді різних регіонів країни (внесок фактора в сумарну дисперсію, у %)

Фактор	Центр 47,8	Схід 51,7	Захід 54,7	Південь 57,2	Північ 52,1
F1	цілі громадянської самоідентифікації (13,9)	вектори самоідентифікації (12,8)	ресурси громадянської ідентифікації (18,4)	ресурси громадянської ідентифікації (15,2)	цілі самоідентифікації (17,1)
F2	ідентифікація як інструмент (10)	громадянська суб'єктивність (10,6)	цілі ідентифікації (10,4)	цілі та моделі громадянської активності (10,8)	вектори ідентифікації (9,2)
F3	сенси соціальних ідентифікацій (7,4)	сенси ідентифікації (9,2)	політичні вектори самоідентифікації (7,6)	ідентифікація як інструмент (9,8)	сенси ідентифікації (8,0)
F4	громадянська суб'єктивність (5,8)	ідентифікація як інструмент (7,0)	локус відповідальності (6,8)	політична ідентифікація (8,3)	громадянська ідентифікація як інструмент (6,6)
F5	ідеологічна і регіональна самоідентифікації (5,5)	політична відповідальність (6,3)	соціальні ідентифікації (5,9)	ціннісні вектори ідентифікації (7,1)	політична ідентифікація (5,9)
F6	політичні вектори самоідентифікування (5,2)	регіональні відмінності (5,8)	ідентифікація як інструмент задоволення потреб (5,6)	очікування та застереження (6,0)	локус відповідальності (5,3)

Молодь *Східного регіону* зосереджена на обговоренні *векторів самоідентифікації* (фактор 1). Переважна більшість (близько 80 %) комунікантів схиляється до політичного вибору за раціональними критеріями (обирати тих, хто знає, як здійснити обіцяне, і вказує конкретні терміни виконання). Водночас кожен другий готовий проголосувати за політичну силу, орієнтуючись на її лідера, та віддає перевагу політичним силам, які

вже мають досвід управління державою. Тому задекларована раціональність видається сумнівною в ситуації реального вибору. Респонденти більше зацікавлені в комунікації з приводу проблем свого міста, аніж країни в цілому. Між еволюційним і революційним шляхами розвитку молодь частіше обирає перший (58 %). Майже половина опитаних обстоюють тезу про те, що індивідуалізація дає людині більше, ніж ідентифікація. Комунікативні практики, що репрезентують смисли *громадянської суб'єктності* (фактор 2) молоді Сходу, доволі контрверсійні. Це стосується і ставлення до громадянської активності як ознаки зрілої особистості, й уявлення про те, що таку активність має виявляти кожен, і розуміння того, що ідентифікація привносить у життя людини нові смисли та цінності. Близько 56 % респондентів сприймають громадянство лише як позначку в паспорті, що фіксує факт народження і/або проживання в країні (не погоджуються з цим близько 25 % опитаних у регіоні). Разом з тим близько 57 % студентів визнають, що громадяни поділяють відповідальність за країну з владою, яку обирають, та важливість усвідомлення належності до спільноти і держави для майбутнього і спільноти, і держави. *Сенс ідентифікації* (фактор 3) молодь вбачає у формуванні громадської думки та впливі на прийняття державних рішень, у забезпеченні дотримання політичних прав і свобод та пріоритетності цінностей особи, у можливості контролювати владу і впливати на події не лише у своєму регіоні, а й у країні. Молодь розглядає *ідентифікацію як інструмент* (фактор 4) задоволення потреб (відчуття захисту і підтримки, турботи з боку влади). Водночас особливості впливу ідентифікації на вибір моделей поведінки та сприймання і оцінювання інформації залишаються неусвідомленими. Практики обговорення проблем *політичної ідентифікації і відповідальності* (фактор 5) репрезентовані темами: наслідків ідентифікації з крайніми ідеологіями, що пов'язуються більшістю респондентів з тоталітаризмом; справедливості і турботи політиків про людей; відповідальності влади за все, що відбувається в державі. *Регіональна акцентованість* практик репрезентована фактором 6: молодь Сходу тяжіє до регіональної самоідентифікації, вважаючи відмінності цінностей і прагнень різних регіонів країни істотними. Кожен другий опитаний у регіоні переконаний, що люди не готові відмовитися від прав і свобод в обмін на порядок і стабільність, тоді як третина респондентів має протилежну думку. Ставлення молоді до підтримки місцевих кандидатів і місцевих політичних сил та оцінка можливостей місцевої і центральної влади змінити життя на краще суперечливі.

Узагальнений "семантичний профіль" практик молоді Сходу виглядає так: артикуляція векторів самоідентифікації здійснюється переважно в площині політичних, регіональних, еволюційних ціннісних смислів. Смисли громадянської суб'єктності артикульовані на рівні знакової, значно рідше – символічної репрезентації. Досить чітко, хоч і лаконічно, арти-

кулюються сенси самоідентифікації. Інструментальна функція громадянської самоідентифікації представлена в комунікативних практиках молоді Сходу однобічно – як інструмент задоволення потреб і захисту, а самоідентифікація з громадою як інструмент вибору позиції суб'єкта не артикулюється. Семантика відповідальності в практиках молоді Сходу представлена екстернальним локусом – активно артикулюються смисли турботи влади про людей та відповідальності політиків за все, що відбувається в державі. У комунікативних практиках увиразнені смисли регіональної самоідентифікації.

Комунікація молоді *Західного регіону* вибудовується навколо уявлень про *потенціал громадянської самоідентифікації* та міру громадянської активності особи (фактор 1). Респонденти усвідомлюють значущість громадянської самоідентифікації для спільноти та держави, а також для розвитку особистості, яка завдяки ідентифікації отримує відчуття захисту і надію на підтримку. Водночас понад третину студентів вважають громадянство лише позначкою в посвідченні особи, що фіксує факт народження і проживання в країні. Кожен другий опитаний не вважає громадянську активність особи індикатором її зрілості, а кожен четвертий переконаний, що виявляти її мають лише ті, хто має в цьому потребу. Близько третини респондентів висловлюють побоювання щодо негативного впливу тотальної громадянської самоідентифікації на збереження єдності в державі. *Ціннісними векторами самоідентифікації* (фактор 2) молодь Заходу вважає: прийняття державних рішень з урахуванням громадської думки, забезпечення пріоритетності цінностей і прав людини для держави та контроль влади і зміни на краще (переважно через активність у місцевих громадах). Фактор 3 репрезентований різноспрямованими *політичними векторами ідентифікації* молоді: частка тих, хто віддає перевагу політичним силам, які вже мають досвід управління державою, така ж як і тих, хто не погоджується з цим. Так само розділилися думки щодо тоталітарної спрямованості крайніх ідеологій та ставлення до підтримки на виборах місцевих кандидатів і регіональних політичних сил. Водночас більшість респондентів між еволюційним і революційним шляхами розвитку обирають еволюційний і вважають, що справжня свобода можлива лише за умови дотримання прав інших. Молодь Заходу скоріше готова брати на себе *відповідальність* за події в державі – лише 30 % опитаних покладають всю відповідальність на владу (фактор 4). При цьому понад 44 % респондентів орієнтуються в політичному виборі на лідера. Фактор 5 репрезентований смислами, що утворюють простір *соціальних ідентифікацій*. Кожному другому опитаному ближча регіональна ідентифікація (ще 38% віддають перевагу ідентифікації з державними цінностями). Водночас переважна більшість опитаних усвідомлює, що відмінності різних регіонів не такі істотні, як вважають політики, і в окремому регіоні люди не

можуть заможнo жити, а тому слід дбати про облаштування всієї країни. Понад 40 % опитаних не мають застережень щодо ідеологічної ідентифікації (лише 24 % вважають, що вона звужує вибір моделей поведінки). Молодь Заходу впевнена у своїй спроможності впливати на життя й одним із засобів такого впливу вважає ідентифікацію, яка, на думку 42 % опитаних, дає людині більше, ніж індивідуалізація (протилежної думки дотримуються 36 % респондентів). Молодь Заходу розглядає самоідентифікацію як *інструмент* (фактор б) забезпечення прав і свобод особистості, а також спрощення сприймання й оцінювання інформації.

Отже, студентська молодь Західного регіону загалом усвідомлює потенціал та інструментальні можливості громадянської самоідентифікації, визначає ціннісні вектори і розуміє значущість громадянської самоідентифікації для особистості, спільноти та держави. А проте змісли громадянської активності особистості артикульовані недостатньо – молодь не бачить сенсу у власній громадянській активності і знаходить аргументи на користь такої позиції. Неготовність до участі у вирішенні проблем громади виявляється також у політичному ідентифікуванні молоді: декларуючи готовність відповідати за державу, більшість респондентів роблять вибір на користь відомих політичних сил та лідерів. Студентам Західного регіону ближча регіональна самоідентифікація, позитивним є і ставлення до ідеологічної самоідентифікації.

Базові змісли комунікативних практик студентства *Південного регіону*, як і молоді Заходу, відображають спроби знайти відповіді на питання щодо *ресурсів громадянської самоідентифікації* та визначення міри власної громадянської активності (фактор 1). Більшість молоді Півдня сподівається на те, що усвідомлення громадянства привнесе в її життя нові змісли і цінності, сприятиме становленню держави та розвитку спільноти. Достатньо чітко артикульована тема відповідальності громадян за країну і владу, яку вони обирають. Більше половини респондентів вважають участь у громадських справах ознакою зрілості особистості, а громадянську активність – обов'язковою для всіх. Водночас більше третини опитаних Південного регіону артикують позицію рівня протоідентичності, стверджуючи, що громадянство – лише фіксація факту проживання в країні. *Цілі громадянської активності* (фактор 2) у практиках молоді Півдня репрезентовані цінностями людини та свободою інших. Індивідуалізація видається молоді Півдня більш перспективною, ніж цінності ідентифікації. Респонденти готові до вирішення маленьких справ на рівні регіону, однак не налаштовані підтримувати місцевих кандидатів і місцеві політичні сили. Студентство розглядає *самоідентифікацію як інструмент* (фактор 3) формування громадської думки та впливу на прийняття рішень і переконане у власній спроможності впливати на своє життя. Водночас вплив ідентифікації на сприймання й оцінювання інформації для більшос-

ті опитаних не очевидна. Сенси *політичної ідентифікації* молоді Півдня (фактор 4) радше невизначені: думки щодо підтримки політичних сил з досвідом управління державою та прийняття відповідальності за свій вибір розбігаються. Натомість одностайність виявляється в орієнтації на лідера при голосуванні за політичну силу. Молодь Півдня має ілюзії щодо можливості створення “оази” гарного життя в окремому регіоні. *Ціннісні вектори ідентифікації* молоді (фактор 5) репрезентовані смислами свободи (як можливості самостійно приймати рішення і діяти), ідеями справедливості і турботи політиків про людей, прав людини та політичних прав і свобод, почуттями до рідного дому, друзів дитинства, звичаїв і традицій. Респонденти не пов’язують громадянську самоідентифікацію із забезпеченням потреби в порядку і стабільності, віддаючи перевагу потребам дотримання прав і свобод та цінностей особи (фактор 6). Очікування щодо змін на краще пов’язують із центральною владою. Висловлюються також побоювання щодо негативних наслідків виникнення великої кількості громадських об’єднань для єдності в державі.

Отже, у комунікативних практиках молоді Південного регіону досить чітко артикульовані ресурси, цілі та цінності громадянської самоідентифікації. Водночас інструментальна функція самоідентифікації, зокрема такі її аспекти, як спрощення сприймання і переробки інформації, не усвідомлюється студентством. Політична ідентифікація асоціюється в молоді з національною та громадянською, однак сутність цього взаємозумовлення молоддю не відрефлексована. Недостатньо артикульовані також механізми впливу великої кількості об’єднань громадян на становлення політичної нації.

Комунікація молоді *Північного регіону* зосереджена на *цілях громадянської ідентифікації* (фактор 1). Більшість респондентів погоджуються з доцільністю підтримки на виборах місцевих кандидатів і політичних сил, особливо тих, що прагнуть справедливості і дбають про людей. Очікування щодо змін на краще молодь пов’язує з вирішенням локальних проблем у місцевих громадах і сподівається на те, що в окремому регіоні можна заможнo жити, а отже і не переймається облаштуванням усїєї країни. Серед позитивних моментів ідентифікації відзначаються спрощення сприймання й оцінювання інформації та можливість контролю влади. Думки респондентів щодо здатності громадянської самоідентифікації привнести в життя нові смисли і цінності діаметрально протилежні. Так само неоднозначно поставились опитувані до того, щоб оцінювати рівень зрілості особистості за ознакою участі в громадських справах. Переважає частка тих, хто між регіональною і загальнодержавною ідентифікацією обирає першу (фактор 2). Більшість респондентів підтримують політичні сили, які вже мають досвід управління державою. Кожен другий опитаний у Північному регіоні вважає, що громадську активність мають виявляти

всі, оскільки кожен сам визначає своє життя. Комунікація з приводу можливих *векторів ідентифікації* (фактор 3) розгортається навколо: а) способів прийняття державних рішень (більшість вважає, що вирішальною має бути думка громади); б) переживань, пов'язаних з національною належністю та етнокультурними відмінностями; в) критеріїв політичного вибору (більшість орієнтується на лідера політичної сили); г) переваг індивідуалізації та ідентифікації (переважає думка про перспективність ідентифікації). *Інструментальна* функція ідентифікації респондентами Північного регіону не артикульована (фактор 4). Понад 57 % опитаних вважають, що громадянство – лише позначка в посвідченні особи, яка фіксує факт народження і проживання в країні. Молодь також не розглядає громадянську ідентифікацію як основу виникнення великої кількості груп за інтересами і не вважає, що ідентифікація звужує вибір моделей поведінки й обмежує свободу. При цьому громадянська ідентифікація пов'язується із захистом прав людини та політичних прав і свобод, можливістю самостійно приймати рішення і діяти. У комунікативних практиках молоді артикулюється тема раціонального політичного вибору і пріоритетності цінностей людини для держави. Водночас ставлення до крайніх ідеологій суперечливе (фактор 5). Тема *відповідальності* в практиках молоді Північного регіону пов'язана з уявленнями про умови утвердження свободи і її цінність для особи (фактор 6). Більшість респондентів не згодні з тим, що відповідальність за все, що відбувається в державі, несе влада, не готові відмовитися від прав і свобод в обмін на порядок і стабільність та усвідомлюють необхідність дотримання прав інших.

Комунікативним практикам молоді Північного регіону властиве яскраво виражене регіональне “забарвлення” – у трьох перших факторах акцентується пріоритетність “регіонального”. Натомість смисли і цінності громадянської ідентифікації артикульовані схематично. Визнаючи той факт, що ідентифікація спрощує роботу з інформацією, молодь не погоджується з потенціалом громадянської ідентифікації у творенні нових смислів і цінностей, не вважає громадянську активність індикатором зрілості особистості тощо. З огляду на це закономірною є критично велика частка тих, хто сприймає громадянство лише як позначку в посвідченні особи, що фіксує факт народження і проживання в країні.

Висновки:

1. Базові смисли комунікативних практик молоді різних регіонів країни мають суттєві відмінності. У Центральному регіоні молодь шукає відповідь на питання “Навіщо це мені (спільноті, країні)?”, на Сході – обирає вектори самоідентифікації, на Півночі – віддає перевагу регіональній ідентифікації, у Центральному і Південному регіонах – обговорює ресурси громадянської ідентифікації та визначається щодо міри громадянської активності та її наслідків.

2. Респондентів із самоідентифікацією на рівні знакової репрезентації (протоідентичність) найбільше виявилось у Північному та Східному регіонах (відповідно 57 % і 56 %), найменше – у Центральному (29 %). На Заході і Півдні таких дещо більше третини.

Література

1. *Жадан І. В.* Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття та показники / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей – Київ : Міленіум, 2017, – Вип. 39 (42). – С. 60–68.
2. *Лукьянова Н. А.* От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства : монография / Н. А. Лукьянова ; Нац. исслед. Томский политехн. ун-т. – Томск : Изд-во Томского политехн. ун-та, 2010. – 245 с.
3. *Маричева А. В.* Дискурсивные аспекты конституирования субъектности личности / А. В. Маричева // Проблемы сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – Вип. 24. – С. 511–520.
4. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування : монографія / В. Д. Бондаренко, І. В. Жадан, С. І. Позняк та ін. ; за ред. В. Д. Бондаренка, І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ : Міленіум, 2017. – 264 с.

References

1. Zhadan, I. V. (2017). Empirical study of peculiarities of youth civic and national self-identification: basic concepts and indicators]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 39 (42) (ukr).
2. Lukyanova, N. (2010). *От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства* [From the sign to semiotics constructs of communicative space]. Tomsk: Publ. of Polytechnic University (rus).
3. Maricheva, A. V. (2014). Diskursivnyye aspekty konstituirovaniya sub'yektnosti lichnosti [Discursive aspects of constituting of sub'yektnosti personality]. *Problemy suchasnoi psykholohii* [Problems of Modern Psychology] (pp. 511–520). Kamianets-Podilskiy: Aksioma Publ. (rus).
4. Bondarenko, V., Zhadan, I. and Poznyak, S. (2017). *Politychna kartyna svitu student'skoi molodi: psykholohichni problemy formuvannia* [Political picture of the world of student youth: psychological problems of formation]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Жадан І. В. Региональные особенности коммуникативных практик гражданской и национальной самоидентификации студенческой молодежи

Проанализированы результаты эмпирического исследования региональных различий коммуникативных практик гражданской и национальной самоидентификации студенческой молодежи. Определены факторные модели смысловых конструкций, задающих параметры самоидентификации; выявлены региональные особенности коммуникативных практик, обуславливающие процессы гражданской и

национальной самоидентификации студенчества. Установлено, что базовые смыслы коммуникативных практик молодежи разных регионов страны имеют существенные различия. В фокусе внимания молодежи Центрального региона – цели гражданской идентификации, молодежь Востока выбирает векторы самоидентификации, в Северном регионе сосредоточены на ценностях региональной самоидентификации, в Центральном и Южном – обсуждают ресурсы гражданской идентификации и определяются относительно целесообразности степени гражданской активности и ее последствий. Коммуникативные практики большинства респондентов ретранслируют смыслы, характерные для первого (обозначение идентичности) и второго (символическое ее осмысление) уровней гражданской самоидентификации. Смыслы третьего и четвертого уровней самоидентификации (конструирование условий и правил преобразования реальности и конструирования категорий и идеалов, с которыми личность себя идентифицирует) артикулированы в практиках схематично. Самая высокая доля респондентов с идентификацией уровня обозначения идентичности (протоидентичность) на Севере и Востоке (соответственно 57 и 56 %), меньше всего представите лей этой группы в Центральном регионе (29 %). В каждом из регионов определены наименее артикулированные смыслы гражданской и национальной самоидентификации.

Ключевые слова: коммуникативные практики, гражданская самоидентификация, национальная самоидентификация.

Zhadan I. V. Regional features of the student communication practices of civic and national self-identification

The article is devoted to the analysis of the empirical study of the regional differences in the student communication practices of civic and national self-identification. It presents the factor models of the semantic constructs that define self-identification parameters, and outline regional peculiarities of the communication practices that determine student civic and national self-identification processes. It is proved that the basic meanings of the youth communication practices in different regions of the country substantially differ. The youth of the central region focuses their attention on the aims of civic identification; the youth of the east chooses vectors of self-identification, the youth of the northern region concentrates on the regional identification; their fellow students in the central and southern regions discuss resources of civic identification and determine the degree of civic participation and its consequences. Communication practices of the majority of the respondents are represented by the meanings characteristic of the first (identity marking) and the second (symbolic comprehension) levels of civic identification. The meanings representing the third and fourth levels of self-identification (construction of categories and ideals which individuals identify themselves with and construction of conditions and rules of transforming the reality) is articulated in practice schematically. The number of respondents with the identity marking self-identification (protoidentity) is bigger in the north and the east (57 and 56 % accordingly); the smallest number of this group representatives can be found in the central region (29 %). The author identifies the least articulated meanings of civic and national self-identification in every region.

Key words: communication practices, civic self-identification, national self-identification.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ І МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

О. Ю. Кухарук, м. Київ

На основі аналізу результатів дослідження виявлено відносно високий рівень вираженості складових етнонаціональної і мовної ідентичностей української молоді та провідний тип її етнонаціональної ідентичності – позитивну етнонаціональну ідентичність. З'ясовано, що етнонаціональна та мовна ідентичності можуть мати різний вияв залежно від низки факторів: регіону, мови спілкування, типу поселення, з якого походить респондент, його політичних поглядів. Визначено статистично значущу різницю в рівні вияву характеристик етнонаціональної та мовної ідентичностей українського студентства в парах регіонів Захід – Схід, у групах україномовних і російськомовних респондентів та респондентів, що сповідують проросійські і прозахідні політичні погляди. Встановлено, що рівень вияву характеристик мовної ідентичності української молоді має значущі кореляційні зв'язки з такими характеристиками етнонаціональної ідентичності, як вираженість етнонаціональної ідентичності, етноізоляціонізм, етнофанатизм, етнологізм. До факторів, які впливають на силу взаємозв'язків між складовими етнонаціональної та мовної ідентичностей українського студентства, віднесено регіон, мовні та політичні уподобання молоді особистості та її оточення.

Ключові слова: етнонаціональна ідентичність, мовна ідентичність, ідентичність особистості, соціальна ідентичність.

Постановка проблеми. Вивчаючи соціальну ідентичність особистості, важливо відповісти на питання, яким чином різні види ідентичності можуть взаємодіяти між собою, чи є вони рівнозначними, яка природа їхніх взаємозв'язків. В Україні наразі особливо актуальним є питання про взаємозв'язок між етнонаціональною і мовною ідентичностями особистості. Дослідження соціально-психологічних особливостей взаємозв'язку між цими видами ідентичності дасть змогу визначити характерні особливості такого зв'язку, а також стане основою для подальшого розроблення питання взаємозв'язків між різними видами соціальної ідентичності.

Мета статті: описати виявлені в ході емпіричного дослідження соціально-психологічні особливості взаємозв'язку між етнонаціональною і мовною ідентичностями українського студентства для подальшого наукового обґрунтування вирішення проблеми конфлікту ідентичностей в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших, хто спробував пояснити можливі взаємозв'язки між видами соціальної

ідентичності, був У. Тернер, який запропонував лінійну модель [7]. Однак цей підхід, хоч і є класичним, не дає можливості побачити всю різноманітність наявних зв'язків та впливів. А це неминуче ставить завдання подальшого вивчення таких зв'язків. Зокрема, з'являються ідеї щодо особливостей зв'язків між соціальною та індивідуальною ідентичностями. Пізніше з'являються й інші підходи до визначення зв'язків між видами ідентичності. Так, згідно з М. Hogg і К. Williams дослідження ідентифікації особистості, включеної в широкий соціальний контекст, і детальний аналіз процесу міжгрупового розмежування й детермінант вибору різних стратегій поведінки є ключовими питаннями розвитку теорії ідентичності (див. [2]).

Популярною також залишається ідея С. Московічі, який структуру ідентичності розглядає як ідентифікаційну матрицю, категоріальну підсистему в системі знань суб'єкта. Основу такої матриці становить множинність належностей. Ця матриця “розподіляє” інформацію, що надходить, за категоріями, з якими людина себе ідентифікує [3]. На думку сучасних когнітивних психологів D. Trafimow, H. Triandis і S. Goto, актуальною є модель “одного кошика”. Відповідно до цієї моделі соціальні й особисті ознаки людини зберігаються в одній пізнавальній структурі і тісно пов'язані між собою [там само]. Іншим популярним підходом у західній науковій думці є інтерсекціонізм. Його суть полягає в тому, що різні види соціальних ідентичностей взаємодіють між собою на багатьох рівнях, формуючи певний, особливий для кожної людини, тип ідентичності [5]. Іншим цікавим напрямом досліджень є концепція, запропонована М. Roccas і Т. Brewer, що дістала назву “складності соціальної ідентичності”. Ця концепція стосується уявлень особистості про складність її соціальної ідентичності. У моделі представлено різні типи співвідношення видів ідентичності: інтерсекційну ідентичність, домінуючу ідентичність (коли на перший план виступає тільки один із видів ідентичності, що і є основою для оцінювання і формування всіх інших видів ідентичності), та порівняльну ідентичність (коли значущість ідентичностей змінюється залежно від контексту та об'єднаної ідентичності; коли особистість поєднує дві ідентичності, усвідомлюючи їхню структуру і важливість) [6].

В українській соціально-психологічній науці найбільш глибоко зв'язок між видами соціальної ідентичності особистості вивчався в ході дослідження належності суб'єкта до спільноти і впливу цієї належності на особливості вияву різних видів ідентичності [1]. Незважаючи на значну кількість досліджень, що проводяться в соціальній психології, тема взаємозв'язку між етнопонаціональною і мовною ідентичностями особистості на сьогодні вивчена недостатньо і потребує подальшого емпіричного й теоретичного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей взаємозв'язків етнонаціональної і мовної ідентичностей проводилося протягом 2013 року. До групи досліджуваних увійшли студенти віком від 18 до 22 років, які навчалися на різних факультетах університетів шести регіонів України. Загалом досліджувану групу склали 906 студентів. Респонденти відбиралися за такими критеріями: це мали бути молоді люди до 21 року, різні за статтю, місцем походження, такі, що визнають свою належність до української нації і є українцями за етнічним походженням (тобто визнають свою належність до українського етносу, проживають на території держави). Основна досліджувана група представлена 465 жінками та 441 чоловіком.

Для реалізації завдань емпіричного дослідження було використано комплекс методів: тестові методики та опитувальники (методики Г. У. Солдатової “Типи етнічної ідентичності” і Дж. Фінні “Вираженість етнічної ідентичності”; модифікована шкала Руй–Мендози “Я українець, тому що...”; шкали, що вимірювали рівень виявленості мовної ідентичності особистості; *математико-статистичні* методи; описова математична статистика, порівняльний аналіз: t-критерій Стьюдента, непараметричний критерій Крускала–Уоллеса і непараметричний критерій Манна–Уїтні, однофакторний дисперсійний аналіз Шеффе, кореляційний аналіз, частотний розподіл.

На етапі попереднього теоретичного та емпіричного аналізу було виокремлено також низку незалежних змінних, від яких суттєво можуть залежати соціально-психологічні особливості досліджуваних взаємозв'язків. Це регіон, тип поселення, з якого походить молода людина, її рідна мова, мова спілкування, мова спілкування в сім'ї та мова найближчого оточення, геополітичні уподобання сім'ї та найближчого оточення.

У нашому дослідженні етнонаціональну ідентичність слід розуміти як результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, ступінь ототожнення себе з ним і відмежування від інших народів. Таким чином, про етнонаціональну ідентичність можна говорити як про переживання своєї тотожності з однією етнонаціональною групою і відокремлення себе від інших [4]. Загальноприйнятим підходом є виділення в структурі етнонаціональної ідентичності двох основних компонентів – когнітивного (знання, уявлення про особливості власної групи та усвідомлення себе її членом на основі етнодиференційних ознак) та афективного (оцінка якостей власної групи, ставлення до членства в ній, його значущість для індивіда).

Мовну ідентичність у запропонованому дослідженні можна визначити як *сукупність мовних характеристик індивіда чи групи, що складається зі знання мови чи мов (мовна компетентність) і ставлення до мов.* У ролі когнітивної складової ідентичності виступає мовна

компетентність, а в ролі афективної – ставлення до мови. Кожен із цих компонентів можна характеризувати як з погляду загальних властивостей соціальної ідентичності, так і з погляду його специфічних особливостей.

Для *етнонаціональної* ідентичності особистості виділено такі емпіричні індикатори, як вираженість когнітивного та афективного компонентів етнонаціональної ідентичності, здатність особистості рефлексувати свою етнонаціональну належність. Ще одним важливим емпіричним індикатором етнонаціональної ідентичності є спрямованість етнічних атитюдів і стереотипів. Вивчати її найбільш точно можна в ході визначення рівня етноцентризму особистості. Для *мовної* ідентичності було визначено такі емпіричні індикатори: кількість виборів української мови, кількість виборів російської мови, кількість виборів обох мов у різних сферах застосування мови; суб'єктивна оцінка знань української мови, ставлення до української мови.

Основні підсумки дослідження впливають з аналізу основних досліджуваних категорій та їхніх взаємозв'язків. Так, вираженість етнонаціональної ідентичності особистості серед української студентської молоді є доволі високою: середнє значення вираженості етнічної ідентичності становить 3,5 бала. Середнє значення вираженості когнітивного компонента по вибірці – 3,4 бала, афективного компонента етнонаціональної ідентичності – 3,7 бала. Зазначимо, що вищий рівень вираженості афективного компонента характерний для всіх підвбірок.

Найбільша різниця середніх за шкалою “Вираженість афективного компонента” спостерігається в таких парах регіонів, як Схід–Захід та Центр–Захід, за шкалою “Вираженість когнітивного компонента етнонаціональної ідентичності” – лише в парі Схід–Захід. Найвищі показники вираженості за всіма трьома шкалами демонструють вихідці із сільської місцевості, найнижчий – люди, що сповідують проросійські політичні погляди. Найвищі показники вираженості в молоді, яка сповідує прозахідні цінності. Статистично підтверджено, що за всіма трьома шкалами є суттєві розбіжності залежно від того, які політичні погляди мають респонденти ($p \leq 0,05$). Найбільші розбіжності за всіма трьома шкалами спостережено між людьми, що сповідують проросійські погляди, і тими, хто має прозахідну орієнтацію чи дотримується нейтралітету. Респонденти, які походять із сімей, де сповідуються прозахідні політичні погляди, мають вищий, ніж представники всіх інших груп, рівень вираженості всіх компонентів етнонаціональної ідентичності.

Отже, перелік значущих факторів для когнітивного компонента вираженості етнонаціональної ідентичності охоплює: регіон (Захід – Північ, Схід, Київ, Південь), тип поселення (село – смт, велике місто), політичні погляди – особисті (проросійські – нейтралітет, прозахідні) та політичні погляди батьків і друзів (прозахідні – нейтралітет, проросійські), а також всі типи мовних факторів (українська мова –

російська, обидві мови). Для афективного компонента перелік факторів схожий: регіон (Захід – Схід, Північ), політичні погляди особисті, оточення і батьків (проросійські – нейтралітет, прозахідні), рідна мова та мова друзів (українська – російська), мова спілкування і мова батьків (російська – українська, обидві мови).

Провідним типом етнонаціональної ідентичності для більшості української студентської молоді є позитивна етнонаціональна ідентичність (середнє значення – 4,2 бала). Другим за рівнем вираженості типом є етноіндиферентність (3,0). Разом з тим рівень вираженості етнічного фанатизму – 2,7 бала. Отож можна припустити, що для більшості досліджуваних характерна позитивна етнічна ідентичність з ухилом у бік або індиферентності, або фанатизму. Здатність рефлексувати власну етнонаціональну належність значуще відрізняється за такими факторами, як: регіон (Київ – Схід), політичні погляди (прозахідні – нейтралітет, проросійські), рідна мова та мова спілкування (українська – російська, обидві мови), мова спілкування друзів і батьків (російська – українська, обидві мови).

За шкалами “Кількість виборів української та російської мови” є значущі відмінності за всіма факторами щодо всіх рівнів вияву. Стосовно ж виборів обох мов, то є значущі відмінності за регіоном (Захід – Київ, Північ), особистими політичними поглядами (нейтральні – проросійські, прозахідні), політичними поглядами батьків і друзів (проросійські – нейтральні, прозахідні), мовними факторами (рідна мова: російська – українська, обидві; мова спілкування – власна та сім’ї: обидві мови – українська, російська; мова друзів – різниця у вияві за всіма трьома категоріями). За шкалами “Суб’єктивне знання мови”, “Ставлення до української мови” та “Схильність визначати етнонаціональну належність за мовою” спостерігаються значущі відмінності для всіх незалежних змінних на всіх рівнях вияву.

На основі попереднього аналізу коефіцієнтів кореляції між шкалами етнонаціональної та мовної ідентичностей особистості (коефіцієнт кореляції Спірмана, рівень значущості – менше 0,05) визначено *найпоширеніші типи зв’язків*:

1) *вираженість когнітивного компонента*: схильність ідентифікувати себе за мовою, ставлення до української мови, етнічна індиферентність (зворотний зв’язок), етнічний егоїзм, ізоляціонізм, фанатизм;

2) *вираженість афективного компонента*: етнічний нігілізм, індиферентність (зворотний зв’язок), нормальна етнічна ідентичність (слабкий зв’язок), етноеґоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм (слабкий зв’язок); кількість виборів української мови, кількість виборів російської мови (зворотний зв’язок); ставлення до мови, знання мови, схильність визначати етнонаціональну належність за мовою (утім, немає зв’язку із вибором обох мов);

3) *етнонігілізм* як тип етнічної ідентичності: вираженість афективного компонента, нормальна етнонаціональна ідентичність (зворотний зв'язок), етнофанатизм (зворотний зв'язок), тобто рівень знання чи ставлення до мови на рівень нігілізму не впливає;

4) *етноіндиферентність* як тип етнічної ідентичності: вираженість когнітивної і афективної складових етнічної ідентичності, етноізоляціонізм, етнофанатизм, рівень рефлексії етнонаціональної ідентичності, кількість виборів української мови (зворотний), кількість виборів російської мови (прямий), а також зворотні зв'язки за всіма мовними шкалами;

5) *нормальна етнічна ідентичність*: вираженість афективної складової етнічної ідентичності, етнологізм (зворотний зв'язок);

6) *етнічний егоїзм*: когнітивна й афективна вираженість етнонаціональної ідентичності, нормальна ідентичність (зворотний), етнофанатизм, етноізоляція, кількість виборів мови (української – прямий, російської – зворотний), схильність визначати етнічність за мовою і ставлення до української мови (сильні зв'язки);

7) *етноізоляціонізм*: когнітивна й афективна вираженість етнонаціональної ідентичності, індиферентність (зворотний зв'язок), етнологізм, етнофанатизм, кількість виборів української мови (прямий), кількість виборів російської мови (зворотний), ставлення до мови, схильність визначати етнічність за мовою;

8) *етнофанатизм*: когнітивна й афективна вираженість етнонаціональної ідентичності, етнонігілізм (зворотний), етнологізм, етноізоляціонізм, кількість виборів української мови (прямий), кількість виборів російської мови (зворотний), ставлення до української мови (високий), схильність визначати етнічність за мовою;

9) *здатність рефлексувати*: вираженість когнітивної та афективної складових етнонаціональної ідентичності, індиферентність, кількість виборів української та російської мов (зворотний), суб'єктивне знання мови і схильність визначати етнічність за мовою, ставлення до мови;

10) *кількість виборів української мови*: позитивний зв'язок – когнітивна та афективна вираженість етнонаціональної ідентичності, етнологізм, етноізоляція, фанатизм, здатність рефлексувати етнічну ідентичність, схильність визначати етнонаціональну належність за мовою, ставлення до мови, знання мови; негативний зв'язок – індиферентність, кількість виборів російської мови, кількість виборів двох мов;

11) *кількість виборів російської мови*: індиферентність, вираженість обох складових етнонаціональної ідентичності (негативний), фанатизм, ізоляціонізм, етнічний егоїзм (негативний), рефлексована етнічна ідентичність;

12) *кількість виборів двох мов*: слабкі зв'язки з етнічним егоїзмом та зі схильністю визначати етнічність за мовою;

13) *суб'єктивне знання мови*: вираженість когнітивної та афективної складових, етноідиферентність (зворотний), нормальна етнічна ідентичність (слабкий), кількість виборів української і російської мови (зворотний), рефлексована етнонаціональна ідентичність, схильність визначати етнонаціональну належність за мовою, ставлення до української мови;

14) *схильність визначати етнонаціональну належність за мовою*: вираженість когнітивної складової, вираженість афективної складової, етноідиферентність (зворотний), етнотогоїзм, етноізоляція, етнофанатизм, кількість виборів української і російської мови (зворотний), схильність рефлексувати етнонаціональну ідентичність, суб'єктивне знання української мови, ставлення до української мови;

15) *ставлення до мови*: вираженість когнітивної та афективної складових, етноідиферентність (зворотний зв'язок), етнотогоїзм, етноізоляція, етнофанатизм, кількість виборів української і російської мови (зворотний зв'язок), рефлексована етнонаціональна ідентичність, суб'єктивне знання української мови, схильність визначати етнонаціональну належність за мовою.

Висновки:

1. Вираженість ідентичності залежить від низки факторів. Спостерігаються суттєві розбіжності між тими респондентами, які мають чітку мовну позицію, і тими, у яких чітко визначена політична позиція, – як правило, ці фактори істотно впливають на рівень вираженості етнонаціональної ідентичності. Разом з тим група осіб, що мають дві рідні мови чи сповідують нейтральні політичні погляди, майже завжди позиціонують себе посередині, об'єднуючись то з однією, то з другою полярністю.

2. Провідним типом етнонаціональної ідентичності є позитивна етнонаціональна ідентичність особистості. Рівень вияву цього типу ідентичності значуще не залежить від жодного з факторів і загалом по вибірці є вищим за середній (понад 3 бали за 5-бальною шкалою).

3. На рівень вияву залежних змінних найчастіше впливають мовні та політичні фактори, а також регіон. За типом поселення відмінності виражені меншою мірою.

4. У цілому можна спостерігати чіткий поділ у поглядах за згаданими вище факторами: Схід – Захід, українська мова – російська мова, проросійські – прозахідні погляди. А втім, закономірності вияву залежних змінних для молоді, що проживає в інших регіонах, має нейтральні політичні погляди чи спілкується обома мовами, є менш очевидними і тяжіють то до одного, то до другого полюса або утворюють свої своєрідні типи вияву залежних змінних. При цьому за рівнем вияву залежних змінних вони сягають високих значень (значні показники вираженості етнонаціональної ідентичності, позитивний тип етнонаціональної ідентичності, по-

зитивне ставлення до мови, добра оцінка свого знання мови – на середньому рівні і вище).

5. Аналізуючи зв'язки між залежними змінними, можна помітити, що є група залежних змінних етнонаціональної ідентичності, які пов'язані з мовною ідентичністю: вираженість етнічної ідентичності, типи етнічної ідентичності, що є етноцентричними, кількість виборів української мови. Разом з тим з мовними факторами майже не пов'язані схильність рефлексувати свою етнонаціональну належність, нормальна етнонаціональна ідентичність, яка є провідною і найбільш вираженою для більшості, та схильність вибирати обидві мови.

Література

1. *Васютинський В. О.* Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз / В. О. Васютинський. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
2. *Микляєва А. В.* Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – С. 8–47.
3. *Московичи С.* Машина, творящая богов / Серж Московичи. – Москва : Центр, 1998. – 340 с.
4. *Стефаненко Т. Г.* Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – Москва : Ин-т психологии РАН, Академпроект, 1999. – 320 с.
5. *Knudse S.* Intersectionality – A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks [Electronic resource] / S. Knudsen, – 2006. – Access mode: http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf
6. *Roccas S.* Social identity complexity / S. Roccas, M. B. Brewer // *Personality and Social Psychology Review*. – 2002. – Vol 6. – P. 88 – 106.
7. *Tajfe H.* Psychology of Intergroup Relations. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner: S. Worchel & L. W. Austin (Eds.). – Chicago : Nelson-Hall, 1986.

References

1. *Vasiutynskyi, V. O.* (2012). *Rosiysskomovna spilnota v Ukraini: sotsialno-psykholohichniy analiz* [Russian-speaking community in Ukraine: Socio-psychological analysis]. – Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
2. *Miklyayeva, A. V. and Rumyantseva, P. V.* (2008). *Struktura sotsialnoy identichnosti lichnosti: sodержaniye, struktura, mekhanizmy formirovaniya* [Social identity of a person: content, structure, formation mechanics]. St. Petersburg (rus).
3. *Moskovich, S.* (1998). *Mashina, tvoryaschaya bogov* [La Machine a Faire des Dieux]. Moscow: Tsentr Publ. (rus).
4. *Stefanenko, T. G.* (1999). *Etnopsikhologiya* [Ethnic psychology]. Moscow: Akademicheskiiy proekt Publ. (rus).
5. *Knudsen, S.* (2016). Intersectionality – A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks, from http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf (retrieved 20 December 2016).
6. *Roccas, S. & Brewer, M. B.* (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88 – 106.

7. Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Кухарук О. Ю. Социально-психологические особенности взаимосвязи этнонациональной и языковой идентичностей украинского студенчества

На основе анализа результатов исследования выявлены относительно высокий уровень выраженности составляющих этнонациональной и языковой идентичностей украинской молодежи и ведущий тип ее этнонациональной идентичности – положительная этнонациональная идентичность. Установлено, что этнонациональная и языковая идентичности могут иметь разное проявление в зависимости от ряда факторов: региона, языка общения, типа поселения, из которого происходит респондент, его политических взглядов. Определена статистически значимая разница в уровне проявления характеристик этнонациональной и языковой идентичности украинской молодежи в парах регионов Запад–Восток, в группах украиноязычных и русскоязычных респондентов и респондентов, имеющих пророссийские и прозападные политические взгляды. Выяснено, что уровень проявления характеристик языковой идентичности украинской молодежи имеет значимые корреляционные связи с такими характеристиками этнонациональной идентичности, как выраженность этнонациональной идентичности, этноизоляция, этнофанатизм, этноэгоизм. К факторам, влияющим на силу взаимосвязей между составляющими этнонациональной и языковой идентичностей украинского студенчества, отнесены регион, языковые и политические предпочтения молодой личности и ее окружения.

Ключевые слова: этнонациональная идентичность, языковая идентичность, идентичность личности, социальная идентичность.

Kuharuk O. Yu. Socio-psychological peculiarities of interrelation between ethnonational and language identities of the Ukrainian students

The analysis of the study findings has proved a relatively high level of manifestation of the components of ethnonational and language identities of the Ukrainian youth. The main type of their ethnonational identity is positive ethnonational identity. Ethnonational and language identities may have a different manifestation depending on a number of factors, such as region, language of communication, type of settlement where the respondent comes from, and youth's political views. There has been found a significant difference in the manifestation rate of youth's ethnonational and language identity features between western and eastern regions, as well as between the groups of Ukrainian and Russian language speaking respondents, and those who pursue pro-Russian and pro-Western political views. The display rate of the Ukrainian youth's language identity features significantly correlates with such components of ethnonational identity as its manifestation level, ethnoisolationism, ethnofanatism, and ethnoegoism. The factors that affect the power of interrelation between the Ukrainian youth's ethnonational and language identity features are region, language and political preferences of a young individual and his or her environment.

Key words: ethnonational identity, language identity, individual identity, social identity.

В. В. Воронова, м. Київ

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТА РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Пояснення та раціоналізація процесів соціокультурної і регіональної самоідентифікації особистості розглядаються як одна з актуальних проблем сучасної психології особистості. Визначення особистістю свого місця в житті, у територіальній спільноті, в країні пов'язується з умінням свідомо та критично інтерпретувати матеріали ЗМК, вплив яких на свідомість особистості – через так званий “ефект фреймінгу” – залежно від тем і спрямованості програм, викликає відповідні когнітивні реакції. Готовність особистості до обробки та інтерпретації інформації ЗМК демонструє можливість суттєво поліпшити розв'язання проблем соціокультурної та регіональної ідентичності. Важливе місце в розвитку особистості та її ідентичності відводиться також умовам життя, самостійності й автентичності людини. Наголошується, що тип особистості, її психологічні властивості, потреби й здатність до рефлексії водночас визначають ступінь та глибину самоідентифікації.

Ключові слова: особистість, регіональна ідентичність, комунікативний тип, легітимація ідентичності, психологічні властивості.

Постановка проблеми. Розв'язання проблем соціокультурної та регіональної ідентичності (остання загострюється у зв'язку з конфліктом на сході) тісно пов'язане з проблемою культури споживання продукції засобів масової комунікації (ЗМК) в кризовому суспільстві, яка все більше актуалізується. Учені схиляються до думки, що культура споживання продукції засобів масової комунікації повинна прищеплюватися з дитинства – і не тільки щодо телебачення, а й щодо всіх інших каналів комунікації. “Ніхто не може бути таким самим, як хтось інший. Ніхто не розуміє себе як віддзеркалення іншого. ...Адже всяка позиція можлива лише завдяки іншій – і навпаки” [5, с. 179]. Важливу роль у процесі розвитку особистості та її ідентичності відіграють також умови життя, самостійність та автентичність людини. Тип особистості, її психологічні властивості, потреби й здатність до рефлексії визначають водночас ступінь та глибину самоідентифікації.

Зосереджуючи увагу на сучасному владно-структурному і політичному спектрі України [6], зауважимо, що й дотепер бракує реальних дієвих сил, які б ставили і вирішували завдання *легітимації* національної ідентичності в національному масштабі, на рівні спільнот і генеральної сукупності всіх верств, які проживають на території України. “У кінцевому підсумку легітимація підноситься до релігійних обґрунтувань, але в

складних суспільствах, крім релігійного, існує і багато інших нижчеположних рівнів узаконювання” [12, с. 99-100].

Мета статті: наукова експлікація можливостей раціоналізації проблематики соціокультурної та регіональної ідентичності в загальному процесі розвитку особистості. (Що ж до останнього, то незаперечним є факт визнання важливості інтерпретації матеріалів ЗМК та пояснення їхнього впливу на свідомість особистості, особливо підлітка чи молодої людини, як важеля зростання індивідуальної інтелектуальної активності та усвідомлення ідентичності).

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. У соціології та психології масових комунікацій різні методологічні підходи до вивчення впливу ЗМК, інтернету, радіо і телебачення на духовний світ людини, на тип спілкування і розвиток молодої людини багато років існували паралельно. Перехід від макро- до мікрорівнів аналізу значною мірою залежить від рівня сприймання змісту матеріалів ЗМК, який визначається насправді умовами соціально-економічної системи, її стабільності чи кризовості, трансформацій державності тощо. Не меншу роль у цьому процесі відіграє також рівень соціокультурної ідентичності як рівень культури споживання і творення смислів. Останнє потребує окремого аналізу й може розцінюватися як окрема специфічна характеристика.

Якщо оглянути набутки загальної психологічної теорії останніх двадцяти років, які прийшлися на перетин століть, то можна помітити досить явну тенденцію до ототожнення діячів “actors” і діяння “agency” – діючої сили або впливу. Попри все таке розуміння відносить діяча до відомої концепції категорії відносин, що, згідно з Ф. Ю. Василюком, “приводить до гносеологічної вимоги розглядати все психічне крізь призму поняття відносин” [2, с. 148]. І справді, певною мірою категорія відносин, послідовно “втягуючи” в себе всі інші поняття, заповнює собою і всю онтологічну картину світу в індивідуальному баченні кожної людини. Як пояснював В. М. Мясіцев, “психологію... можна визначити як науку про людину в її відносинах з дійсністю” [там само, с. 148].

Екстраполюючи трактування категорії відносин у психології на проблеми соціокультурної та регіональної ідентичності, доречно згадати твердження Н. Лумана. Дослідник, який виступав проти поширеного в емпіричній науці (зокрема соціології і психології) помилкового бачення “першоджерельності” діяча, підкреслював, “що ані дії, ані дійові особи не даються нам у вигляді емпіричних фактів. Адже межі (а значить, і єдність) дії та дійової особи не можна ні побачити, ні почути” [8, с. 55]. На розвиток думки Лумана можна констатувати, що одним з надійних критеріїв для оцінювання ролі масової комунікації в процесі становлення особистості та її ідентичності є розвиненість і широчінь її інформаційних інтересів,

їхня спрямованість на інформацію різних типів і тематики (суспільно-політичну й художню, пізнавальну й розважальну), оскільки це свідчить про соціальну активність особистості та усвідомлення нею своєї соціокультурної та національної ідентичності.

Якщо споживання продукції ЗМК, особливо телебачення, перетворюється у “всеядність”, звісно, це призводить до збіднення духовного світу людини, звуження кола її інтересів до повсякденних тем, проблем виживання тощо. У зарубіжних джерелах натрапляємо на опис так званого “ефекту фреймінгу”, відповідно до якого, залежно від тем і спрямованості програм та матеріалів, їхній зміст викликає певні когнітивні реакції, відповідні способи обробки та інтепретації інформації глядачем. Так, наприклад, Ульрих Гляйх тлумачить поняття “framing” як “активацію когнітивних схем унаслідок отримання інформації” [14, s. 412]. З огляду на нашу психологічну та соціокультурну традицію це явище входить до опису загального процесу впливу на масову аудиторію й трактується як активація інтерпретаційних можливостей особистості на базі її інтелекту та концентрації інформаційних інтересів. Так, Л. А. Найдонова зазначає, що “телевізійні герої ... стали частиною тієї мережі особистого спілкування, з представниками якої особистість поділяє свої цінності, прагнення, настанови, з якими має спільні когніції та емоційні стани, за якими моделює свою картину світу” [9, с. 223].

В інших дослідженнях сприймання медіапродукції [11], здійснених методом контент-аналізу, було виявлено лінгвістичні форми, які використовують ЗМК (зокрема преса, і телебачення) під час викладення подій: приписування відповідальності, конфлікт, економічні наслідки, “інтереси людини” та мораль [5, с. 223]. Усі вони використовуються як фрейми (“когнітивні схеми”) для активації когнітивного інтересу, обробки та інтерпретації інформації, які є фактично складовими процесу впливу мас-медіа на особистість.

Останнім часом (особливо в інтернет-мережах) з’являється багато публікацій, у яких намагання “об’єктивізувати” процес легітимації національної ідентичності пов’язується з необхідністю чинення спротиву гібридним медіавпливам та пояснення більш-менш наближено до істини, чому й досі ми не пережили, не подолали тих наслідків тоталітарної свідомості, які явно гальмують усі скільки-небудь сучасні і прогресивно-цивілізаційні ідеї й кроки до їх утілення. Часто в цих публікаціях простежується щось більш схоже на “самовираження” того чи іншого блогера, ніж на нормальний аналіз можливих причин і наслідків вищезгаданих кроків. Типовими з цього погляду є публікації С. Дацюка, Ю. Бутусова, О. Бая, В. Небоженка, В. Циганова та ін. Рідкісним винятком можна вважати змістовну полеміку або лонгріди аналітично-об’єктивного спрямування. Останні здебільшого продукуються блогерами, які тим або іншим

чином пов'язані з політикою в теперішньому і минулому або хоч деякою мірою включені в сьогоденне реальне політикотворення. Відходячи від своїх соціальних ролей у малих групах, автори намагаються аналізувати взаємодію соціальних інститутів та їхніх організацій, зокрема політичних, з проєкціями оцінок потенційної спроможності/неспроможності виконувати ті або інші суспільно-політичні функції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розбудови структурно-психологічної типології складових процесу легітимації ідентичності як форми спротиву негативним впливам гібридного інформаційного простору пропонуємо чотирикомпонентну конфігурацію факторів, серед яких є "значущі" в сенсі легітимності. Ідеться про фактори, що задають норми поведінки, які можуть бути представлені як зовнішні і внутрішні. До *зовнішніх* належать: 1) формальна відповідність соціального порядку законам країни; 2) цілераціональність діяння; 3) традиційність діяння; 4) об'єктивна зумовленість діяння; до *внутрішніх*: 1) ціннісно-раціональна реальність діяння; 2) афективність діяння; 3) релігійність, віра; 4) емоційна відданість чинному порядку.

Така послідовність відповідає певним процедурним моментам, передбаченим ще М. Вебером, який, артикулюючи цю проблему, зауважував, що, зокрема, екологічна взаємозалежність та примусова влада ще не утворюють необхідну суспільству культуру, хоч і вельми сприяють її виникненню. Згідно з Вебером, порядкові, який утверджує власну значущість вірою в його легітимність, властива більша стабільність, ніж порядкові, який заснований лише на цілераціональних мотивах, адже навіть чисто емоційна відданість даному порядку (афективність діяння), а також упевненість у його незаперечності як утіленні безумовних цінностей неможливі без віри. Попри те, що від збереження даного порядку залежать "вище Благо" і "Спасіння людей" [4].

Відомо, що суспільство являє собою соціальну систему, яка визначається відносною самодостатністю з позиції критеріїв рівноваги між такими факторами, як територіально орієнтована політична організація, доступ до економічних ресурсів, відтворення й соціалізація населення і культурна легітимація системи як незалежного цілого. Дані досліджень громадської думки щодо вибору майбутнього шляху України та легітимації ідентичності українця в умовах кризи суспільного устрою свідчать про проблематичність формування національно свідомої особистості лише на ґрунті ідеологічних засад. Це так звані "залишкові ефекти", до яких призводять конкретні акти влади [10].

З позицій соціокультурного підходу нас цікавлять найбільше саме ті, що являють собою частину культури й не можуть не поєднуватися зі змістом тієї, що самостійно виникає, та існуючої релігійної, філософської, літературної, умоглядної та художньої культури, і в екстраполяції цих

аспектів – з погляду на розвиток кожної окремої особистості [6; 9; 12]. Так само, як і аутпойстична (за Н. Луманом) масмедійна система, існує центральна культурна система, яка рано чи пізно стає носієм базових за-сад культури нації як такої. Важливими факторами, які формують і зберігають суспільство “як центр, що тримає...” – в артикуляції З. Баумана, – є також:

1) зосередження уваги на центрі (який уособлює центральна влада);
2) відчуття тотожності з іншими людьми, які відчувають свою підлеглість щодо цієї ж влади, – з усіма тими, хто поділяє територію, на яку поширюється влада;

3) переконаність у правоможності влади діяти так, як вона діє [1].

Аналізуючи програмні документи політичних сил та їхнє рефлексування щодо поточних подій останніх трьох років, можна констатувати, що політичним партіям тут “нема чого втрачати”, адже аморфність громадської думки через відсутність протягом тривалого часу (понад 10 років) будь-якої ідеології, – тим більше для посттоталітарної країни, де масова свідомість призвичаїлася до невизначеності “правил гри” в ідеологічній сфері, – з певною необхідністю призведе до появи і підтримки заходів влади, схожих саме на тоталітарні “правила гри” (у цьому випадку уособлені “диктатурою олігархів” або якихось кланів “владної верхівки”). За таких умов для влади стає найбільш вигідним “розпліднення” політичних партій, розпорошення і дублювання ідей та програм тощо. Для соціально-психологічної ситуації кризового суспільства характерним є довготривалий стрес; бажаним виходом з такого стану найчастіше стає пропозиція “наведення порядку”, що асоціюється з наявністю “твердої руки”, “ужорсточенням влади”, а далі – появою “додаткових повноважень” для абсолютизації владного режиму [3].

Медієфікація свідомості громадян, погіршення соціально-економічних умов життя призвели до того, що найголовнішою стратегією життя пересічного українця стала стратегія виживання. Це, зрозуміло, не могло не вплинути на всі грані соціокультурного і соціопсихологічного самосприйняття людей. У способі життя громадян більшості регіонів України майже не залишилося місця для соціально-культурної активності; рівень усвідомлення соціокультурної та регіональної ідентичності помітно знизився. “Більшість українських громадян відчувають дефіцит найнеобхідніших соціальних благ у сфері матеріального споживання... Навіть неусвідомлено, інтуїтивно люди приходять до матеріалістичного розуміння свого існування, залежності свого життя від економічних обставин” [7, с. 125].

Домінування вітальних потреб завжди свідчило про наявність кризової складової суспільного існування. Усі вітальні потреби характеризу-

ються не тільки сталістю, стабільністю їх прояву протягом життя, а й певною особливістю: від надлишковості зменшується приємне задоволення і може виникнути суто внутрішній психологічний конфлікт, що в разі постійного нагадування (повторення) може розвинути аж до невротичних станів, спричинити один з різновидів неврозу. Запобігати цьому можна, підтримуючи високу планку максимальних домагань, особливо в галузі саме метапотреб, як називав цю точку А. Маслоу. Зрозуміло, якщо домагання послідовно задовольняються, то цей рівень уже не дає відчуття щастя і задоволення зменшується. Таким чином, проявляється ступінь адаптованості до тієї або іншої ситуації. Не можна адаптуватися до вітальних проблем (наприклад, до відчуття голоду не можна звикнути, а до відсутності влади – можна). Кризове суспільство зумовлює зростання частотності і поглиблення стресових ситуацій (поширюваних і через медіа), що негативно впливає на психологічний стан, не додає особистості впевненості в собі й суттєво зменшує не тільки її стресостійкість, а й показники психологічної уразливості взагалі. За Л. А. Найдьоною, “бачення сучасної медіапсихології – це діалогічне рефлексивне соціально-психологічне дослідження в дії” [9, с. 15].

У демократичних, цивілізованих суспільствах одним з гарантів підтримання демократично-гуманістичних засад є вільні ЗМК – вільний інформаційний простір. Це також одна з умов формування регіональної ідентичності, адже регіональні медіа створюють відповідний медіаландшафт для кожного регіону країни. Забезпечити існування вільного інформаційного простору в Україні, виконання і дотримання уже чинних у цій сфері законів, їх донесення і вироблення нових, регламентаційних, дієвих, які б захищали право громадянина на інформацію і санкціонували покарання тих, хто перешкоджає цьому, – один з ефективних способів запобігання абсолютизації влади та поверненню України назад, до тоталітарного суспільства, втраті нею державності. Як наголошує Є. І. Головаха, “еліта не виправдала тих сподівань, що в перші роки існування незалежної держави поклалися на неї, адже народ делегував їй відповідальність. ... Є світова тенденція, яка свідчить про те, що погіршення економічного стану має призводити до підвищення ризику повернення, як у нашому випадку, або й приходу до влади політичних демагогічних авторитарних сил” [6, с. 129]. Саме за цих умов усе більшої значущості набуває процес формування ідентичності, тобто самовизначення особистості в рамках певного статусу та відповідного йому іміджу. Найбільш яскраво це відбивається в іміджі політика, який пред’являється, наприклад, аудиторії виборців так само, як імідж телекомунікатора – масовій телеаудиторії. Суттєва відмінність тут полягає лише в рівні і каналі комунікації, завдяки якому відбувається маніфестація іміджу: для телекомунікатора це переважно опосередковане

соціально орієнтоване спілкування через ЗМК, а для конкретного політика це частіше інтерперсональне спілкування в групах (наприклад, у парламенті) чи заздалегідь підготований виступ на телебаченні, або участь у ток-шоу, де ролі передбачені і розписані заздалегідь.

Відчуття особистісного типажу (власної “*persona grata*”) у рамках координат: віку, статі, походження та національності, втілених у конкретному соціальному статусі (протягом кожного періоду життя, який у соціальній психології та соціології однаково впливає на формування ідентичності), залежить від етапів соціалізації особистості. Формування ідентичності, якщо такі відчуття не заважають, а навпаки – “наповнюють” і доповнюють життєдіяльність у рамках певного соціального статусу, стає особливим *особистісним смислом* і консолідується з утіленням *сенсу життя* в тому його розумінні, яке включає в себе почуття щастя. Ступінь ідентичності впливає на самостійність обрання певного іміджу для спілкування (у тому числі для формування політичного іміджу тощо); рівень стереотипізації такого іміджу відбиває також самостійність та автентичність комунікативного типу особистості.

У рольовому “відтворенні” та відпрацюванні іміджу, автентичності особи (зокрема в умовах публічності) почуття відіграють тільки роль “пускового механізму”, а далі задіюється ланцюжок добре відпрацьованих зв’язків та моделей високої комунікативної активності. Можна припустити, що увесь цей функціональний акт представлений деякою узагальненою моделлю. Вона сфокусована в одній ключовій, або базовій, конкретній моделі поведінки, що поєднується зв’язками з кожною ланкою дій і реалізується в конкретному комунікативному типі особистості. Таким чином, відбиття, наприклад, особистісних соціально-демографічних характеристик в іміджі політика скоріше заважає, ніж допомагає. Тут треба виходити з необхідності розв’язання проблеми легітимації ідентичності політика, його самоусвідомлення як члена конкретної спільноти (групи), яку він представлятиме в певній політичній організації чи законодавчому органі.

Кожен з нас знає, що не може “позбутися” ані свого віку, ані статевої належності, ані національності (змінити їх реально, а не “за паспортом”). Добре, коли ми задоволені своїм соціальним статусом; коли наш вік відбиває саме ті набутки, що притаманні йому саме в рамках цього соціального статусу, якого ми досягли “не рано і не пізно”; коли нам не заважає походження (генетична спадкоємність або інший “тягар віків”, який ми відчуваємо іноді на своїх плечах); коли національна держава має назву саме тієї титульної нації, до якої ми належимо. (Хоч останнє стає гострим питанням, як не дивно, лише для однієї національної меншини в Україні – для російської).

Як уже зазначалося вище, згідно з результатами досліджень соціологів, у нестабільних суспільствах, громадяни яких перебувають на грані

виживання і змушені розв’язувати проблеми суто вітальні, на перший план виходять такі потреби: забезпечення добробуту і майбутнього родини, матеріально-фізичне виживання, безпека близьких людей, тоді як “демократичні функції держави – забезпечення більшої участі громадян в управлінні, захист свобод і політичних прав кожної людини і т. ін. – менш актуальні для респондентів, заклопотаних елементарним економічним виживанням. Тому в інтегрованому вигляді соціальні очікування залишаються переважно песимістичними” [10, с. 303]. Зіставимо для порівняння відповіді респондентів на два запитання, що були включені до моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1992–2016. Стан і динаміка змін” [13] (табл. 1; 2).

Таблиця 1

Як Ви вважаєте, який з наведених нижче висловів більше відповідає ситуації, що склалася в країні? (у %)

Варіанти відповідей	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Усе не так погано, і можна жити	4,1	4,4	17,9	13,4	11,7	9,5	9,2	5,3	8,7
Жити важко, але можна терпіти	30,6	38,9	51,4	48,5	53,5	53,4	48,8	45,1	38,0
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59,9	50,4	21,1	29,1	27,3	29,8	33,1	38,7	48,2
Важко сказати	5,4	6,1	9,6	8,9	7,4	7,3	8,7	10,8	5,0
Не відповіли	0,1	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2	0,2	0,1

У сучасній ситуації спостерігається ще більше загострення відчуття страху та невпевненості в майбутньому, що відчутно посилились за останні три роки (див табл. 2).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (у %)

Варіанти відповідей	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Зростання злочинності	68,0	71,0	61,5	54,9	43,2	43,1	43,2	45,5	42,5	41,3	51,3
Безробіття	60,3	86,4	73,0	67,9	64,9	54,4	80,1	79,4	60,2	70,3	72,6
Зростання цін	66,4	77,2	71,3	75,2	80,0	86,8	84,2	80,6	63,0	75,4	81,0
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	64,7	56,5	55,8	51,6	73,8	65,8	60,8	68,5	61,0
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14,2	17,9	16,4	10,5	6,6	6,7	6,9	6,8	59,6	51,8	42,7
Голоду	50,3	71,8	51,2	45,5	33,8	31,8	34,7	37,3	33,4	39,0	38,8

Як свідчать результати соціологічних досліджень [13], вплив умов життя та ситуативний тиск медіапродукції, що демонструє негарazzi життя, а також інформаційні зведення про події в АТО напружують обстановку (так, наприклад, кількість респондентів, що бояться “нападу зовнішнього ворога на Україну, збільшилась утричі порівняно з кінцем 1990-х і всемо – порівняно з 2006 роком).

З викладених вище міркувань, ідей та умовиводів можна зробити **висновок**, що регіональна ідентичність за умови грамотного її формування здатна нейтралізувати “алярмістські настрої” щодо поширення кризових явищ, суттєво поглибити об’єктивізацію впливів мас-медіа, що сприятиме в цілому підвищенню рівня соціокультурної ідентичності, адже вітальні потреби: страх за життя, погіршення умов виживання (страх голоду зберігається майже у 40% респондентів усеукраїнської вибірки) та високий рівень злочинності – утворюють те негативне тло, для зміни якого на позитивне конче потрібним є розгортання ефективної антикризової політики в галузі формування регіональної та соціокультурної ідентичності.

Література

1. *Бауман З.* У пошуках центру, що тримає / З. Бауман // Глобальні модерності / за ред. М. Фазерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона ; пер. з англ. Т. Цимбала. – Київ : Ніка-Центр, 2008. – С. 201–209.
2. *Василюк Ф. Е.* Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. – Москва : МГППУ ; Смысл, 2003. – 240 с.
3. *Васютинський В.* Інтерактивна психологія влади / Вадим Васютинський. – Київ, 2005. – 492 с.
4. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / Вебер М. // Избранные произведения. – Москва : Прогресс, 1990. – 646 с.
5. *Винтерхофф-Шпурк П.* Медиапсихология. Основные принципы / Петер Винтерхофф-Шпурк ; пер. с нем. О. А. Шпиловой. – Харьков : Гуманитар. центр, 2007. – 288 с.
6. *Головаха Е. И.* Социологическая публицистика / Е. И. Головаха. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 226 с.
7. *Єфременко Т.* Пересічний українець: Homo economicus чи homosocius? // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 122–131.
8. *Луман Н.* Реальность массмедиа / Н. Луман ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – Москва : Практикс, 2005. – 256 с.
9. *Найдьонова Л. А.* Медиапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник / Л. А. Найдьонова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 244 с.
10. *Соболева Н. І.* Динаміка соціальних почуттів: почуття реальності та реальність почуттів / Н. І. Соболева // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 301–312.
11. *Сусська О. А.* Суб'єктність, цивілізованність, інтернаціоналізація як складові процесу медіаосвіти / О. А. Сусська // Актуальные вопросы теории и практики медиаобразования в педагогической сфере : сб. трудов междунар. форума “Медиаобразование в педагогической сфере: опыт и новые подходы к управлению”. – Москва, 16-17 марта 2017 г. – Москва, 2017. – С. 138–146.
12. *Сусська О. О.* Легітимація національної ідентичності як соціальна та соціально-психологічна проблема / О. О. Сусська // Культура і сучасність : альманах. – 2000. – № 1. – С. 98–116.
13. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін 1992–2016 / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 486–487.
14. *Gleich U.* Die Bedeutung medialer politischer Kommunikation für Wahlen / U. Gleich // Media Perspektiven. – 1998. – № 8. – S. 411–422.

References

1. Bauman, Z. (2008). U poshukakh tsentru, shcho trymaie [In search of a holding center]. *Hlobalni modernosti* [Global modernities]. Ed. by M. Fazerstoun, S. Lesh,

- R. Robertson, translation by T. Tsybmal (pp. 201–209). Kyiv: Nika-Tsentr Publ. (ukr).
2. Vasilyuk, F. Ye. (2003). *Metodologicheskii analiz v psikhologii* [Methodological analysis in psychology]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
 3. Vasiutynskyi, V. (2005). *Interaktyvna psikhohiia vldy* [Interactive psychology of power]. Kyiv (ukr).
 4. Veber, M. (1990). Politika kak prizvaniye i professiya [Politics as a calling and a profession]. In M. Veber, *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected works]. Moscow: Progress Publ. (rus).
 5. Winterkhoff-Shpurk, P. (2007). *Mediapsikhologiya. Osnovnyye printsypy* [Media psychology: Basic principles]. Translation by O. A. Shipilova. Kharkov: Gumanytarnyi tsentr Publ. (rus).
 6. Holovakha, Ye. I. (2001). *Sotsiologicheskaya publitsistika* [Sociological journalism]. Kyiv (ukr).
 7. Yefremenko, T. (2004). Peresichnyi ukrainets: Homo economicus chy homo socius? [A Common Ukrainian: Homo economicus or homo socius?]. In V. Vorona, M. Shulha (Eds.), *Ukrainske suspilstvo 1994–2004. Monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society 1994–2004. Monitoring social changes] (pp. 122–131). Kyiv: Institute of Sociology NAS Ukraine Publ. (ukr).
 8. Luhmann, N. (2005). *Realnost massmedia* [The Reality of Mass Media]. Translation from German A. Yu. Antonovsky. Moscow: Praxis Publ. (rus).
 9. Naydonova, L. A. (2013). *Mediapsykholohiia: osnovy refleksyvnogo pidkhodu* [Media psychology. Foundations of the reflexive approach]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
 10. Soboleva, N. I. (2004). Dynamika sotsialnykh pochuttiv: pochuttia realnosti ta realnist pochuttiv [Dynamics of social sensations: the sensation of reality and the reality of sensations]. In V. Vorona, M. Shulha (Eds.), *Ukrainske suspilstvo 1994–2004. Monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society 1994–2004: monitoring social changes] (pp. 301–312). Kyiv: Institute of Sociology NAS Ukraine Publ. (ukr).
 11. Susskaya, O. A. (2017). Subyektivnost, tsivilyzovannost, interkulturatsiya kak sostavlyayushchiye protsessa mediaobrazovaniya [Subjectivity, civilization, interculturalization as components of the process of media education]. *Aktualnyye voprosy teorii i praktiki mediaobrazovaniya v pedagogicheskoy sfere: Sbornik trudov Mezhdunarodnogo foruma “Mediaobrazovaniye v pedagogicheskoy sfere: opyt i novyye podkhody k upravleniyu”* [Topical issues of the theory and practice of media education in the pedagogical sphere: Collection of works of the international forum “Media education in the pedagogical sphere”, Moscow, March 16-17 2017] (pp. 138–146). Moscow (rus).
 12. Susska, O. O. (2000). Lehitymatsiia natsionalnoi identychnosti yak sotsialna ta sotsialno-psykholohichna problema [Legitimation of national identity as a social and socio-psychological problem]. *Kultura i suchasnist: almanakh* [Culture and modernity: almanac], 1, 98–116 (ukr).
 13. Vorona, V., & Shulha, M. (Eds.). (2016). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin 1992–2016* [Ukrainian society 1992–2016: monitoring social changes], Is. 3 (17). Kyiv: Institute of Sociology NAS Ukraine Publ. (ukr).
 14. Gleich, U. (1998). Die Bedeutung medialer politischer Kommunikation für Wahlen. *Media Perspektiven*, 8, 411–422 (germ).

Воронова В. В. Социокультурная и региональная идентичность как фактор развития личности

Объяснение и рационализация процессов социокультурной и региональной самоидентификации личности рассматриваются как одна из актуальных проблем современной психологии личности. Определение личностью своего места в жизни, в территориальной общине, в стране связывается с умением сознательно и критически интерпретировать материалы СМК, влияние которых на сознание личности – через так называемый “эффект фрейминга” – в зависимости от тем и направленности программ, вызывает соответствующие когнитивные реакции. Готовность личности к обработке и интерпретации информации СМК демонстрирует возможность существенно улучшить решение проблем социокультурной и региональной идентичности. Важное место в процессе развития личности и ее идентичности отводится также условиям жизни, самостоятельности и аутентичности человека. Подчеркивается, что тип личности, ее психологические свойства, потребности и способность к рефлексии одновременно определяют степень и глубину самоидентификации.

Ключевые слова: личность, региональная идентичность, коммуникативный тип, легитимация идентичности, психологические свойства.

Voronova V. V. Socio-cultural and regional identity as a factor of personality development

The explanation and rationalization of the processes of socio-cultural and regional self-identification of an individual is one of the actual issues of modern personality psychology. Finding one's place in life, his/her territorial community and the country is not possible without the ability to consciously and critically interpret media materials. Their impact on the consciousness of an individual (due to the so-called "frame effect") causes cognitive reactions, which depend on the themes and focus of the programs. Individual readiness to process and interpret media information significantly improves the solution of the problems of socio-cultural and regional identity. Living conditions, independence and personality's authenticity also play an important role in the development of an individual and his/her identity. Personality type, psychological properties, needs and the ability to reflect simultaneously determine the degree and the depth of self-identification.

Key words: personality, regional identity, communicativetype, identity legitimation, psychological properties.

НАШІ АВТОРИ

Ангелова Сусанна Олегівна

психолог-волонтер громадської організації “Новий Донбас”

Бевз Галина Михайлівна

доктор психологічних наук, доцент, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри клінічної психології Українського католицького університету, голова секції клінічної психології Асоціації психіатрів України

Гуменюк Ольга Ігорівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Воронова Вілена Володимирівна

генеральний директор бренд-консалтингового агенства “Branding&Consulting VVV”, аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Іванюк Марина Олександрівна

молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кальницька Катерина Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету

Климчук Віталій Олександрович

доктор психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, експерт МОЗ України у сфері психічного здоров'я

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кухарук Ольга Юріївна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лозинський Олег Михайлович

старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету “Львівська політехніка”

Мирончак Катерина Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Осадько Олеся Юріївна

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петренко Ірина Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Ревера Ірина Іванівна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шакун Наталія Валеріївна

кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

<i>Слюсаревський М. М., Ревера І. І.</i> Немає людини – немає проблеми: деякі гіпотези щодо взаємозв'язку масових політичних репресій з масовою культурою і побутовою злочинністю	3
<i>Кальницька К. О., Шакун Н. В.</i> Насильство як соціальний феномен: соціально-психологічні причини та етико-моральні засади протидії.....	19
<i>Бевз Г. М.</i> Корупція як соціально-психологічне явище: на прикладі аналізу соціальних систем підтримки дитини та сім'ї	33
<i>Лозинський О. М.</i> Ставлення громадян до політичної корупції в термінології психологічних підходів Е. Еріксона і Р. Кегана	50
<i>Гуменюк О. І.</i> Комунікативна активність громадян у соціальних мережах у контексті впровадження освітніх реформ: програма дослідження	63

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ І СПІЛЬНОТИ ДО УМОВ ТА НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

<i>Коробка Л. М.</i> Особливості адаптації педагогічної спільноти до наслідків воєнного конфлікту: соціально-психологічний аспект	73
<i>Мяленко В. В.</i> Психологічні стратегії адаптації спільноти волонтерів до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду	84
<i>Вінков В. Ю.</i> Психологічні труднощі набуття соціального капіталу особами, що відчували наслідки воєнного конфлікту.....	94
<i>Ларіна Т. О.</i> Реабілітаційні ресурси життєздатності особистості в умовах переживання наслідків травматичних подій	107
<i>Череповська Н. І.</i> Програма психосоціальної підтримки ветеранів війни за допомогою медіапсихологічних ресурсів	119

<i>Мирончак К. В.</i> Вплив переживання втрати на самоєфективність військових	133
<i>Іванюк М. О.</i> Ноогенна основа суб'єктивного відчуження учасників антитерористичної операції	142
<i>Ангелова С. О.</i> Концепція соціально-психологічної абілітації підлітків, на життя яких вплинули бойові дії на сході України: досвід мандрівного табору миру	152
<i>Климчук В. О., Горбунова В. В.</i> Поширеність симптомів ПТСР у дітей в Україні: короткий звіт за результатами дослідження	162

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Осадько О. Ю.</i> Соціально-психологічні чинники становлення політико-правової свідомості сучасної молоді	171
<i>Никоненко Л. В.</i> Довіра студентів до політико-правового інформування в умовах освітнього середовища	183
<i>Горова О. О.</i> Методичні засади соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ: емпіричне обґрунтування	196
<i>Петренко І. В.</i> Особливості побудови комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів в освітньому середовищі	205
<i>Жадан І. В.</i> Регіональні особливості комунікативних практик громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді	214
<i>Кухарук О. Ю.</i> Соціально-психологічні особливості взаємозв'язку етнонаціональної і мовної ідентичностей українського студентства	226
<i>Воронова В. В.</i> Соціокультурна та регіональна ідентичність як фактор розвитку особистості	235
НАШІ АВТОРИ	247

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

<i>Слюсаревский Н. Н., Ревера И. И.</i> Нет человека – нет проблемы: некоторые гипотезы о взаимосвязи массовых политических репрессий с массовой культурой и бытовой преступностью.....	3
<i>Кальницкая Е. А., Шакур Н. В.</i> Насилие как социальный феномен: социально-психологические причины и этико-нравственные принципы противодействия	19
<i>Бевз Г. М.</i> Коррупция как социально-психологическое явление: на примере анализа социальных систем поддержки ребенка и семьи	33
<i>Лозинский О. М.</i> Отношение граждан к политической коррупции в терминологии психологических подходов Э. Эриксона и Р. Кегана	50
<i>Гуменюк О. И.</i> Коммуникативная активность граждан в социальных сетях в контексте внедрения образовательных реформ: программа исследования	63

ПСИХОЛОГИЯ ВОЙНЫ И МИРА. СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ И СООБЩЕСТВА К УСЛОВИЯМ И ПОСЛЕДСТВИЯМ ВОЕННОГО КОНФЛИКТА

<i>Коробка Л. Н.</i> Особенности адаптации педагогического сообщества к последствиям военного конфликта: социально-психологический аспект	73
<i>Мяленко В. В.</i> Психологические стратегии адаптации сообщества волонтеров к условиям и последствиям военного конфликта в процессе обработки травматического опыта	84
<i>Винков В. Ю.</i> Психологические трудности приобретения социального капитала лицами, ощутившими последствия военного конфликта.....	94
<i>Ларина Т. А.</i> Реабилитационные ресурсы жизнеспособности личности в условиях переживания последствий травматических событий	107

<i>Череповская Н. И.</i> Программа психосоциальной поддержки ветеранов войны с помощью медиапсихологических ресурсов.....	119
<i>Мирончук К. В.</i> Влияние переживания потери на самооффективность военнослужащих	133
<i>Иванюк Н. А.</i> Ноогенная основа субъективного отчуждения участников антитеррористической операции	142
<i>Ангелова С. О.</i> Концепция социально-психологической абилитации подростков, на жизнь которых оказали влияние боевые действия на востоке Украины: опыт странствующего лагеря мира.....	152
<i>Климчук В. А., Горбунова В. В.</i> Распространенность симптомов ПТСР у детей в Украине: короткий отчет о результатах исследования.....	162

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Осадько О. Ю.</i> Социально-психологические факторы становления политико-правового сознания современной молодежи	171
<i>Никоненко Л. В.</i> Доверие студентов к политико-правовому информированию в условиях образовательной среды.....	183
<i>Горова Е. А.</i> Методические основы социально-психологического сопровождения образовательных и общественных реформ: эмпирическое обоснование.....	196
<i>Петренко И. В.</i> Особенности построения коммуникативных технологий урегулирования социальных конфликтов в образовательной среде	205
<i>Жадан И. В.</i> Региональные особенности коммуникативных практик гражданской и национальной самоидентификации студенческой молодежи.....	214
<i>Кухарук О. Ю.</i> Социально-психологические особенности взаимосвязи этнонациональной и языковой идентичностей украинского студенчества	226
<i>Воронова В. В.</i> Социокультурная и региональная идентичность как фактор развития личности.....	235
НАШИ АВТОРЫ.....	247

CONTENTS

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CIVIC SOCIETY DEVELOPMENT AND DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL LIFE

<i>Slusarevskyy M. M., Revera I. I.</i> No man, no problem: Some assumptions regarding correlation of mass political repressions with mass culture and domestic crime	3
<i>Kalnytska K. O., Shakun N. V.</i> Violence as a social phenomenon: socio-psychological causes and ethical-moral principles of counteraction	19
<i>Bevz H. M.</i> Corruption as a socio-psychological phenomenon: the analysis of social systems of child and family support	33
<i>Lozynsky O. M.</i> Citizens' attitude to political corruption in the framework of E. Erikson's and R. Kegan's psychological approaches	50
<i>Humeniuk O. I.</i> Citizens' communication activity in social networks in the context of implementation of educational reforms: the program of the reserch	63

PSYCHOLOGY OF WAR AND PEACE. SOCIO-PSYCHOLOGICAL STRATEGIES OF PERSONALITY AND COMMUNITY ADAPTATION TO THE CONDITIONS AND CONSEQUENCES OF THE WAR CONFLICT

<i>Korobka L. M.</i> Specifics of pedagogical community adaptation to the consequences of the armed conflict: a social and psychological aspect.....	73
<i>Myalenko V. V.</i> Psychological strategies of volunteer community adaptation to the military conflict conditions and consequences in the course of working out traumatic experience	84
<i>Vinkov V. Yu.</i> Psychological problems of gaining social capital by individuals experiencing consequences of the military conflict	94
<i>Larina T. O.</i> Rehabilitation resources of resilience of an individual suffering from traumatic event consequences	107

<i>Cherepovska N. I.</i> The program of psychosocial support of war veterans by means of media-psychological resources	119
<i>Myronchak K. V.</i> The loss experience impact on militarians	133
<i>Ivaniuk M. O.</i> Noogenic basis of subjective disengagement of the participants of the anti-terrorist operation	142
<i>Angelova S. O.</i> The concept of social and psychological habilitation of adolescents affected by fighting in East Ukraine: experience of the peacekeeping travel camp.....	152
<i>Klymchuk V. O., Gorbunova V. V.</i> Prevalence of the PTSD symptoms among ukrainian children: a brief report on the reserch findings	162

POLITICO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH SOCIALIZATION IN THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS AND EDUCATION REFORMS

<i>Osadko O. Yu.</i> Socio-psychological factors of formation of modern youth's political and legal consciousness	171
<i>Nikonenko L. V.</i> Students' trust to provision of political and legal information in the educational environment	183
<i>Horova O. O.</i> Methodical background of socio-psychological support of educational and social reforms: an empirical rationale	196
<i>Petrenko I. V.</i> Peculiarities of designing communication technologies of social conflict settlement in the educational environment.....	205
<i>Zhadan I. V.</i> Regional features of the student communication practices of civic and national self-identification	214
<i>Kuharuk O. Yu.</i> Socio-psychological peculiarities of interrelation between ethnonational and language identities of the Ukrainian students.....	226
<i>Voronova V. V.</i> Socio-cultural and regional identify as a factor of personality development	235
AUTHORS	247

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Золоті ворота, 2017. – Вип. 6 (20). – 256 с.

Досліджуються політико-психологічні питання побудови громадянського суспільства в Україні, аналізуються у психологічному аспекті злочинність, насильство та корупція. Наводиться низка наукових узагальнень результатів теоретичних та емпіричних досліджень, які розкривають процеси становлення політико-правової та громадянської свідомості української молоді, описуються регіональні особливості її комунікативних практик в освітньому середовищі. Висвітлюються актуальні проблеми долання особистістю наслідків воєнного конфлікту та пошуку нею ресурсів життєздатності в цих умовах. Результати наукових розвідок розкривають стратегії адаптації, чинники самоефективності військовослужбовців і цивільних осіб, учасників бойових дій і ветеранів АТО. Представлено підсумки вивчення психологічного стану дітей, пропонуються соціально-психологічні засоби роботи з підлітками, на життя яких вплинули бойові дії на сході України.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

Исследуются политико-психологические вопросы построения гражданского общества в Украине, анализируются в психологическом аспекте преступность, насилие и коррупция. Приводится ряд научных обобщений результатов теоретических и эмпирических исследований, раскрывающих процессы становления политико-правового и гражданского сознания украинской молодежи, описываются региональные особенности ее коммуникативных практик в образовательной среде. Освещаются актуальные проблемы преодоления личностью последствий вооруженного конфликта и поиска ею ресурсов жизнеспособности в этих условиях. Результаты научных исследований раскрывают стратегии адаптации, факторы самоэффективности военнослужащих и гражданских лиц, участников боевых действий и ветеранов АТО. Представлены итоги изучения психологического состояния детей, предлагаются социально-психологические средства работы с подростками, на жизнь которых оказали влияние боевые действия на востоке Украины.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных науках, преподавателям и студентам.

This issue of the journal focuses on the investigation of the actual problems of Ukraine's civil society development, psychological aspects of criminality, violence and corruption, as well as the important issues of overcoming the consequences of war by an individual and his or her search for the resources of resilience. There are syntheses of a series of theoretical and empirical studies devoted to the processes of development of political and legal as well as civic consciousness of the Ukrainian youth, and the description of the regional peculiarities of the youth communication practices in the educational environment. The findings of the scientific studies disclose the adaptation strategies and the factors of self-efficacy of the militants, the civilians, the military action participants and the ATO veterans. The authors present the results of the research on the psychological state of the children whose lives have been affected by the military actions in East Ukraine.

The journal is addressed to the scientists who work in the field of political psychology and the related sciences, lecturers and students.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 6 (20)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *С. І. Позняк*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 09.10.2017 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,3.
Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Золоті ворота”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1333 від 12.11.2008 р.
01014, м. Київ, вул. Бастіонна, 15, оф. 8
